

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827 (online)

ISSN 0201-419X (print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2023.99>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE

OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 99

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2023

Засновники:

Національна академія наук України,
Інститут української мови.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – Г.М. Сюта.

Редакційна колегія:

С.Я. Єрмоленко (головний редактор), С.П. Бирик (заступник головного редактора), Г.М. Сюта (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирич, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, О.П. Левченко, М.В. Мамич, О.Г. Межов, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, В.П. Шульгач.

До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 15 від 28 грудня 2023 року).

Науковий збірник складають статті, присвячені пам'яті видатної української письменниці. Рубрика «Мовосвіт Ольги Кобилянської: сучасна рецепція» охопила дослідження епістолярію, прозового доробку відомої авторки, у яких зацентовано увагу на стилістичних функціях флоронімів, дискурсивних слів, своєрідних семантико-синтаксичних єдностях як маркерах її ідіостилю. Новою є соціолінгвальна проєкція документального кінопортрета письменниці з Буковини.

У розділі «Мовна норма: стає і змінне» представлено праці, що фіксують увагу українського соціуму на важливих питаннях фемінітивізації лексики сучасної української літературної мови, поширенні англосуржик у професійній практиці учителів.

Як мовно-естетичну та лінгвософську проблему розглянуто аспекти відображення сучасної російсько-української війни в поетичній практиці наших сучасників.

Усім, хто цікавиться питаннями соціолінгвістики, політичної лінгвістики, прислужається праці, що їх об'єднала рубрика «Мова і час».

Традиційну серію «Слово в художньому творі» наповнюють статті про поетичний доробок неокласиків, поетів кінця ХХ ст.

Сучасні аспекти ведення мовних ігор у медійному середовищі осмислено в контексті граматичної стилістики.

Дослідження в рубриці «З історії української культури та писемності» зацікавлять читачів увагою до феноменів національно-культурної ідентичності – міфопіми в українських соціально-побутових казках, словесний образ пісенного тексту в щоденниковому дискурсі, український іменник.

Адреса редакції:

Інститут української мови Національної академії наук України,
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

МОВОСВІТ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

<i>Космеда Тетяна</i> Епістолярій Ольги Кобилянської: актуалізація понять соціолінгвістики як дискурсивних слів	7
<i>Литвин Олена</i> Лінгвопоетична основа флоронома <i>смерека</i> у творах Ольги Кобилянської	18
<i>Максим'юк Оксана</i> «Хтось біленький подивляє когось чорненького, що він може стільки трудитися...» (семантико-синтаксичні єдності в писемній практиці Ольги Кобилянської)	29
<i>Ганжа Ангеліна</i> Соціолінгвальні проєкції документального кінопортрета письменника (на матеріалі мінісеріалу «Ольга Кобилянська. Valse Brillante»)	42

ВІЙНА І МОВА

<i>Сюта Галина</i> Мовний образ захисника України в текстах періоду війни	54
<i>Кравець Лариса</i> Метафори <i>нам'яті</i> в українській поезії періоду російсько-української війни	74

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<i>Бибик Світлана</i> Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації	86
<i>Коць Тетяна</i> Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією	96
<i>Дільна Оксана</i> Англосуржик у професійному мовленні вчителів-словесників	112
<i>Ріпей Марія</i> Лексема <i>показувати</i> в газетних публікаціях	123

МОВА І ЧАС

- Степаненко Микола* Мовнополітична ситуація на Закарпатті новітньої доби: рецепція регіонального конфлікту й консенсусу 132
- Матковська Оксана* Стилістично маркована лексика в мові сучасної української політики: функціонально-прагматичний та нормативний аспекти 150

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

- Палаш Альона* Мовно-естетична репрезентація часу в поетичних текстах неокласиків 166
- Дядченко Ганна, Рудь Ольга* Словесно-образна парадигма чоловік в українській поезії кінця XX – початку XXI століття 179

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

- Горголюк Ніна* Мовна гра і модальна гра: кореляція понять і термінів 193

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

- Сердега Руслан* Ірреальні персонажі та ймовірні міфоніми в українській соціально-побутовій казці (функціонально-системний підхід) 207
- Сирко Ірина* Пісня як мовно-естетичний знак національної культури в діаспорних щоденникових текстах 218
- Голотова Ірина* Вплив родинної традиції на вибір імені (на матеріалі іменника польської спільноти м. Хмельницького) 230

CONTENTS

LANGUAGE WORLD OF OLHA KOBYLIANSKA: MODERN RECEPTION

- Tetyana Kosmeda* THE EPISTOLARY OF O. KOBYLIANSKA:
UPDATE OF SOCIOLINGUISTICS TERMS AS KEY
DISCUSSIONAL WORDS 7
- Olena Lytyn* THE LINGUOPOETIC BASIS OF FLORONOMEN
SMEREKA IN THE WORKS OF OLHA KOBYLIANSKA 18
- Oksana Maksymiuk* “*SOMEONE WHITE LOOKS AT SOMEONE
BLACK THAT HE CAN WORK SO MUCH...*” (SEMANTIC
AND SYNTACTIC UNITY IN THE WRITING PRACTICE
OF OLHA KOBYLIANSKA) 29
- Anhelina Ganzha* SOCIOLINGUISTIC PROJECTIONS OF A
DOCUMENTARY FILM PORTRAIT OF THE WRITER
(BASED ON THE MATERIAL OF THE MINISERIES
“*OLHA KOBYLIANSKA. VALSE BRILLANTE*”) 42

WAR AND LANGUAGE

- Halyna Siuta* LANGUAGE IMAGE OF THE DEFENDER OF
UKRAINE IN THE TEXTS OF THE WAR PERIOD 54
- Larysa Kravets* METAPHORS OF *MEMORY* IN UKRAINIAN
POETRY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 74

LANGUAGE STANDARDS: CONSTANT AND CHANGING

- Svitlana Bybyk* FEMINITIVIZATION OF OFFICIAL BUSINESS
PRACTICE AND PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN
GRAPHICS, MORPHOLOGY, PUNCTUATION 86
- Tetiana Kots* VOCABULARY OF FEMININE PERSONAL
NAMES IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE:
BETWEEN NORM AND DESTRUCTION 96
- Oksana Dilna* ANGLOSURZHYK IN THE PROFESSIONAL
SPEECH OF LANGUAGE TEACHERS 112
- Mariia Ripei* LEXEM “*SHOW*” IN NEWSPAPER
PUBLICATIONS 123

LANGUAGE AND TIME

- Mykola Stepanenko* THE LINGUAPOLITICAL SITUATION IN THE MODERN TRANSCARPATHIA: RECEPTION OF THE REGIONAL CONFLICT AND CONSENSUS.....132
- Oksana Matkovska* STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE LANGUAGE OF MODERN UKRAINIAN POLITICS: FUNCTIONAL-PRAGMATIC AND NORMATIVE ASPECTS.....150

THE WORD IN A WORK OF ART

- Alyona Palash* LINGUISTIC AND AESTHETIC REPRESENTATION OF *TIME* IN THE POETIC TEXTS OF THE NEOCLASSICISTS.....166
- Hanna Diadchenko, Olha Rud* METAPHORICAL PARADIGM *MAN* IN THE UKRAINIAN POETRY FROM THE LATE 20TH TO THE EARLY 21ST CENTURY179

GRAMMATICAL STYLISTICS

- Nina Horholiuk* LANGUAGE GAME AND MODAL GAME: CORRELATION OF CONCEPTS AND TERMS193

FROM HISTORY OF CULTURE AND WRITTEN LANGUAGE

- Ruslan Serdeha* UNREAL CHARACTERS AND POSSIBLE MYTHONYMS IN THE UKRAINIAN SOCIAL AND HOUSEHOLD FAIRY TALE (FUNCTIONAL AND SYSTEMIC APPROACH)207
- Iryna Syrko* “SONG” AS A LINGUAL-AND-AESTHETIC SIGN OF THE NATIONAL CULTURE IN THE DIARY TEXTS OF DIASPORA.....218
- Iryna Holotova* AN INFLUENCE OF THE FAMILY TRADITION ON THE NAME CHOICE (ON THE MATERIAL OF THE NAMES OF THE POLISH COMMUNITY OF KHMELNYTSKYI).....230

МОВОСВІТ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ: СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.1>

УДК 811.161.2'373+81'27:821.161.2-312.4 Кобилянська

ЕПІСТОЛЯРІЙ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ЯК ДИСКУРСИВНИХ СЛІВ

КОСМЕДА

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри романо-германської філології та зарубіжної літератури,

Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця); вул. Архипенка, 9, кв. 1, м. Львів, 29005;

e-mail: tkosmeda@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8912-2888

Tetyana

KOSMEDA,

Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Romance and German Philology and World Literature,

Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia);

9 Arkhypenka St., apt. 1, Lviv, 29005;

e-mail: tkosmeda@gmail.com

У статті проаналізовано особливості функціонування понять соціолінгвістики, що є ключовими в епістолярному дискурсі О. Кобилянської. Досліджено смислове навантаження термінів з компонентами український, руський, малоруський, а також материнська мова і етнізмів українець, русин, малорос. З'ясовано синонімні зв'язки та сполучуваність, характерну для розглянутих термінів. Простежено дискурсивні ситуації, у яких письменниця вживає проаналізовані терміни та залишає свідчення їх авторської інтерпретації.

Ключові слова: епістолярний дискурс О. Кобилянської, етнізм, синонім, соціолінгвістика, термін.

...вийшла з мене українська патріотка...
Лист до О. Барвінського від 17.12.1909

У сучасному мовознавстві активізувалися дослідження, спроектовані на вивчення дискурсу мовної особистості, до яких належать мемуари, щоденник, листи, інтерв'ю, афоризм, епіграми та ін. [див. про це: Kosmeda 2019]. Формується лінгвістичний напрям, який номінують я-лінгвістикою, его-лінгвістикою чи лінгвістикою его-тексту [див. про це: Космеда 2022]. Саме в такому вимірі й виконана ця наукова розвідка, сфокусована на вивченні своєрідної інтерпретації термінів у дискурсивному просторі листів.

На сьогодні феномен великої української письменниці-модерністки Ольги Кобилянської ще належно не вивчено. Численні праці літературознавчого характеру (Т. Гундорова [Гундорова 1997; Гундорова 2002], М. Павлишин [Павлишин 2008] та ін.) доволі помітні в науковому дискурсі, натомість вивчення дискурсивного простору буковинської письменниці під кутом зору мовознавства потребує активізації. Зокрема звертаємо увагу на її его-тексти, або персональний дискурс, до якого належать і листи. У такому ракурсі схарактеризовано, наприклад, постать А. Кримського [Космеда 2021 б], особливості якої виокремлено за дискурсивним простором листів до І. Франка. Такий мовний матеріал дає змогу з'ясувати особливості авторського використання та розуміння відповідної лексики, зокрема й термінології. За матеріалами приватного листування досліджено специфіку функціонування термінів мовознавства в дискурсі листів Лесі Українки [Космеда 2021 а]. У такому ж спрямуванні взято для аналізу й епістолярій О. Кобилянської: для аналізу своєрідності презентації в ньому термінології соціолінгвістики. Отже, мета цієї наукової розвідки – з'ясувати особливості функціонування низки термінів соціолінгвістики, що є ключовими (поширеними) в епістолярному дискурсі О. Кобилянської.

Зокрема йдеться про терміни з компонентами *український*, *руський*, *малоруський*, термін *материнська мова*, а також етноніми *українець*, *русин*, *малорос*. Матеріал дослідження складають вибрані листи Лесі Українки [див: Кобилянська 1982:

223–226] до видатних діячів культури к. XIX – поч. XXI ст., зокрема Савина Абрисовського, Олександра Барвінського, Олександра Колесси, Василя Лукича, Дениса Лукіяновича, Франтішка Ржегоржа, Василя Стефаника, Петко Тодорова, Ольги Франко, у яких виявлено роздуми письменниці щодо сприйняття низки важливих понять соціолінгвістики. Проаналізовано близько 50 листів. Серед використаних дослідницьких методів зазначимо методи *контекстуального* й *дискурсивного* аналізів, що залучені для коментування виокремлених текстових фрагментів з урахуванням ситуацій уживання термінів у відповідний час і у визначеному просторі; *інтерпретаційний* аналіз дав змогу виокремити смислове навантаження розглядуваних термінів, а метод *функціонального аналізу* – визначити синонімні зв'язки, що виникають між аналізованими одиницями.

Так, у листах О. Кобилянської простежуємо активність терміна *руський*, зокрема й у словосполученнях *руський язик* чи *руська мова* в значенні 'українська мова', використано й прислівник *по-руськи*. Наприклад, в одній із епістем письменниці визнає, що не змогла належно оволодіти українською мовою, себто *руським язиком*, пор.: *Єсть се перша праця моя* [ідеться про повість «Людина». – Т.К.], *котру посилаю до друку, – іменно в руськім язиці. Виростаючи на Буковині переважно між німцями і румунами, не змогла я дотепер вивчитись рідного слова руського язика як слід і коли що-небудь писала, то чинила я се по-німецьки* (лист до В. Лукича від 10.10.1982). Українську мову О. Кобилянська визнає рідною, хоч і констатує, що знає її ще недосконало, пор.: *Не перестраштесь моєї руської мови. Я тепер так много по-німецьки пишу, що далі забуду по-руськи* (лист до С. Абрисовського від 27.10.1899). Про скромну оцінку володіння письменниці українською мовою ідеться і в такому епістолярному дискурсі: *Питається, чи я Вашу руську мову добре розумію?* [ідеться про те, що для П. Тодорова українська мова є чужою мовою, оскільки його рідною мовою є болгарська. – Т.К.]. *Прекрасно розумію Вас! Нема слова такого в Вас, котре би я не розуміла, до того Ви пишете так виразно, що чоловік мусить розуміти. Я боюсь, що Ви мене не розумієте, бо в мене письмо невиразне, погане, хоть я стараюсь виразно*

писати (лист до П. Тодорова від 25.03.1901). Про недостатнє знання рідної мови пише О. Кобилянська і в листі до О. Маковея, пор.: *Свої хиби і недостатки я знаю: але тут мені ніхто не допоможе. Се брак образования літературного і взагалі, **брак знання мови руської** – і недостача самого матеріалу, з котрого могла б черпати нових тем. Я знаю лиш те життя і той світ, в котрім я обертаюсь, а який той мій світ?* (лист до О. Маковея від 15.12.1902).

Письменниця зізнається: *...а щодо **української мови**, то, може, рідко хто з письменників працював так над собою, щоб вчитись як слід **своїї мови**, як я. Вправді, в нас вдома говорилося **по-руськи** (хоч немало також по-німецьки і по-польськи), і мій батько давав мене з рік вчити **по-руськи** до якоїсь учительки, але відтак мусила я знов остатись на своїм власнім «хлібі»* (лист до О. Барвінського від 17.12.1909). У цьому контексті вжито термін *українська мова*. Це єдина його фіксація в розглядуваному дискурсі. Крім того, саме наведений контекст дає чітке розуміння, що О. Кобилянська терміни *руська мова* і *українська мова* вживає як синоніми. Зізнається вона, що в домашньому мовленні в її родині було прийнято спілкуватися українською, хоча паралельно й німецькою та польською мовами, однак українська мова є *материнською (матірньою)* мовою письменниці, пор.: *Я сама знала і відчувала, що не володію своєю **матірньою мовою**, як німецькою, та що ж могла я проти обставин вдіяти, котрі держали мене далеко від **українців** у глухім гірськім місці, де я годувалась хіба самою красою природи! Дуже прикро і болісно вражали мене для того слова таких людей, як, між іншим, Остапа Терлецького (котрого я особисто не знала): «**Ольга Кобилянська в українській літературі лиш екзотична квітка, бо ж вона ховалась на «німеччині»**. Та забували, що коли б не та «німеччина», – з Кобилянської не було б навіть і те, що потрохи тепер є. «Німеччині» і несказанній доброти, і розумові своїй дорогої, незабутньої матері (спольченій німкені) завдячую я, що єсьм тим, чим єсьм, а Софії Окуневській, теперішній лікарці і товаришці моїй, як і Наталії Кобринській, – що вийшла з мене **українська патріотка*** (лист до О. Барвінського від 17.12.1909).

В епістолярному дискурсі О. Кобилянська неодноразово зауважує, що краще володіє німецькою мовою, якій спочатку вона й надавала перевагу в реалізації своїх творчих задумів. Однак письменниця добре усвідомила свій обов'язок творити тексти рідною (українською) мовою, а не чужою, якою й більше досконало володіє, оскільки в повсякденному мовленні їй доводилося частіше спілкуватися саме німецькою мовою. Невипадково мисткиня в листах часто вживає німецькі приповідки. Наприклад, у листі до О. Маковея вона кілька разів використовує німецькі паремії: «...*Aus den Augen – aus dem Sinn*» [укр. *Геть з очей – геть із серця*] – каже одна німецька пословиця...; *Das ist meine Morgenseele* [укр. *Це моя ранкова душа*] – і вона іде до Вас... (лист до О. Маковея від 8–9.10.1897); *Si müssen groß denken, weil Ihnen das yusteht – und weil das Sie adelt* [укр. *Думи ваші повинні бути високими, тому що вони Вам личать, і тому, що вони Вас ошляхетнюють, як ошляхетнюють кожного*] (лист до О. Маковея від 12.09.1901). Інколи фіксуємо вкраплення німецьких слів в український дискурс, пор.: ...*Мені тепер є страшенно прикро zu Mutte (на душі)*... (лист до О. Маковея від 12.09.1901); *Будьте раз gut*... чи ...*лиш будьте gut*... (лист до О. Маковея від 12.09.1901). Німецькомовні вкраплення, зокрема й лексема *gut*, що вербалізує ствердження чи схвалення, допомагали змоделювати оригінальну мовну гру, пор.: *Будьте gut. Як Ви не є gut, то усміхніться, коли побачите маму свою, – і будете gut* (лист до О. Маковея від 12.09.1901).

Простежуємо й інші мовні явища. Авторка листів намагається актуалізувати й *руські* (українські) *приповідки*, пор.: *Від кого іншого не довідається Ви нічого про мене, бо я живу, як каже одна руська приповідка: «Як миш в дірі»* (лист до Ф. Ржегоржа від 17.01.1898). Коли ідеться про *руську натуру*, то письменниця розмірковує саме про характер українців, наприклад: *Леся Українка вже стільки листів писала! Кажу Вам, вона хіба в тім взгляді зо мною може рівнятися. Попросту не уміє коротко писати. Се також належить до широкості руських натур. А пише пречудово, оживляє мене своїми листами, як свіжою водою...* (лист до О. Маковея від 15.06.1899). На думку поетеси, українці належать до етносу *широких натур*, які

не вміють інтимні думки в листах викладати стисло, коротко, здатні їх викладати розлого.

Етнонім «руський» є одним із ключових у соціолінгвальному дискурсі листування Ольги Кобилянської: *Ви мене впровадили в руський світ...* (лист до О. Маковея від 15.06.1899); *руські* (українські) *пані* [*Виходжу дуже мало між руські пані, ба і взагалі в товариство...* (лист до О. Франко від 22.06.1899)]; [*Кажуть – з життя руської інтелігенції не можна повісти писати* (лист до Осипа Маковея від 07.09.1901)]. Святкові заходи, які організує українська інтелігенція, письменниця називає *руський вечірок*, використовуючи граматичну форму чоловічого роду (лист до В. Стефаніка від 26.11.1900). Наведімо контекст, який підтверджує, що *руський* та *український* у мовній свідомості О. Кобилянської – синонімізовані: *Руських книжок, окрім часописів «Червоної Русі», «Слово», я майже ніколи не могла розбудити, то ж мусіла на тім образуватися і вчитись. О якійсь українській літературі або історії я навіть не снила! Малу бібліотеку містечка я прочитала в німецькій мові вздовж і вишир...* (лист до О. Барвінського від 17.12.1909).

У низці листів простежуємо використання й терміна *малоруський*:

- зокрема йдеться про *малоруську* (українську) *мову* у виданнях, пор.: *...я що зможу, дуже радо вишлю Вам в малоруській мові, но не знаю, що Вам вже звісно з моїх писань...* (лист до П. Тодорова від 15.05.1900); *малоруські новели* (лист до Д. Лукіяновича від 25.10.1899), пор. також: *Лагоджу збірник малоруських новел для дрезденців* (лист до С. Абрисовського від 27.10.1899);
- про психологічні особливості людей з ознаками *малоруська душа і малоруський тип*, пор.: *Мило мені було дізнатись, що прочитали-сте мій «Valse melancolique». Я згоджуюсь з тим, що Ви мені писали, – іменно щоб «сохранить» малоруську душу, але я все думаю, що інтелігентний чоловік – будь він мало- [чи] великорус, німець або поляк – все більше-менше однаково відчувати буде. Типи музикантки і Марти – це цілковито малоруські...* (лист до П. Тодорова від 21.09.1901).

Етнонім *малорос* характеризуємо як нечастотний, напр.: *Малороси* вдячні тим, котрі займаються ними і витягають їх з-під руїн на світ... (лист до П. Тодорова від 25.03.1901).

У листах до О. Колесси письменниця актуалізує дразливий і нині термін *русини*, якому надає перевагу. У дискурсі листів вона розглядає його як синонім до етноніма *українці*, наголошуючи, що русини проживають у різних регіонах, пор.: *У нас [на Буковині. – Т.К.] суть русини – але свідомих дуже мало, а та горстка заслаба, щоби ставати на задні ноги, коли має за собою лише темноту, лінь, індоленцію і убожество...; Впрочім, Ви знаєте наших тутешніх русинів, і я не потребую Вам про них писати... Ах, наші люди ще такі недбалі, такі раби, так звикли все-все лихо приписувати полякам, що аж збрідло вже ними займатися...* (лист до О. Колесси від 22.09.1896). Як бачимо, О. Кобилянська дає досить низьку оцінку буковинським українцям, що робить емоційно (використовує вигук *Ах!*), актуалізуючи епітети негативної семантики (*недбалі*) та інтимізовані дискурсивні лексеми (*такі*), хоч і використовує інтимізовану номінацію *наші люди*, моделюючи мовленнєвий жанр нарікання, жалю і вербалізуючи незадоволення. Маючи на увазі буковинських українців, у листі до Ф. Ржегоржа, авторка також номінує своє оточення, ототожнюючись із русинами: *я, оскільки мала нагоди почути се, тішуся межи русинами великою симпатією* (лист від 17.01.1898); *Дай боже, щоби ми, русини, могли ще довго а довго Вами тішитися...* (лист до Ф. Ржегоржа від 24.04.1899), зокрема буковинськими, пор.: *Не робіть нам, буковинським русинам, тої прикрості, що були-сте так близько коло нас, а не були в нас...* (лист до П. Тодорова від 15.10.1901). У листі до О. Франко використано словосполучення *австрійські русини* (лист до О. Франко від 22.06.1899). Зафіксовано в листуванні і фемінізм *русинка*, пор.: *...то не пошкодило б русинці...* (там само). Більш частотне вживання поняття *українець*, наприклад: *Тут нагадує мені один українець вас... <...>* (лист до Василя Стефаника від 21.08.1899); *Недостача образования – се есть рана моеї души, котра ніколи не замкнеться. Українці завсіди, почавши від Івана Франка, мали для мене лише слова докору, що я не «вмію мову» – між тим, коли німці наказували писати* (лист до

О. Барвінського від 17.12.1909); ...*припали мені до душі... родини Старицьких і Лисенків – дуже симпатичні люди. Була-м і на з'їзді українців, що для мене було дуже інтересно...* (лист до Д. Лукіяновича від 25.10.1899).

Отже, здійснений аналіз епістолярної дискурсивної практики О. Кобилянської дав змогу схарактеризувати своєрідність функціонування деяких понять соціолінгвістики, показових для мовно-суспільної свідомості кінця XIX – початку XX ст. Зафіксовані терміни означаємо як ключові в епістолярному дискурсі письменниці, оскільки вони важливі для презентації її оцінки мовного, культурного, суспільного життя в Україні, Буковині, Галичині тощо. Поняттєвий зміст виділених соціолінгвістичних явищ відображає характерна сполучуваність, як от з прикметниками: (1) український (*українська мова, українська література, українська патріотка*), (2) руський (*руський язик, руська мова, руський світ, руська книжка, руська пословиця, руська приповідка, руська натура, руська інтелігенція, руська пані, руський вечірок*), (3) малоруський (*малоруська мова, малоруська новела, малоруська душа, малоруський тип*). Синонімом до *українська мова, руська мова* чи *руський язик* є термін *малоруська мова*. Таких слововживань небагато (їх 4). Простежуємо використання прислівника *по-руськи* як синоніма до *по-українськи*.

Поняття *материнська мова* має текстовий варіант *матірна мова*, тобто мова матері, рідна мова. В аналізованому дискурсі *рідна мова* – це не мова повсякденного спілкування, якою її носій бездоганно володіє, а та, яку він визнає як рідну, зважаючи на своє походження, свій свідомий вибір.

Про актуальність соціолінгвістичних проблем для часу життя і мовотворчості Ольги Кобилянської свідчать кількісні маркери: поняття-етнонім *українець* ужито 4 рази, *русин / русинка* (зокрема й у сполуках *тутешній русин, буковинський русин, австрійський русин*) ужито 7 разів, а *малорос*, як вже вище зазначено, один раз. Серед часово-просторових паралелей кінця XIX – початку XXI ст. і нашими днями – уживання терміна *русин* як синоніма до *українець, руський* – до *україн-*

ський. Письменниця називає себе *русинкою* (*буковинською русинкою*), *українкою*, зокрема *українською патріоткою*.

Привертає увагу вживання в листах О. Кобилянської терміна *руський світ*. Як відомо, сьогодні цю сполуку помилково використовують для окреслення агресивного й ворожого Україні *російського світу* (пор. *руський мір*, *руський мір* та інші варіанти). Однак *руський світ* у контексті письменниці – це світлий і добрий світ Русі, що презентує менталітет руських людей, тобто українців, а не москowitzів, росіян.

Гундорова Т. Кобилянська – Довженко: навколо «Землі», або різниця аналогій. *Слово і час*. 1997. № 11–12. С. 57–62.

Гундорова Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської. Київ: Критика, 2002.

Кобилянська О.Ю. Листи. *Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади*. Упоряд., передмова Ф.П. Погребенника. Київ: Дніпро, 1982. С. 223–296.

Космеда Т. Леся Українка як лінгвіст-термінолог (до 150-річчя від дня народження письменниці). *Термінологічний вісник: зб. наук. праць*. Відп. ред. І.А. Казимирова. Київ, 2021 а. Вип. 6. С. 55–68.

Космеда Т. Постаць А. Кримського крізь призму дискурсивного простору його листів до І. Франка. *Культура слова*. 2021 б. Вип. 95. С. 30–42.

Космеда Т. Українська я-лінгвістика: мовна особистість Л.А. Лисиченко в персональному дискурсі (на матеріалі мемуарів «І на тім рушникові...»). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди*. Гол. ред. О.В. Халіман. 2023. Вип. 58. С. 53–78.

Павлишин М. Ольга Кобилянська: прочитання. Б. м.: Акта, 2008.

Kosmeda T., Zahnitko A., Krasnobaieva-Chorna Zh. Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology. Adam Mickiewicz University in Poznan. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM. 2019.

REFERENCES

- Hundorova, T. (1997). Kobylianska – Dovzhenko: Around the “Earth”, or the difference of analogies. *Slovo i chas*, 11–12, 57–62 (in Ukr.).
- Hundorova, T. (2002). *Femina Melancholica: Gender and culture in Olha Kobylianska’s gender utopia*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
- Kobylianska, O.Yu. (1982). Letters. *Kobylianska, O.Yu. Words of a moved heart: Diaries; Autobiographies; Letters; Articles and memories* (pp. 223–296). Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
- Kosmeda, T. (2021 a). Lesia Ukrainka as a linguist-terminologist (to the 150th anniversary of the writer’s birth). *Terminolohichnyi visnyk*, 6, 55–68 (in Ukr.).
- Kosmeda, T. (2021 b). The figure of A. Krymskyi through the prism of the discursive space of his letters to I. Franko. *Culture of the word*, 95, 30–42 (in Ukr.).
- Kosmeda, T. (2023). Ukrainian I-linguistics: linguistic personality of L.A. Lysychenko in the personal discourse (based on the material of the memoir “And on that towel...”). *Linhvistychni doslidzhennia*, 58, 53–78 (in Ukr.).
- Kosmeda, T., Zahnitko, A., Krasnobaieva-Chorna, Zh. (2019). *Delineation of Linguopersonology and Linguoaxiology*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM (in Ukr.).
- Pavlyshyn, M. (2008). *Olha Kobylianska: reading*. Akta (in Ukr.).

Статтю отримано 05.09.2023

Tetyana Kosmeda

THE EPISTOLARY OF O. KOBYLIANSKA: UPDATE OF SOCIOLINGUISTICS TERMS AS KEY DISCUSSIONAL WORDS

An analysis of the epistolary discursive practice of O. Kobylianska was carried out regarding the peculiarity of the functioning of the sociolinguistics terms which were significant at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century and remain so in modern Ukrainian linguistics. We consider the investigated terms to be key ones regarding the discourse

of the writer's letters, as they are frequent and important for the presentation of her linguistic consciousness. The term competence of the writer regarding the use and understanding of terms with components *український* (*українська мова, українська література, українська патріотка*), *руський* (*руський язик, руська мова, руський світ, руська книжка, руська пословиця, руська приповідка, руська натура, руська інтелігенція, руська пані, руський вечірок*), *малоруський* (*малоруська мова, малоруська новела, малоруська душа, малоруський тин*), as well as the term *материнська мова* (in the writer's presentation, a variant *матірна мова* is used, that is *мова матері, рідна мова*), as well as ethnonym terms *українець, русин / русинка* (*тутешній русин, буковинський русин, австрійський русин*) and *малорос* were monitored. It is demonstrated that O. Kobylianska is in solidarity with modern linguists that the term *русин* is a synonym for *українець*. She calls herself *русинка* (*буковинська русинка*), *українка*, in particular *українська патріотка*. The writer unequivocally considers *українська* to be her *рідна, материнська мова*, using the synonymous terms *руська мова* or *руський язик*, which is characteristic of the scientific discourse of that era. In the discourse of her letters, the writer reflects on the interpretation of the term *рідна мова*. In her understanding, it is not the one that is the language of everyday communication, which its speaker has an impeccable command of, but the one that is recognized as native, taking into account speaker's origin and conscious choice. The term *малоруська мова* is synonymous with *українська мова, руська мова* or *руський язик*. However, like other terms with component *малоруський*, O. Kobylianska uses it less often.

Key words: O. Kobylianska epistolary discourse, ethnonym, synonym, sociolinguistics, term.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.2>

УДК 81'42:821.161.2

ЛІНГВОПОЕТИЧНА ОСНОВА ФЛОРОНОМЕНА СМЕРЕКА У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

ЛИТВИН

Олена Олександрівна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри українознавства,
Харківський національний еконо-
мічний університет ім. Семе́на Куз-
не́ця;

пр. Науки, 9-А, м. Харків, 61166;
e-mail: elenasavvich@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6740-0661

Olena

LYTVYN,

candidate of philological sciences,
associate professor of the Department
of Ukrainian Studies,
Simon Kuznets Kharkov National
University of Economics;

9 A, Nauky Ave., Kharkiv, 61166
e-mail: elenasavvich@gmail.com

У статті здійснено лексико-семантичний аналіз флорономена «смерека» у творах Ольги Кобилянської. Схарактеризовано художньо-стилістичні функції комплексних мовно-образних засобів, у складі яких є зазначений флорономен, зокрема епітетні, метафоричні конструкції, порівняльні звороти, конструкції з асоціативним і символічним значенням. Доведено, що флорономен «смерека» є маркером поетичного ідіолекту письменниці. Простежено індивідуально-авторські особливості функціонування флорономена «смерека» в художній картині світу Ольги Кобилянської.

Ключові слова: лінгвопоетика, флорономен, мовний образ, епітет, символ, метафора, порівняльний зворот, ідіолект, Ольга Кобилянська.

У сучасній лінгвістиці індивідуальний стиль художника слова вивчають із урахуванням співвідношення мови й мислення, способів відтворення в тексті позамовної дійсності, індивідуально-авторської картини світу крізь призму її національно-мовної моделі. Художній текст відтворює пізнану людиною дійсність, й увага до його особливостей і закономірностей організації є наслідком поглиблення пізнавального процесу, головною дійовою особою якого є людина, її внутрішній світ.

Аналіз індивідуальної мовної системи письменника через дослідження лінгвопоетики флорономенів у художньому тексті

сприяє виробленню більш повного, об'єктивного уявлення про його мовну картину світу, ідіостильові риси. Постать Ольги Кобилянської та її творчість – складний, багатовимірний феномен, що демонструє своєрідність світобачення, втілену в динамічних мовних образах, та потребує різнобічного висвітлення.

Мета дослідження – декодувати лінгвопоетичну основу лексичної семантики флорономена *смерека*, його функціонально-стилістичну роль і регіональну специфіку в мовотворчості Ольги Кобилянської.

В основі поетичної мови, зауважує С.Я. Єрмоленко, лежить «особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його» [Єрмоленко 1999: 323]. Особливості творчої індивідуальності Ольги Кобилянської, що, безперечно, впливали з її світосприймання, темпераменту, світогляду, засвідчені в образах природи, які стають засобом розкриття внутрішнього світу персонажів. Буковинська художниця слова в багатьох творах виступає поетом-пейзажистом: «Характерними рисами творчості Ольги Кобилянської є особлива меланхолія, незвичайна ніжність відчуття, небувала чутливість до краси природи, щирий ліризм, глибоке розуміння жіночого серця» [Горай 2013: 19].

Неоромантичний моральний ідеал вільної, творчої, сильної особистості, що вічно прагне до висот добра і краси, письменниця окреслює в параметрах своєрідної модерної образно-стильової манери, яка поєднує в собі ознаки експресіоністичного, символістського та імпресіоністичного письма [Починюк 2005: 168]. Як зазначає О.Г. Муромцева: «Творчим методом Ольги Кобилянської є реалізм, але дуже обережно, десь у дужках, зазначається в сучасному літературознавстві про використання Ольгою Кобилянською художніх досягнень інших методів, насамперед символізму. Між тим урахування цієї обставини багато що прояснює в художній системі письменниці, яка законмірно постає як органічна частина не тільки українського, а й світового контексту літератури» [Муромцева 2008: 204]. Дослідниця зауважує, що «одним із прийомів, властивих творчості представників символізму, було виділення ключових слів-символів, які служать багатьом цілям: і донесенню до читача ідеї твору, і розкриттю характеру героя, і збудженню в читача

роботи думки й серця в тому напрямку, на який хоче звернути його автор. Звідси посилена увага до семантики слова, використання не тільки діючих, а й потенційних сем, що, служачи насамперед меті художньо-літературній, об'єктивно сприяло розвиткові лексико-семантичної системи мови. Подібні словесні лейтмотиви, словесні символи властиві й ряду творів Ольги Кобилянської. Вони забезпечують внутрішню єдність твору, одночасно виступаючи сконденсованим вираженням провідної ідеї письменниці» [там само].

Одним із засобів збагачення українського художнього мовлення є символічне вживання слів. Символісти сприймають слово-символ як власне поезію, понад те, символ у них стає основою структури тексту, тобто і сам текст набуває символічного значення. Такі одиниці об'єднують і структурують усі смислові компоненти твору. А оскільки мова символічна загалом, то в ній можливе існування безлічі слів-символів [Маленко 2010: 301]. Особливого значення набувають дослідження індивідуально-авторської символіки художніх текстів, оскільки вона є відбитком загальнонаціональної культури, а також увіразнює уявлення про індивідуальну мовну картину світу письменника.

Мова творів Ольги Кобилянської багата образами й символами природи, у яких ключову роль відіграють флорономени. Зображуючи природу, письменниця використовує народнопоетичні образи-символи, які сприяють увіразненню зображуваного. Знання символіки флорономенів формуються переважно на підсвідомому рівні під впливом міфів, легенд, пісень, фразеологізмів, літературних творів, звичаїв, обрядів, ритуалів. Рослинні символи виникли з найдавніших міфологічних уявлень про світобудову й виражають загальнолюдські та національні архетипи. Мовний знак стає символом, коли розширюється за межі простих співвідношень і набуває складних асоціацій. Тонко відчуваючи красу природи, письменниця дала майстерні зразки пейзажної лірики, натхнені красою карпатських гір.

Серед номенів на позначення дерев у мовотворчості Ольги Кобилянської – *смерека*. Найбільш часто цей флорономен засвідчений у щоденниках. В образній системі творів *смерека*

виступає ідіостильовою домінантою, що символізує гірський ландшафт, здебільшого набуваючи позитивної оцінної семантики, – маркер сили, краси, могутності: *Я понесла би її, куди б і не зайшла, оцю батьківщину мою, гори мої, **смереківі** великани мої, їх красу і силу та могутню поезію їх* [Кобилянська 1956 I: 244]. Для письменниці *смереки* є одним із символів батьківщини, що уособлює поетичну красу рідного Карпатського краю, його велич і силу.

Дослідники творчості Ольги Кобилянської відзначають, що природа в ній «виступає дійовою особою психологічного ряду, яка співпереживає найтонші порухи душевного стану героїв» [Кардашук 2011: 324]: *Часто мені хочеться простягти руки до тих **смерек** на горах, схожих на чудову казку... Візьміть мене! Серед вас панує любов... і спокій... священний спокій...* [Кобилянська 1982: 14]; *Так, вони були й лишилися такі самі, мої зелені, чудові гори з зеленими **смереками**, що шепотять на вітрі, спокійні, сповнені невимовної поезії. Сама любов, любов...* [Кобилянська 1982: 152]. Смереки в наведених прикладах асоціюються з душевним станом ліричного героя, символізуючи любов і спокій. Не зазнавши жіночого щастя, Ольга Кобилянська втілила свою любов в символічних образах природи: *Ліс, місяць, **смереки** – ось хто моя пара. Я не хочу силувати себе до спокою, бо це не життя... Хоч би мені довелося до крові битися чолом об кожну ялинку, я однаково хотітиму в ліс...* [Кобилянська 1982: 128].

Флорономен *смерека* в індивідуально-авторській мовній картині світу антропоморфізується, вербалізуючи загальнолюдські та національні архетипи. Любов у авторки асоціюється з тугою, тож і *смерека* символізує ці почуття: *Коли я часом після заходу сонця дивлюся в той бік, де височать лісі гори з поодинокими високими **смереками**, мене огортає туга за любов'ю. Нічого мені не хочеться, тільки любові, і не якоїсь, а вільної любові* [Кобилянська 1982: 128]. Як асоціат туги й самотності, *смерека* є частотним в аналізованих текстах: *Що ж я хотіла написати? Ага, насамперед про чудову казкову природу, про гори, мовчазні й могутні, що височать до неба, вкриті сизим серпанком туману, про зелені молоді **смереки**, що тужливо*

простягають руки до неба, чи, може, вниз до людей, благаючи любові [Кобилянська 1982: 128]. Письменниця шукала гармонії між людиною і природою, розглядала останню як одне із джерел духовного збагачення людини. І не випадково, мабуть, до слова «природа» Ольги Кобилянська вжила епітет *казкова*.

Асоціатами флороназви *смерека* є подекуди контрастні психологічні стани героїв: місце спокою і сили або ж неспокою і болю: *Біль і гнів погнали мене аж на гору під ці смереки, де я колись сиділа, сповнена надій. Надія – це отрута, спокуса. Геть надію! Тут нічого не змінилося, ті самі тихі зелені смереки, тільки я стала інакша, ще нещадніша, ще бідніша, ще більше ошукана* [Кобилянська 1982: 111]; *Природа часто буває дзеркалом нашої душі... Над темними вершинами гір котиться важкий, сірий туман, захмарене небо невдоволено мовчить. Гірські смереки, на які налітає буря, схилиють свої горді верхів'я, ніби від нестерпного болю... А я ... сиджу самотою і дослухаюся до бурі в своїй душі, дослухаюся до волення шаленої, неприборканої туги... Що хоче те немудре серце? Чого воно не дає мені спокою? Що так немилосердно розхитує мої засади, як буря ті смереки нагорі?* [Кобилянська 1982: 166]. У наведеному контексті письменниця порівнює свій душевний неспокій, тугу з «розхитаним» серцем, стан якого подібний до гойдання смереки.

Усамітненість як обставина життя письменниці спроектована на символічний зміст *смереки* – самотність, спричинена втратою близької людини: *Не раз пролежувала годинами під старезними смереками і їх лагідне шепотіння впливало успокоюючи на так зворушену дитячу душу. Тепер, коли я без дорогої бабуні така осамочена й не маю нікого, хто мене розумів би, ба лиш розуміти хотів, стали ліси й гори якимсь самотнім моїм світом і притулком...* [Кобилянська 1956 I: 125]. Флорономен *смерека* – символ спогадів про минулі захоплення: *На одній вершині височить струнка могутня смерека. Аж любо глянути, як вона гордо утримує своє почесне місце, непорушна і нездолана. Я простягаю до неї руки... Ернсте Зерглере, це ти...* [Кобилянська 1982: 101]; *<...> я тиняюся, лютую, плачу, сміюся і голублю цей чудовий світ, голублю темні смереки...*

Під цими смереками ми ходили з Геньом, тепер я щодня дивлюсь на те місце, бо воно саме дивиться на мене... [Кобилянська 1982: 39].

Серед мовних одиниць, які формують ідіостиль письменниці, важливе місце посідають епітетні конструкції. Вони вербалізують і зовнішні ознаки дерева-символу *смереки*, і увиразнюють емоційні настрої персонажів. Переважають епітети, утворені внаслідок зорових асоціацій:

а) епітети з колірною семантикою: *зелений, густо зелений, лісова зелень, темно-синій*: *Там горить жовтим полум'ям між густо зеленими смереками...* [Кобилянська 1988: 498]; *Так, вони були й лишилися такі самі, мої зелені, чудові гори з зеленими смереками* [Кобилянська 1982: 152]; *Зелені смереки, ослонюючи і окидуючи густою тінню хату славної багачки, побожної і строгої господині Іванихи Дубихи* [Кобилянська 1988: 278]; *Об'ємисті групи старих бородатих смерек здавалися темно-сині...* [Кобилянська 1956 I: 227];

б) епітети на позначення інших зовнішніх ознак дерева. Це традиційні художні означення *висока, молода, стара, відвічна, могутня, крилата, ширококрила, струнка, старезна, поважна*, а також метафоричні, як-от *самотня, поважна*, оскільки пейзаж гармонує з психологічним станом ліричного героя: *Ліс переповнений свіжим смоляним воздухом, а я лежу в м'якій серед відвічних смерек та через щілини сплетеного гілля шукаю синього неба* [Кобилянська 1988: 464]; *Лише старі смереки шуміли перед нею успокоюючи і горнулись охотно за вітром* [Кобилянська 1956 I: 91]. Метафоричні епітети, за допомогою яких письменниця змальовує красу рідного краю, сповнені особливої емоційності: *В низькій обширній старосвітській доні, між поважними смереками, з дахом, що аж угинався, поміж цвітами, з ганком, оброслим блющем, з білим, як сніг, занавісами – найшов її* [Кобилянська 1956 III: 142]; *Широкі, крилаті віти смерек, десь недалеко них, розділюються гучно і без шелесту, і з-помежи них визирає нараз дівоча голова, пристроєна двома великими червоними маками, і знов зникає* [Кобилянська 1988: 362]; *Колишуться ледве помітно ширококрилі смереки. Щось шепочуть, перешіптуються – урочисто настроюються. Здавалося, святкують* [Кобилянська 1988: 340].

Серед образних засобів художнього мовлення О. Кобилянської – порівняння. Вони увиразнюють зображення, унаочнюють його, виявляють ставлення письменниці до зображуваного. Тож флорономен *смерека* в мовній палітрі письменниці є об'єктом як традиційних для української мовної картини світу, так і індивідуально-авторських порівнянь: *Юзька не було, вона – мати, стояла рівна, як смерека, лиш лице побіліло, як полотно, а уста скривилися, аж зуби показалися здолу* [Кобилянська 1956 III: 489]; *Коли я згадаю, як він стояв у неділю серед інших, міцний, мов смерека, з упертим, похмурим обличчям, розпашілими щоками й іскристими очима, наче лев, то міцно стискаю губи, щоб не крикнути вголос з жалю, що він належатиме інший*» [Кобилянська 1982: 142]; <...> *Тетяна, не кажучи ні слова, встала нараз на рівні ноги і, випрямившись, мов смерека* <...> [Кобилянська 1988: 334]; *Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом, мов смерека* [Кобилянська 1988 II: 80]; *В нього пишній профіль, Оксанко, і взагалі від голови до ніг поважний, темний, як та смерека* [Кобилянська 1956 III: 200]; *Він [Зерглер] має чудову постать, дуже й міцну, як смерека* [Кобилянська 1982: 38]. Як бачимо, у наведених контекстах письменниця окреслює характерні особливості *смереки* – висоту, могутність і, разом з тим, ніжність, струнку поставу.

Особисті переживання, враження від пережитих конкретних життєвих ситуацій втілилися в мовній палітрі Ольги Кобилянської, зокрема у творі «Битва», у характерному персоніфікованому порівнянні *смереки* зі старцями: *Старі, громами нарушені смереки, оставлені нетикано, стояли сумно, простягаючи, напіввисохлі рамена від себе далеко, мов безпомічні старці, силуючись дарма здержати вітер у своїм галуззі* [Кобилянська 1988: 487]. Виділене порівняння підкреслює невідворотність загибелі лісу, підсилює емоційність зображуваного.

Приєм персоніфікації й метафоризації лежить також в основі порівняння дівчини із самотньою *смерекою*, що уособлює несправджені надії і сподівання: *Минуло дуже багато часу, сталося багато подій, а я стояла і стою між ними, як самотня смерека, що сподівається на визволення з цього життя* [Кобилянська 1982: 84]; *А я ... стою осторонь самотня зі своїми темними очима й зі своєю любов'ю без взаємності, мов та*

висока самотна смерека на далекій горі на заході... [Кобилянська 1982: 145].

Прикметно, що флорономен *смерека* перебуває в центрі позитивного світосприйняття. Письменниця наділяє жінку з найкращими моральними рисами властивостями сестри-смереки: *«Некультурну» знала я особисто, і ніяк не могла побороти охоти написати про ту чудову жінку, вірну, чисту дитину природи, що, мов сестра смерік, поміж котрими проживала, – жила, розвивалася* [Кобилянська 1956 III: 215].

Аналіз ідіостильових особливостей функціонування поетизму *смерека* у творах Ольги Кобилянської засвідчує, що традиційне та оригінальне поєдналося в метафоричних конструкціях на позначення психологічного сприйняття пейзажів: *Смереки на горах, обвислі інеєм, обвиті мрякою, дрімають* [Кобилянська 1956 I: 198]; *Але по якімсь часі вона наново на хвилину перечікує. А з нею враз мов і всі смереки вліво і вправо. Одні над пропастю, другі горою, ніби ї собі станули* [Кобилянська 1988: 403]. Крім статичних ознак, письменниця тонко підмічає динамічні, антропоморфізуючі образи доквілля в дієслівних метафоричних структурах: *Колишуться лиш легко, шумлять обережно. З нею враз надслухують, а надслухуючи, притім щось ніби пошиптують* [Кобилянська 1988: 403]; *Люблю я також гуляти зовсім сама, коли мене бачать тільки смереки, притрушені снігом* [Кобилянська 1982: 117]; *Цієї ночі я вві сні була «дома», і мене знов вітали гори, мої давні гори й смереки* [Кобилянська 1982: 186]; *А коли я глянула на високі зелені смереки, вони мовчки привітали мене і вдали, наче нікого більше з нашого товариства не бачать* [Кобилянська 1982: 190].

У мовній тканині художнього твору письменниці звукові образи вступають у складні комбінації із зоровими та чуттєвими. Досить часто джерело асоціацій пов'язане з людиною, її фізичним чи психологічним станом: *Смереки на горах хиляться, потрясувані ним [вітром], мов у шаленім болю. Я тут, у долині, сиджу сама і прислухаюся вихрові своєї душі...* [Кобилянська 1956 I: 173]; *<...> в душі щось гірке горіло, мов руда висохла смеречина* [Кобилянська 1988: 383]. *Спокійно дивляться на нас гори. Які ж вони гарні. Там угорі так тихо, ніби під кожною смерекою і ялицею дрімає горе і ліс навіть не дихає,*

щоб не збудити його... А тут унизу, в нещасних людських серцях <...> [Кобилянська 1982: 159]. Як бачимо, метафори побудовані на перенесенні дій людини на елемент рослинного світу. Ці метафори, вбираючи в себе враження зорові, слухові й дотикові, з'єднують їх так, що реальна предметність набуває нових, непомічених якостей, або ж утрачає свої природні ознаки. Окрім зазначених семантико-стилістичних особливостей, флорономен *смерека* може набувати й сакралізованих ознак, перенесених з інших етнокультурних традицій: *Смерека уважалася циганами святим деревом, що охороняє від смерті і є товаришем цигана* [Кобилянська 1988: 288].

Отже, у мові художніх творів Ольги Кобилянської флорономен *смерека* має помітне функціонально-стилістичне навантаження. Він перебуває в асоціативно-образних зв'язках з номінаціями природного середовища, емоційних станів людини, трансформуючись у символ природного ландшафту і душевного стану людини. Позитивна оцінна семантика флорономена *смерека* пов'язана з трансформацією словесних образів сили, краси, могутності як у природі, так і в станах людей. В окремих контекстах цей поетизм вербалізує негативні конотації – тугу, біль, самотність, неспокій. Традиційно важливим словесно-зображальним і виражальним засобом у творах письменниці є епітет-кольоратив, який зокрема увиразнює зовнішні ознаки смерек, а також деталізує потрібний у мініконтекстах емоційний колорит, враження від описуваного, найточніші психологічні нюанси. Саме ці особливості образотворення відображають імпресіоністичну манеру письма Ольги Кобилянської.

Традиційне та індивідуально-авторське поєдналося в особливостях метафор і порівняльних конструкцій, які розширили конкретно-чуттєвий зміст і національний мовний колорит флорономена *смерека* в поетичному ідіолекті Ольги Кобилянської.

Горай Л.С. Слово зворушеного серця: бібліографічний нарис до 150-річчя від дня народження О. Кобилянської. Ужгород, 2013.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та структура мови). Київ, 1999.

Кардашчук О.В. Образ лісу в новелах Ольги Кобилянської. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць*. 2011. Вип. 7. С. 322–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_74 (дата звернення: 14.11.2023).

Кобилянська О. Апостол Черні. Повість. Львів, 1994.

Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели. Київ, 1988.

Кобилянська О. Твори: у 2 томах. Т. 2. Київ: Дніпро, 1988.

Кобилянська О. Твори: у 3 томах. Т. 1. Київ, 1956.

Кобилянська О. Твори: у 3 томах. Т. 3. Київ, 1956.

Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. Київ, 1982.

Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків, 2010.

Муромцева О.Г. Роль мовної практики О. Кобилянської в збагаченні семантичної структури слова. *З історії української літературної мови. Вибрані праці*. Харків, 2008. С. 204–213.

Починок Л.І. Ольга Кобилянська: Знайома постать у новому ракурсі. Кам'янець-Подільський, 2005.

REFERENCES

Horai, L.S. (2013). The word of a touched heart: a bibliographic essay for the 150th anniversary of the birth O. Kobylanska. Uzhhorod (in Ukr.).

Kardashchuk, O.V. (2011). The image of the forest in Olha Kobylanska's short stories. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Dragomanov. Series 10. Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language: Collection of scientific works*, 7, 322–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_74 (Accessed: 14.11.2023) (in Ukr.).

Kobylanska, O. (1956). Works: in 3 vol. Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).

Kobylanska, O. (1956). Works: in 3 vol. Vol. 3. Kyiv (in Ukr.).

Kobylanska, O. (1988). Tales. Story. Novels. Kyiv (in Ukr.).

Kobylanska, O. (1988). Works: in 2 vol. Vol. 2. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Kobylanska, O. (1994). Apostle Black. Story. Lviv (in Ukr.).

Kobylanska, O.Yu. (1982). Words of a Moved Heart: Diaries. Autobiographies. Letters. Articles and Memories. Kyiv (in Ukr.).

Malenko, O.O. (2010). Linguistic-aesthetic interpretation of existence in Ukrainian poetic language (From folklore to postmodernism). Kharkiv (in Ukr.).

Muromtseva, O.H. (2008). The role of O. Kobylianska's language practice in enriching the semantic structure of a word. *From the history of the Ukrainian literary language. Selected works* (pp. 204–213). Kharkiv (in Ukr.).

Pochynok, L.I. (2005). Olha Kobylianska: A familiar figure in a new perspective. Kamianets-Podilskyi (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature (Stylistics and language structure). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 21.11.2023

Olena Lytvyn

THE LINGUOPOETIC BASIS OF FLORONOMEN SMEREKA IN THE WORKS OF OLHA KOBYLIANSKA

In modern linguistics, the individual style of a word artist is studied in terms of the relationship between language and thinking, the ways in which extra-linguistic reality reflects in the text, knowledge about the world, and the author's individual worldview. The analysis of an individual language system through the study of the linguistic poetics of floronomen in a literary text contributes to the development of the most complete, objective idea of the writer's linguistic picture of the world. The figure of Olha Kobylianska belongs to those who formed the basis for the self-awareness and self-determination of the Ukrainian people. The writer's work is a complex, multidimensional phenomenon that requires a multifaceted study.

The relevance of the chosen topic is due to the fact that the analysis of the language of Olha Kobylianska's fiction makes it possible to determine the specifics of the floronomen *smereka* in the individual author's word usage, to reveal the peculiarities of using this nominalization as a means of artistic depiction of reality, and also to expand the concept of the Ukrainian poetic thesaurus through the identified characteristic features of the idiostyle.

The article carries out a lexical and semantic analysis of the floronomen *smereka* in the language of Olha Kobylianska's literary texts. The artistic and stylistic functions of complex linguistic and figurative means, which include the floronomen *smereka*, are characterized, in particular epithetical, metaphorical constructions, comparative phrases, constructions with associative and symbolic meaning. It is proved that the floronomen *smereka* is the most typical linguistic image functioning in the writer's poetic idiolect. The individual-authorial peculiarities of the functioning of the floronomen *smereka* in the artistic picture of the world of Olha Kobylianska are determined.

Key words: linguopoetics, floronomen *smereka*, figure of speech, epithet, symbol, metaphor, comparative phrase, idiolect, Olha Kobylianska.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.3>

УДК 81.411.1-22 Коб

**«ХТОСЬ БІЛЕНЬКИЙ ПОДИВЛЯЄ КОГОСЬ
ЧОРНЕНЬКОГО, ЩО ВІН МОЖЕ СТІЛЬКИ ТРУДИТИСЯ...»
(СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ЄДНОСТІ
В ПИСЕМНІЙ ПРАКТИЦІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ)**

МАКСИМ'ЮК
Оксана Василівна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри сучасної української
мови,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича;
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці,
Чернівецька область, 58002;
e-mail: o.maksymiuk@chnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-1963-6165

Oksana
MAKSYMIIUK

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor of the Department
of Modern Ukrainian Language,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University;
2, Kotsyubynsky St., Chernivtsi,
Chernivtsi region, 58002;
e-mail: o.maksymiuk@chnu.edu.ua

У статті здійснено системний аналіз семантично нерозкладних словосполучень, стрижневим компонентом яких є неозначений займенник. Схарактеризовано особливості семантико-синтаксичної сполучуваності неозначених займенників з різними прикметниковими та зрідка іншими формами; пов'язано використання семантико-синтаксичних єдностей з авторським стилем Ольги Кобилянської.

Ключові слова: *Ольга Кобилянська, семантико-синтаксична єдність, словосполучення, неозначений займенник, номінація, перифраза.*

Номінація як лінгвістичне явище досліджена в різних аспектах. Крім однослівних номінацій, у мові творів Ольги Кобилянської фіксуємо чимало різноманітних номінативних словосполучень, а також семантико-синтаксичних єдностей, які не мають однослівних відповідників.

Із листування Ольги Кобилянської з Лесею Українкою загальновідомими стали назви «хтось чорненький» (Ольга Кобилянська) та «хтось біленький» (Леся Українка) як своєрідні перифрази, якими послуговувались кореспондентки. Можемо припустити, що такі прийоми номінації були обрані для постій-

ного використання в листуванні не випадково. Очевидно, названі одиниці були взаємо прийнятні для письменниць, оскільки містили конотацію втаємниченості й водночас товариської ширості. А також давали змогу зменшити, а то й уникати вживання займенника «я», що узгоджено з потребами епістолярного жанру. Порівняймо: *Але **хтось чорний** своєму мовчанню не винен* (Коб V: 601); *Одна старша образована акторка піддала **комусь чорненькому** цю гадку* (Коб V: 602); *Се **комусь чорненькому** так страшне подобалось, і він був такий гордий на **когось біленького**...* (Коб V: 601); *Однак коли б **хтосічок** пішов на те, мусили б **хтось біленький** і **чорненький** конче бачитись і децо особисто обговорить конче* (Коб V: 602).

Крім займенників *хтось* (*когось, комусь*), у листуванні виявляємо оказіональну назву *хтосічок*. Поєднуючись із прикметником, вона утворює так само неподільне словосполучення, синонімом якого є «*хтось біленький*» (пор. і відмінюваний варіант: *когось біленького* і под.), як-от: *Хтось приходить до **когось біленького** з тою великою просьбою, щоб той **хтосічок біленький** прочитав оповідання* (Коб V: 602). Подекуди відзайменникові новотвори мають трикомпонентну структуру: *І хтось знає, на сцену між би поставити її або **хтось біленький хтосічок*** [Леся Українка. – О.М.], або *І. Франко* (Коб V: 602). Такі й подібні семантико-синтаксичні сполучення зафіксовано й у мові художніх творів Ольги Кобилянської.

Синтаксична природа таких словосполучень ще остаточно не з'ясована. Поза увагою мовознавців залишився цілий пласт семантико-синтаксичних єдностей, які будуються за різними моделями, визначаються лексичним наповненням та ономасіологічними параметрами різних частин мови, які, поєднуючись, утворюють особливий тип синтаксичного позиційно стійкого зв'язку. З'ясування синтаксичної природи й характеру такого зв'язку має неабияке значення. На цьому, зокрема, наголошував Є.В. Кротевич, аналізуючи проблему словосполучень як «будівельного матеріалу речень». Учений зазначав, що вивчення різних форм та різновидів словосполучень сприяє глибшому з'ясуванню структурно-семантичних особливостей мови, також дає змогу простежити взаємодію різних категорій граматики (морфології та синтаксису), з одного боку, і лексико-

семантичних та граматичних категорій – з другого [Кротевич 2002: 175].

Словосполучення є результатом активного пізнавального процесу, при якому одне поняття залежить від іншого. І «встановлення цієї залежності» найчастіше відбувається бінарно (парами повнозначних слів) як результат одного руху думки», – підкреслював Л.А. Булаховський [Гуйванюк 2010: 150].

Учені звертають увагу й на різний ступінь синтезованості компонентів у словосполученнях, що становлять «єдине, але розчленоване поняття». Проте ця характеристика стосується передусім так званих «вільних синтаксичних словосполучень», які «розчиняються» у реченні, розпадаються на різні однослівні засоби вираження членів речення. Однак у реченевій структурі частина словосполучень може залишатися складеною, нерозчленованою назвою «єдиного поняття». Саме такі словосполучення і стали предметом наших спеціальних спостережень. Синтаксично зв'язані словосполучення, як і синтаксично вільні, будуються за структурною схемою підрядних словосполучень, мають суб'єктне, об'єктне, означальне, апозитивне, комплетивне, обставинне (темпоральне, локальне, каузальне й т. ін.) граматичне значення. Відрізняються вони від синтаксично вільних більшим ступенем семантичної спаяності компонентів. Щодо їх класифікації, то, на жаль, у мовознавстві не існує поки що чітких критеріїв диференціації. Проте заслуговує на увагу сам підхід мовознавців до виділення типів словосполучень за ступенем злитості їх компонентів [Загнітко 2001]. Учені називають різну кількість найпоширеніших цілісних словосполучень (кількісно-іменних, займенниково-іменних, займенниково-займенникових, іменниково-іменникових та ін.). Вважаємо, що їх системний опис не тільки доповнить теорію «малого синтаксису», але й уможливить пізнання особливостей художнього стилю відомої української письменниці Ольги Кобилянської, яка активно послуговувалася синтаксично та семантично спаяними словосполученнями як номінативними / означальними одиницями.

На початку статті наведено приклади нерозкладних словосполучень із займенниковим складником. Звертаємо увагу, що про узагальненість семантики займенників писали І.Г. Матвіяс,

І.К. Кучеренко, І.Р. Вихованець, зауваживши, що означальні та неозначені займенники мають «найвищий ступінь узагальнення» [Вихованець 1988: 50]. За функціонально-синтаксичною характеристикою займенникові іменники виконують ті самі синтаксичні функції, що і власне-іменники, проте «своєрідність семантики займенникових іменників порівняно із власне-іменниками полягає в тому, що перші лиш опосередковано позначають предмети, пов'язуючись із конкретною ситуацією» [там само: 49]. Вони не містять конкретної назви предмета, передаючи тільки загальну (категоріальну) граматичну інформацію, тобто вони лише вказують на предмети, спеціалізуючись на вираженні узагальненої предметності.

І.Р. Вихованець уточнив, що узагальнено-вказівна мовна семантика «наповнюється конкретним змістом у конкретній ситуації мовлення чи в контексті: узагальнено-вказівний мовний параметр займенникових іменників поєднується з конкретним їх мовленнєвим характером у висловленні» [Вихованець 1988: 50]. Проте займенникова семантика відрізняється різним ступенем градації конкретності й абстрактності. Специфіку займенникових іменників становить і те, що вони, виявляючи своє внутрішнє семантичне членування, по-різному співвідносяться з узагальненою вказівністю і опосередкованою конкретністю.

Найвищий ступінь узагальнення виявляється в заперечних, питальних, неозначених та означальних займенниках. Найбільш конкретними є особові займенники та зворотний *себе*, присвійні, що виражають належність особі мовця, співрозмовника та третій особі, яка не бере безпосередньо участі в комунікативному акті.

Займенник *хтось* називає неозначено, досить загально якусь людину чи істоту. Сполучаючись із прикметниками, займенник конкретизується, а семантико-синтаксична єдність набуває нового номінативного статусу. Порівняймо: *Можна б подумати, що той чоловік, або заодно чимсь гризеться, або що йому лише недавно помер хтось дорогий і рідний* (Коб III: 98); *Господи! Чи їй привиджається хтось знайомий?* (Коб V: 56); *Івоніка <...> майже ніколи не припускав когось чужого до вуліїв* (Коб II: 28).

Для позначення певної істоти у творах Ольги Кобилянської вживається у складі неподільних словосполучень і відносний займенник *хто* (відмінкова форма може змінюватися), як-от: *Це особливо, коли заходив хто чужий в її гарні <...> кімнати* (Коб V: 11). Він часто поєднується з означальним займенником *інший*. Напр.: *Чи, може, хоче хто інший кроки сліпця стерегти?* (Коб III: 131); *У домі Федоренків було з давніх-давен відомо, що там <...> робилося для дітей якнайменше, щоб зате тим більше побільшувати маєток, – не для кого іншого, як, власне, знов для тих самих дітей* (Коб V: 8); *Стипендія надана кому іншому цим разом* (Коб V: 80).

Із подібним значенням вживається в позиції стрижневого слова займенникового словосполучення заперечний займенник *ніхто*: *Я перший; ніхто інший не сміє бути тим «першим»* (Коб V: 17); – *Але від часу смерті мого нареченого я ще майже перед ніким чужим не співала* (Коб V: 77).

У кожному разі нерозкладні словосполучення зберігають відмінності у значенні (відносно-предметне *хто*, неозначене *хтось* та заперечне *ніхто*). Це простежуємо й у кореферентних співвідношеннях займенникових нерозкладних словосполучень з іменниковими, у яких опорним словом виступає іменник з послабленою семантикою «людина», «жінка», «чоловік» тощо. Але в цих випадках словосполучення переходить у розряд синтаксично вільних. Порівняймо: *Стипендія надана кому іншому*. *Сказано: є ще гідніші від Аглаї Феліцітас Федоренко* (Коб V: 80) // *Стипендія надана іншим людям <...> Рут рада б бачити коло сина когось щирого і прихильного нещасному* (Коб III: 25) // *Рут рада б бачити коло сина щиріших і прихильніших до нещасного людей*. За ступенем семантичної злитості більш конкретними є семантико-синтаксичні єдності займенників з прикметниками, ніж займенникові поєднання на зразок *хтось інший*. Порівняймо: // *Рут рада б бачити коло сина тих людей, хто були щиріші і прихильніші до нещасного*.

Таких співвідношень словосполучення з означальним займенником *інший* не мають (пор. *хтось, хто інший; хтось, хто був іншим* і под.).

У ролі опорного слова як синонім до неозначеного займенника *хтось* вживаються і неозначені займенники *хто-небудь* та

дехто: ...а я вам свій гріх оповім, щоб його лише з **ким-небудь добрим** поділити й чиєсь прощення одержати (Коб III: 102); Ніколи не сміла я бути дотепнішою, це або те розуміти ліпше, як **дехто інший** з знайомих жінок нашого товариства або моїх «товаришок» (Коб III: 78). Як бачимо з останнього прикладу, займенник *інший* компенсує неповноту семантики сполучуваністю з іншими лексемами, утворюючи семантико-синтаксичну єдність на зразок: **дехто інший** зі знайомих жінок.

Більшу потенційну семантико-синтаксичну валентність щодо сполучуваності з прикметниками виявляють займенники неособової семантики *щось, що, ніщо*. У мові творів Ольги Кобилянської вони поширені. Наприклад, за моделлю «*щось + прикметник*» утворені, за нашими спостереженнями, 88 номінацій: *неясне, цінне, сумне, мокре, неказанне, любе, мрійне, шовкове, звичайне (2), більше (2), несподіване (5), незнане, потужне, заборонене, темне, грішне, самолюбне, вузьке, велике-велике, смутне, найтонше, найкраще, велике (5), нероз'яснене, дрібне, чуже (4), значне (2), далекосягле (2), нове (6), могутнє, похмуре, страшне (5), важке, грізне, сильне (5), здорове, поважне, пишне, чудове, лучче, інтелігентніше, симпатичне, тонке, добре, гарне, неповнолітнє, дитинне, прекрасне, приманливе, оживаюче, довершене, лихе, строге, невмолиме, гірке, ясне, непрошене, незвичайне, окреме, подібне (7), відповідне, погане, блискуче, чудне, пречудне, певне (4), недобре (2), горде, гаряче, недоступне, викінчене, краще, лякаючи, таємниче, спільне, сонячне, значуще, добре, прикре (2), несправедливе, неописане, немиле, каз очне, неможливе, заважаючи, біле, болюче, значне*. Наприклад: *Параска роздивляється, мов пані, як прийде в хату; най ліпше в себе розглянеться, там скорше найде **щось погане**, як в нас!* (Коб II: 328); *Вона лиш знає, що він стрілив чимось у неї, викликав **щось страшне*** (Коб V: 86); *Це буде бодай **щось нове**, бо Аглая Феліцітас потребує цюхвили нової акції для свої душі* (Коб V: 84); *...Саме в тій хвилі сталося **щось несподіване** й усунуло відповідь* (Коб V: 80); *Де знаходився хор, близько чи далеко, я не знав, а знав, що діялося **щось пречудне! Сильне!*** (Коб V: 67); *Вигадлива, жадібна подій, а на будуче – **щось незвичайне** заповідала* (Коб III: 54); *Я ж потрібувала також **щось ясне**, якогось сонця в моїм невеселім*

житті (Коб III: 60); Дзвони церкви наклеювали на неї почуття, неначеб **щось непрошене** тиснулося в її душу і випивало супокій, котрого вона потребувала (Коб III: 10).

Порівняймо на цьому тлі кількісні показники текстової сполучуваності займенників **хтось** (інший (4), дорогий, рідний, чужий (2), біленький (8), чорний, чорненький (4), щирий, прихильний, мудрий); **дещо** (прикре, гарне, величаве, нове, цікаве, зайве); **хто-небудь** (добрий) та ін. Наприклад: *Отже, я мушу щось певне знати* (Коб III: 51).

Як бачимо, більшість семантико-синтаксичних єдностей, утворених сполученням неозначеного займенника *щось* з прикметниками, позначають певний стан людини, її почуття, відоме чи неточно окреслене явище, що ще не отримало однослівного відповідника-назви.

В інших випадках такі єдності називають речі більш конкретні, про які можемо здогадатися із контексту (це подія, конкретний предмет тощо). Наприклад: *...Ти готова появитися завтра й оповісти нам щось подібне з твого життя* (Коб III: 67) (про подію); *Напишіть щось подібне прозою* (Коб V: 593) (твір); *Но скоро буду мати щось відповідне, вишлю радо* (Коб V: 591) (твір).

Рідше такі сполучення набувають особової семантики, як от: *З неї мусило б щось пишне, чудове вийти, гординя й честь для нашого народу* (Коб III: 61); *Коло стола, заваленого паперами, сидить щось дрібне і пише* (Коб III: 399).

Прикметники у складі сполучень із займенником *щось* належать здебільшого до розряду якісних, можуть мати компаративні форми й містити у своїй морфемній будові суфікси суб'єктивної оцінки. Наприклад: *Моя душа відчинена приймати саме щось найтонше й найкраще* (Коб III: 83); *Доньки нашого духовенства виховуються тепер гарно й тонко, їх виховання трактується далеко поважніше, як, приміром, у родин урядовців, що вважають себе все за щось лучче й інтелігентніше* (Коб III: 79). Рідше з займенником *щось* пов'язуються відносні прикметники та дієприкметники: *Як сполошений кінь, що побачив нараз щось несподіване й незнане, так кинулася і вона вбік* (Коб V: 71). *І вона [дитина], дрібна, ніби бачить щось-то між деревами душею. Щось прекрасне, приманливе,*

щось очікує її (Коб III: 415). В окремих випадках спостерігаємо повтори прикметників: *Щось велике, і слухне, і радісне жде на неї* (Коб III: 186); *Щось велике і несподіване жде її, щось нероз'яснене, що ще потребує часу* (Коб III: 85).

Рідше сполучається займенник *щось* із займенниками *інший* і *таке*, напр.: *Люди чи інші щось – вона не знала* (Коб V: 54); *Його предмет – історія мистецтв Східної Європи і щось там ще інше* (Коб V: 22); *Все, що дає нам життя в своїм бігу, все воно не те, що нам дійсно потрібно, а звичайно щось інше* (Коб III: 21); – *Ти не була ніколи чим іншим, як лиш донькою знаного лихваря...* (Коб III: 18); *За моїх часів значило щастя щось інше* (Коб III: 119).

Вказівний займенник *такий*, сполучаючись із неозначеним займенником *щось*, утворює неозначену, абстрактну семантичну єдність, зміст якої уточнюється або порівняльним зворотом, або підрядною частиною, напр.: *Наша любов, мамо, то щось таке, як казка* (Коб III: 86); *...Та, на мою думку, тоді воно й не було б ніяким геройським учинком, про які мова, а чимось таким, що впливало б само з душі й було б через те природне!* (Коб III: 93).

Поєднання неозначеного займенника *щось* із неозначеним *якесь* пояснює означальна частина: *Олекса тепер так сильно викликував і ображав у мент якесь щось, котре він уже не раз хотів опанувати* (Коб III: 125).

Особливість художньої мови Ольги Кобилянської – об'єднання прикметникових форм у синонімічні ряди навколо займенника *щось*. Ці ряди можуть охоплювати один-три чи більше компонентів: *Щось сильне, здорове не могла вона створити без молоді сили* (Коб III: 323); *...діло йде вже справді про щось поважне й далекосяжне* (Коб III: 90); *...з неї було б, мабуть, щось велике й значне вийшло* (Коб III: 61); *В його очах таке упокоєння – то щось гарне й велике* (Коб III: 22); *Може б, тоді і написав щось нове та сильне* (Коб V: 608); *Я відчувала се все так глибоко, що мені видались усякі так звані «приватні почування» чимось грішним, самолюбним і вузьким* (Коб III: 394).

У деяких синонімічних рядах займенник *щось* повторюється: *Рівночасно гукнув вистріл, я впав, далі зачув коло серця пекучий біль, відтак щось мокре, а далі, ніби крізь раптовий сон,*

щось неказанне, любе, мрійне... шовкове (Коб V: 67); *Щось чуже й значне, щось далекосяжне надходить <...> і бере верх...* (Коб III: 104); *Се ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив* (Коб II: 293).

Семантико-синтаксичною валентністю прикметника, що входить до аналізованих структур, зумовлюється його поширення іншими словоформами, зокрема прислівником зі значенням міри та ступеня вияву ознаки: *...обов'язок – то щось дуже звичайне, лиш щось більше* (Коб V: 71); *Досі її всі нестили і за щось і через щось подивляли – але тут нараз стає її щось цілком нове, несподіване в дорозі й серці* (Коб V: 46); *Він говорив живо й радісно, одначе між його словами дзвеніло щось неказанно сумне...* (Коб III: 28).

Узагальнено-вказівною семантикою займенника *щось* визначається його поширення підрядною вміщувальною частиною з корелятивною парою «*щось – що*», пор.: *В того п'яниці є щось неповнолітнє й дитинне, що показує йому світ завсіди гарним і в рожевім світлі!* (Коб III: 35); *Се ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив* (Коб II: 293); *Щось велике, несподіване жде її, щось нероз'яснене, що ще потрібує часу* (Коб III: 185); *Вона мимоволі похилила голову на груди і почала молитися. Тихенько і з невиразним бажанням у серці, що то помирить щось важке, грізне, непомириме, що вже від довгих літ тяжіло на ній...* (Коб III: 10).

У деяких випадках натрапляємо в мові творів Ольги Кобилянської і на поширення опорних компонентів *таке, таким* і под. підрядними частинами міри та ступеня, напр.: *В очах Тетяни заблистіло нараз чимось таким гордим і сильним, таким гарячим і недоступним, що Мавра заніміла* (Коб III: 204).

У структурі речення словосполучення з компонентом *щось* може поширюватися і порівняльними зворотами, що також визначається валентністю прикметника компаративної форми, як-от: *Ми звикли уважати її як уже не за сретичну, то бодай за щось менш довершене, як наша церква* (Коб III: 102); *Може, то єсть щось, як казав Гамлет, більше, між небом і землею, ніж наша шкільна мудрість утримує* (Коб III: 397).

Розширює ряд текстових корелятивів неозначеного займенника *щось* антецедент *такий* (*таке*), як-от: *Чувство опозиції супроти мачухи, хоть би і найшляхетнішої, се щось такого несправедливого, а проте такого сильного, що його неувзгляднити – просто неможливо* (Коб V: 161); *А тепер це щось таке чуже, несподіване, щось такого лякаючого і гарного рівночасно, що вона зараз загине...* (Коб V: 86).

Особливістю сполучуваності займенника *щось* із прикметником у мові творів Ольги Кобилянської потрібно вважати не узгодженість у відмінку, коли займенник стоїть у називному чи знахідному, а прикметникова форма – у родовому. Порівняймо: *Щось страшного втиснулося в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркокого, неописаного* (Коб II: 280); *Щось чужого почула на санках, і те чуже мусила тепер везти* (Коб III: 333); *...Щось сонячного проб'ється для мене в руху оточуючого життя* (Коб III: 358).

І хоч за продуктивністю такі сполучення займенника *щось* з прикметником у родовому відмінку поступаються частотою вживання перед узгоджуваною їх сполукою, все-таки їх використання помітне. Почасти воно позначене певною фразеологізацією (типу: *трапилося щось страшного, чи щось подібного, сказати щось певного*). Такі звороти засвідчені нами не лише в художніх творах письменниці, але й у її листах, тобто вони були природними в її слововжитку. Хоч паралельно вживає Ольга Кобилянська й узгоджувані відповідники, як-от: *Я не міг чогось подібного сподіватися...* (Коб V: 29).

Семантико-синтаксичні єдності утворюють і інші займенникові форми, синонімічні до неозначеного займенника *щось*, – як, наприклад:

- неозначений займенник *дещо*: *І поволі, поволі дійшло до того, мій сину, що я мусила **дещо** зайве з хати продавати...* (Коб III: 40); *Він також там багато **дечого** гарного, величавого, нового, цікавого бачив і навчився* (Коб V: 22);
- неозначений займенник *що-небудь*: *А коли ні, то вона кидає все і або вступає до поштової служби, або*

- прийме вчительську посаду, або що-небудь інше* (Коб V: 57); *Вона сидить і або пряде, а як ні то вирізує з дерева що-небудь. Хрести, ложки, мисочки або що-небудь інше дрібне, що їй на думку прийде* (Коб II: 329);
- заперечний займенник *ніщо*: *Не жде тебе ніщо інше, як обов'язки жінки, жінки священика, обов'язки українсько-руської жєнщини* (Коб III: 108); *Руська жінка не є нічим ні гіршим, ні ліпшим, як вірним дзеркалом свого мужа* (Коб III: 352); *В тім, здається, не було нічого дивного, що вона оповіла* (Коб V: 76); *Але нехай не гніваються, бо чорненький неказанно бідний в своїм життю і не має вже давно нічого доброго і ясного на цім світі* (Коб V: 603);
 - відносний займенник *що*: *Звернув спокійно увагу на що інше* (Коб V: 57); *Вона думає про що інше* (Коб V: 25).

Важливо зауважити щодо такої семантико-граматичної особливості сполук із займенниками *хтось*, *щось*: узгоджувані прикметники (рідше – займенники), незважаючи на наявність у реченні означуваного *щось*, до певної міри сприймаються як субстантивовані й виступають у постпозиції. На цій особливості наголошував ще І.Г. Матвіяк [Матвіяк 1962: 104].

Отже, аналіз семантико-синтаксичних єдностей із неозначеними займенниками *хтось*, *щось* та їх еквівалентів засвідчив їх статус як особливих форм номінацій та специфічних формул означення реалій довкілля в мові творів Ольги Кобилянської. Ці сполуки є назвами реалій об'єктивної дійсності з абстрактним значенням (почуттів, емоцій, станів, явищ, подій), рідше – назвами з конкретним предметним чи особовим значенням. Завдяки великій потенційній здатності неозначених займенників *хтось*, *щось* поєднуватися з прикметниками, відповідні семантико-синтаксичні єдності посилили психологізм мови письменниці, конкретизували художньо-філософський підхід до осмислення таких явищ дійсності, які залишаються в багатьох моментах непізнаними.

Видатні вчені Львівського університету ХХ століття. Євгеній Володимирович Кротевич. Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2002.

Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988.

Гуйванюк Н., Максим'юк О. Нерозкладні компоненти у структурі речення. Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2010.

Дудко І. До питання про основні напрями функціонально-семантичних досліджень неозначених займенників. *Наука і суспільство: зб. наук. праць.* Т. 22. Вип. 2. Ч. 2. Київ: Логос, 2000. С. 252–262.

Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2001.

Матвіяс І. Синтаксис займенників в українській мові. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Коб – Кобилянська О. Твори: у 5 т. Київ: Держлітвидав УРСР, 1962–1963. Т. 2. 1962; Т. 3. 1963; Т. 5. Упоряд., підгот. тексти та прим. Ф.П. Погребенник. 1963.

REFERENCES

Dudko, I. (2000). To the question of the main directions of functional-semantic research on indefinite pronouns. *Science and society: coll. of science pr*, 22(2), 2, 252–262. Kyiv: Lohos (in Ukr.).

Ghuivaniuk, N, Maksymiuk, O. (2010). Incomposable components in the sentence structure. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. university (in Ukr.).

Matviias, I. (1962). Syntax of pronouns in the Ukrainian language. Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukr.).

Outstanding scientists of Lviv University of the 20th century. Evhenii Volodymyrovych Krotevich (2002). Lviv: Vyd-vo LNU im. I. Franka (in Ukr.).

Vykhovanets, I. (1988). Parts of speech in the semantic and grammatical aspect. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Zahnitko, A. (2001). Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax. Donetsk: DonNU (in Ukr.).

LEGEND

Коб – Kobylanska, O. (1962–1953). Works: in 5 vol. Kyiv: Derzhlitvydav USSR. Vol. 2. (1962); Vol. 3. (1963); Vol. 5 (1963) (in Ukr.).

Статтю отримано 25.11.2023

Oksana Maksymiuk

**“SOMEONE WHITE LOOKS AT SOMEONE BLACK
THAT HE CAN WORK SO MUCH...”
(SEMANTIC AND SYNTACTIC UNITY IN THE WRITING
PRACTICE OF OLHA KOBLYANSKA)**

The article provides a systematic analysis of semantically indecomposable word combinations, the core component of which is an indefinite pronoun, features of the semantic-syntactic compatibility of indefinite pronouns with various adjectival and occasionally other forms are characterized; the use of semantic and syntactic units is connected with the author's style of Olha Kobylanska.

The analysis of semantic-syntactic units with indefinite pronouns *someone*, *something* and their equivalents revealed a large number of semantic-syntactic units, which is a special form of nomination in the language of Olha Kobylanska's works. These compounds are names of realities of objective reality with an abstract meaning (feelings, emotions, states, phenomena, events), less often – names with a specific objective or personal meaning. Due to the great potential ability of the indefinite pronouns *someone*, *something* to be combined with adjectives, semantic and syntactic indivisible word combinations enabled the writer to delve into the mystery of the mental human soul and human contemplation, to satisfy the need for an artistic and philosophical understanding of such phenomena of reality, which remain in many moments unknowable, mysterious. The significant productivity of the use of semantic-syntactic units with undefined pronouns in the language of Olha Kobylanska's works gives a reason to conclude about the richness of the writer's artistic imagination, the desire to answer many questions, to find out the unexplained, to name it, to specify it – that abstract, unknown *someone or something*, to draw the attention of interested readers to it.

Key words: semantically indecomposable phrases, indefinite pronouns, units of nomination, paraphrases, journalistic discourse, artistic discourse.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.4>

УДК 81'38

СОЦІОЛІНГВАЛЬНІ ПРОЄКЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КІНОПОРТРЕТА ПИСЬМЕННИКА (на матеріалі мінісеріалу «Ольга Кобилянська. Valse Brillante»)

ГАНЖА
Ангеліна Юрїївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2938-5306

Anhelina
GANZHA,

PhD in Philology, Senior researcher of
the Department of stylistics, language
culture and sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті за допомогою інструментарію інтегративної лінгвостилістики оприявлено соціолінгвальний контекст документального кінопортрета Ольги Кобилянської на матеріалі мінісеріалу «Ольга Кобилянська. Valse Brillante».

Ключові слова: інтегративна лінгвостилістика, документальний кінопортрет, мовно-національний світогляд, соціолінгвальний контекст, Ольга Кобилянська.

Кінотекст у фокусі лінгвостилістики становить перспективний об'єкт наукових студій як феномен усної й писемної практики. Від інших текстів вирізняється поєднанням кількох взаємодоповнювальних семіотичних систем, або кодів, серед яких для лінгвокультурологічного чи власне лінгвостилістичного підходу вагомим є мовний контент, який відображає часові, соціально марковані смаки доби, транслює історико-соціальну, національно-культурну, ціннісно-аксіологічну інформацію, моделює мовний портрет особистості в часі і культурі. Інструментарій інтегративної лінгвостилістики дає змогу багатомірно досліджувати документальний кінотекст, зосібна потребує вивчення специфіка творення мовного портрета письменника засобами кінематографу.

Термін *мовний портрет* уже має свою традицію різноаспектного інтерпретування в лінгвістиці: від наукової метафори до конкретних дефініцій з ієрархією характерних рис. Не ставимо за мету з'ясувати суть цих дискусій в діахронії, наголосимо на окремих моментах. Отже, мовний портрет – це сукупність характеристик, що складають мовний імідж особистості, відображають її комунікативний потенціал на певному етапі становлення. За тематичним (змістовим) критерієм типологізації виокремлюють гендерний, фізичний, психологічний (характероцентричний), соціальний мовні портрети [Писаренко 2015: 152]. У «Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів» ця стилістична категорія проектується на опис зовнішніх ознак персонажа (зовнішній мовний портрет), а також його внутрішнього стану (внутрішній, психологічний мовний портрет), які забезпечують цілісність художнього зображення. І що особливо важливо для кінематографа – «у мовному портреті виразну стилістичну роль відіграє художньо-словесна деталь» [Українська мова 2001: 94]. Крім того, лінгвісти виокремлюють у вербалізації мовного портрета низку детермінантних характеристик: соціальних, вікових, етнокультурних тощо [Шевчук 2014: 307]. До теоретичного підґрунтя нашої розвідки додаємо висновок щодо «опису мовного портрета особистості в контексті системного представлення визначальних параметрів, які: а) становлять семантико-стилістичні доміанти індивідуального типу мововираження, індивідуального стилю; б) фіксують, як доба, соціально-політичні умови, мовно-культурне середовище позначилися на цьому типові мововираження; в) дають підстави констатувати внесок конкретної мовної особистості в історію літературної мови. Синтез таких відомостей дає змогу осмислити і загальні (у діахронії), й індивідуальні (у синхронії) особливості розвитку мови» [Сюта 2015: 139].

Виокремлені ознаки мовного портрета персоналії цілком проєктуються на феномен *кінопортрета особистості*, на якому і зосереджений творчий потенціал кіномитця – автора біографічного документального медіапродукту. Під *кінопортретом* пропонуємо розуміти жанр документального фільму, що передбачає зображення засобами документального кінематографа реальної особистості в природному для неї середовищі.

Специфіка біографічної документалістики про письменників полягає в тому, що вона орієнтована своєю тематикою на репрезентацію постатей безпосередніх учасників мовно-літературного процесу різних хронологічних періодів. Отже, доповнювальними характеристиками кінопортрета можуть бути власне твори митця, цитовані в аудіо чи візуальному рядках (а також художньо-стильові особливості цих текстів), фрагменти епістолярію, діаріуш, спогади сучасників тощо, які кіномитець використовує як інтерпретативний матеріал для розширення характеристик кінопортрета.

Традиційно мовотворчість письменників розглядають у лінгвостилістичній парадигмі, соціолінгвальні проєкції біографії та художнього доробку митців рідше привертала увагу дослідників. Проте нині спостерігаємо зацікавлення зазначеною проблематикою. Наприклад, І.Д. Фаріон проаналізувала соціолінгвальний контекст мовно-національного світогляду Лесі Українки, зосібна її мовно-національне виховання, ставлення письменниці до зовнішньої суспільно-політичної історії мови та її внутрішнього розвитку. Мовно-національний світогляд – невід’ємний елемент соціолінгвального аналізу – лінгвістка потрактує як систему поглядів, уявлень, почуттів, оцінок та настанов особи щодо мови як основи нації. Актуальність соціолінгвально-персоналістичної проблематики вбачає в історично-сучасному перегукові оцінки та сприйняття мовно-суспільних явищ. Як зауважує І.Д. Фаріон, «в аналізі мовної особистості та її мовно-національного світогляду неабияку роль відіграє походження та генетичні здатності» [Фаріон 2021: 311].

Питання української ідентичності для видатної української модерністки Ольги Кобилянської особливо актуалізувалося, зважаючи на те що коріння її було й у польській, і у німецькій культурі: «Пишучи про що-будь, довше чи коротше, я лиш одно мала в душі – Україну, ту велику, пишну, пригноблену, сковану Україну, її одну і нічого більше» («Автобіографія», 1927 р.) [Кобилянська 1982: 205].

Сповнені випробувань сторінки життя письменниці постають перед глядачами в мінісеріалі студії «Віател» «Ольга Кобилянська. Valse Brillante» (із серіалу «Гра долі»). Виконавчий продюсер стрічки Галина Криворчук зазначила:

«Це історія приватного життя героїні, але коли розповідаєш про непублічне, то неможливо уникнути і стану культури, і політичного стану, і стану спілкування, українства у цьому приватному житті»¹. Мінісеріал охоплює п'ять частин: «Перші романтичні почуття юної письменниці» (про романтичні захоплення і розчарування юної Ольги Кобилянської), «Знайомство і закоханість в Осипа Маковея» (про перші роки літературного успіху і надій на особисте щастя), «Кохання до Осипа Маковея і співпраця з ним» (про непрості стосунки між Ольгою Кобилянською та Осипом Маковеєм), «Кохання і драматичний розрив дружби з Осипом Маковеєм» (про драматичні стосунки Ольги Кобилянської і її коханого Осипа Маковея), «Кохання і ненаписане оповідання «Valse Brillante» (про останні роки життя Ольги Кобилянської). Автори сценарію Василь Вітер, Галина Криворчук, Наталка Сопіт. Ведуча Наталка Сопіт. Режисер Василь Вітер. Науковий консультант Володимир Вознюк.

У стрічці використано архіви Ольги Кобилянської Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України; документи Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного; фрагменти з фільмів Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка «Камінний хрест» (режисер-постановник Л. Осика); «Меланхолійний вальс» (режисер-постановник Б. Савченко); Української студії телевізійних фільмів «Укртелефільм» «Природа» (режисер-постановник О. Бійма); «Царівна» (режисер-постановник С. Туряниця). Щодо плейсметричних характеристик кінотексту: фільм знімали в Чернівецькому літературно-меморіальному музеї Ольги Кобилянської; в Музеї-садибі Ольги Кобилянської в селі Димка; в Музеї видатних діячів української культури.

Попри домінантні особистісні акценти, в мінісеріалі про Ольгу Кобилянську постають виразні соціальні проєкції. Насамперед вони пов'язані з питанням ідентичності.

Звернімося до аналізованого кінотексту і зробімо спробу виокремити його соціолінгвальний контекст, зосібна щодо мовно-національного виховання письменниці, мовного середовища, в якому їй випало творити й комунікувати, її мовних пріоритетів та інших складників її мовної біографії.

¹ <https://day.kyiv.ua/article/media/hra-doli-olhy-kobylyanskoyi>

Введення біографічного суб'єкта відбувається через пряму мову ведучої Наталки Сопіт. Інформацію про походження видатної української письменниці подано на виразному історико-соціальному зрізі: Ольга-Марія Кобилянська народилася на південній Буковині (нині це територія Румунії). У ті часи Буковина була частиною Австро-Угорської імперії, заселена німцями, румунами, поляками, євреями та українцями-гуцулами, що називали себе по-стародавньому русинами. ...Українські селяни тисячами емігрували до Америки. Край покидало корінне населення. На Буковині здебільшого в містах залишалась знімечена або порумунена українська шляхта і чиновництво та горді і непокірні гуцули (відеоцитата про життя гуцулів). Оповідь про батьків письменниці фокусує увагу на її українсько-німецько-польському походженні. Батько Юліан Кобилянський був з Галичини, а мати Марія Вернер (по батькові – німкеня, по матері – полька) з любові до чоловіка вивчила українську мову і прийняла греко-католицьку віру. Але у час народження Ольги-Марії греко-католицької церкви в її місті не було, тому метричне свідоцтво про народження задокументоване в греко-католицькій парафії села Качіки.

Аби увиразнити соціолінгвальні проєкції, окреслені у фільмі схематично, удокладнимо деякі штрихи мовної біографії письменниці. У той час у школах викладання проводилось переважно німецькою мовою. Батько послав Ольгу навчатися української мови приватно. Д. Блохин зазначає: «Родина переїхала до містечка Кімполунга, розміщеного між горами, і тут почалося її навчання, звичайно, німецькою мовою, де вчителькою була фрау Міллер, яка стала її приятелькою, її називали «пані Сталь» за її високу освіту, розум і дар мови. Про неї вона пізніше напише повість «Царівна» (в образі пані Марко). Ольга додатково вчилася української мови в приватної вчительки Процюкевич, але не довго, бо не було на це засобів» [Блохин 2019: 7]. Зі спогадів Ольги Кобилянської про ті часи: «Про читання українських книжок не було й мови. Залізниці в той час не курсували, книгарень не було, засобів на куплення їх не було, тому, крім часопису «Слово» і руської книжки або брошури якої, <...> не доходило до нас нічого. Все було, мов павутиною, обсноване німеччиною, котра, сказавши правду, не була нам несимпатичною. Будь то через те, що все-таки, хоч ледве

замітним процентом, обзивалася в нашій крові, будь то через те, що була самотнім джерелом, котре подавало духову поживу. До польського елемента, як і до румунського, нікого з нас не тягнуло... З матір'ю говорилося по-польськи і по-українськи, але любов до польської чим раз, то більше губилася, зосереджуючись коли не цілком на своїй рідній, то бодай на німецькій мові» [Блохин 2019: 7–8].

За аналізованим кінотекстом початок пошуків своєї творчої ідентичності в письменниці припадає на вік 14–15 років. Наталка Сопіт цитує спогади Кобилянської про те, як «одного дня я взялася за перо, щоб писати поважно... тайкома, щоб ніхто не бачив і не чув...», що розгортаються відеочитатою. Кінопортрет увиразнено соціально-побутовим контекстом: усе життя письменниці доведеться «розриватися» між прагненням до творчості і своїм обов'язком перед родиною.

Зауважимо, що першими читачами й критиками літературних спроб Кобилянської стали її приятельки, які переконували обрати українську як мову творчості. Так, коли сімнадцятирічна Ольга Кобилянська написала велику німецькомовну повість «Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини», її подруга Софія Окуневська відзначила «легкість у написанні, добрий зрозумілий стиль» твору. Але звернула увагу й на таке: «Сподіваюсь, що ви не схочете завжди писати по-німецьки. Це ж був би злочин добавляти там, де вже є багато, і відбирати там, де є мало. Ви ж українка і ваша повинність писати по-українськи»¹.

Характеристичним щодо мовних пріоритетів тогочасного молодіжного середовища є експонат Чернівецького літературно-меморіального музею – альбом, подарований сестрою Євгенією Ользі Кобилянській на її 16-річчя. Записи українською, німецькою (вони переважають), польською, італійською, російською мовами, як правило, каліграфічним почерком робили власниці альбомів, їхні брати, друзі – Августа і Ядвіга Кохановські, Ольга, Марія, Іван Устияновичі, Софія Окуневська та її кузен Євген Озаркевич, Емілія Нагорна, Ванда Добжанська й багато інших².

¹ Цит. за: https://www.facebook.com/Kobylianskamuseum/?locale=ru_RU

² Публікація «Секрети альбомів сестер Кобилянських від 2.07.2020 р. https://www.facebook.com/Kobylianskamuseum/?locale=ru_RU

Ольга Кобилянська 1891 року разом з батьками перебирається із Димки до Чернівців, які тоді називали маленьким Віднем. Тут вона потрапляє в коло інтелігенції, глибше знайомиться з українським культурним життям. Молода письменниця надсилає свої твори німецькою мовою в німецькі редакції, а те, що перекладала чи писала українською, пропонувала в русинські видання. Активно листується з видавцями буковинських і галицьких видань, що виходили українською мовою. Це не було заборонено в Австро-Угорській імперії. У газеті «Буковина» її твори друкує молодий літературний критик і редактор Осип Маковей. Саме в цьому виданні виходить повість «Царівна», якою Ольга Кобилянська заявила про себе в українській літературі. Досліджуваний кінотекст оприявнює захоплення письменниці феміністичними питаннями. Вона виступає з доповіддю на зборах Товариства руських жінок на Буковині, де констатує: «Доля жінки-русинки невтішна...».

У 90-х роках ХІХ століття літературна кар'єра Ольги Кобилянської складалася досить успішно. Її ім'я вже добре відоме і в Європі, і в Російській імперії. Твори Кобилянської перекладали німецькою, польською, чеською. Вона їздила на археологічний з'їзд до Києва, там познайомилась із Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, М. Лисенком, М. Коцюбинським. У цитованому в мінісеріалі листі письменниці до батьків оприявнюється її національно-мовна свідомість: «Тут, у Києві, кожний може переконатися, що українці були і що вони мають право бути і в майбутньому [...]. То фантазія, ніби українське й російське – одне і те ж; навіть і в мові є величезна різниця!».

1901 року до Ольги Юліанівни в Чернівці приїздить Леся Українка, їхні дружні взаємини в кінотексті репрезентовано через звучання фрагментів епістолярію та відеоряд, розгорнутий цитатою з поеми «Одержима». У цей же час стосунки між Кобилянською і Маковеем доходять кульмінаційного моменту. У листі письменниці з пропозицією Осипові жити разом натрапляємо на вкраплення німецької мови: «Ви «гут», на те «гут» я душу розімкнула», що непрямо потенціюють експресію. Маковей виявився не готовим сприймати її одкровення.

Спілкування з Василем Стефаником (у кінотексті відображене уривками епістол) мало великий вплив на письменницю, його Кобилянська поважала і цінувала, йому в листах звіряла не лише творче, а й особисте.

Після розриву стосунків з Осипом Маковеєм Ольга Кобилянська, не зважаючи на важку психологічну травму, продовжує активно працювати в літературі, яка тепер стала для неї єдиним сенсом життя. Потім настає Перша світова війна, лихоліття якої сповна довелось зазнати письменниці. У 20-ті роки відбувається насильницька румунізація, Кобилянську переслідують сигуранца. Наталка Сопіт у закадровій мові цитує спогади видатної буковинки: «У мене був трус... І забрано ... на вічне невіддавання чудові нотатки до однієї новели...». Назва твору лишилась невідомою.

Зазначимо, що 1931 р. Ольгу Кобилянську обрано почесним доктором Українського вільного університету. Ця науково-освітня установа – перший вищий навчальний заклад українців, які опинилися в еміграції, на той час була в Празі. Титул доктора філософії *honoris causa* було присуджено з нагоди десятиріччя від заснування університету. Пропозицію подав академік С. Смаль-Стоцький. До речі, саме в нього в гостях Кобилянська колись обіцяла написати «*Valse Brillante*».

Випробуваннями позначено й останні роки життя письменниці. 1940 року, коли, за офіційною радянською версією, Північна Буковина була воз'єднана з УРСР, Ольгою Кобилянською зацікавилась влада. Статті літераторки, в яких вона нібито вітає нові реалії, активно друкувала радянська періодика. Але насправді, як свідчать дослідники біографії і творчого доробку видатної буковинки з Чернівецького літературно-меморіального музею, жодної статті письменниця в 1940–1941 роках не написала. Авторами цих публікацій називають журналіста В. Петльованого і письменника Д. Косарика. Написане погоджували з родиною Ольги Юліанівни і просили дозволу автором матеріалу вказати О. Кобилянську. Зазначають, що і лексика, і стиль публікацій переконують, що автором (чи авторами?) їх міг бути тільки вихідець зі Східної України, але у жодному разі не О. Кобилянська.

Все життя Кобилянська прожила в Чернівцях, які належали різним державам та імперіям. Але вона пронесла крізь роки любов до рідного краю. За свідченням Е. Панчука, одним із захоплень Ольги Юліанівни на схилі літ став кінематограф. У письменниці з'явилося бажання екранізувати повість «У неділю рано зілля копала». Вона звернулась на німецьку студію, але, на жаль, цей задум не здійснився.

Твори Ольги Кобилянської виходили друком значними тиражами в різних країнах. Колись її батько Юліан Кобилянський не вірив, що дівчина з чотирирічною освітою зможе заробляти гроші «українською фонетикою». Дочка довела, що зможе. Не написала вона лише новелу «Valse Brillante», яку обіцяла Осипові Маковою. Саме оповіддю про цей художній текст, який так і лишився творчим задумом письменниці, завершується мінісеріал.

Підсумовуючи, повернімося до німецької «теми» в мовній і творчій біографії письменниці. Як уже згадувалось, у видатної буковинки є художні тексти, створені німецькою мовою: «Hortense, oder Ein Bild aus einem Mädchenleben» (Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини) (1880), «Schicksal oder Wille» (Доля чи воля?) (1883), «Ein Lebensbild aus der Bukowina» («Картина з життя Буковини») (1885), «Sie hat geheiratet» («Вона вийшла заміж») (1887). Також написаний німецькою (з вкрапленнями української та польської) щоденник Ольги Кобилянської, який експонується в Чернівецькому літературно-меморіальному музеї. Письменниця підтримувала зв'язки з багатьма німецькими культурними діячами, які високо оцінювали її творчі пошуки. Вона друкувалася в німецьких журналах, підтримувала зв'язки з редакціями німецьких видань. М. Павлишин у книзі «Ольга Кобилянська. Прочитання» [Павлишин 2008], осмислюючи роль «німеччини» в письменницькій біографії О. Кобилянської, заперечує популярне уявлення про можливу успішну кар'єру письменниці в німецькій літературі. На думку рецензента згаданої монографії – літературознавця Я. Поліщука, у таких твердженнях українські критики радше видавали бажане за дійсне. Ще від першої оцінки Лесі Українки, яка наголошувала на провідній ролі «німеччини» в освіті та мистецьких пошуках буковинської авторки, утвердився стереотип, що пов'язував Кобилянську з домінуючим німецьким культурним впливом на її творчу ідентичність. М. Павлишин доводить дискусійність цієї тези, залучаючи біографічні свідчення самої авторки, аналізує її публікації та відгуки в німецькій пресі, аби верифікувати загальноприйняте твердження. «З одного боку, екзотична «німеччина», яка приваблювала молоду авторку, але нерідко відлякувала її земляків-критиків. З іншого, власна хата із традиційними Василіями та Марусями –

культурний стереотип, який не раз висміювала Кобилянська і який принципово старалася перебороти своєю літературною діяльністю. Саме в місці ймовірного зіштовхування цих двох культурних стихій автор розвідки пропонує шукати розгадки таланту Ольги Кобилянської» (Я. Поліщук)¹.

У кінопортреті Ольги Кобилянської, витвореному в мінісеріалі «Ольга Кобилянська. Valse Brillante», вияскраплюються виразні соціолінгвальні проєкції. Насамперед на формування національно-мовного світогляду письменниці вплинуло її походження і родинне виховання, що в кінотексті оприявлено через оповідь ведучої про батьків письменниці, її дитячі роки, аудіо- і відеоілюстрації «контексту доби». Домінантна особистісна напрямна у фільмі нерозривно пов'язана з відображенням пошуків творчої ідентичності, зосібна через мовний вимір. У своїх автобіографіях Кобилянська підкреслювала, що в них «вдома перевагу мала українська мова», проте в юності мовою інтелектуальних пошуків і товариського спілкування для неї була німецька. Саме тому, природно, вона стала першою мовою творчості для письменниці, проте це був лише епізод мистецької біографії. Важко сперечатися з Лесею Українкою, яка сказала, що «...в німецькій літературі вона [Ольга Кобилянська] завжди залишилась би гостею, хоч і бажаною, тоді як у малоросійській літературі вона вдома».

Блохин Д. Вплив німецької культури на творчість Ольги Кобилянської. *Волинь філологічна: текст і контекст.* 2019. № 26. С. 5–25.

Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади. Упоряд., передм. Ф.П. Погребенника. Київ: Дніпро, 1982.

Павлишин М. Ольга Кобилянська. Прочитання. Харків: Акта, 2008.

Писаренко К.В. Типологія мовних портретів персонажів у художніх текстах триптиху «Хресна проща» Р. Іваничука: змістовий аспект. *Лінгвістичні дослідження.* 2015. Вип. 42. С. 152.

Сюта Г. Мовні портрети політиків і журналістів. *Культура слова.* 2015. Вип. 82. С. 139.

¹ Цит. за: <https://chasopys-rich.com.ua/2009/09/17/temriava-pid-likhtarem/>

Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. С.Я. Єрмоленко, С.П. Биби́к, О.Г. Тодор. Київ, 2001. С. 94.

Фаріон І. Соціальний контекст життєтворчості Лесі Українки. *Лінгвістичні студії*. 2021. Вип. 41. С. 310–319.

Шевчук З.С. Понятійно-термінологічне поле дослідження ієрархії «мовна особистість – мовний портрет». *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 4. С. 307.

REFERENCES

Blokhyn, D. (2019). Vplyv nimetskoï kultury na tvorchist Olhy Kobylianskoï. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*, 26, 5–25 (in Ukr.).

Kobylianska, O. (1982) Slova zvorushenoho sertsia: Shchodennyky; Avtobiografii; Lysty; Statti ta spohady. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Pysarenko, K.V. (2015). Typolohiia movnykh portretiv personazhiv u khudozhnikh tekstakh tryptykhu «Khresna proshcha» R. Ivanychuka: zmistovyi aspekt. *Linhvistychni doslidzhennia*, 42, 152 (in Ukr.).

Siuta, H. (2015). Movni portrety politykiv i zhurnalistiv. *Kultura slova*, 82, 139 (in Ukr.).

Yermolenko, S. (Ed.) (2001). Ukrainska mova: Korotkyi tлумachnyi slovnyk linhvistychnykh terminiv. Kyiv (in Ukr.).

Farion, I. (2021). Sotsialnyi kontekst zhyttietvorchosty Lesi Ukrainky. *Linhvistychni studii*, 41, 310–319 (in Ukr.).

Shevchuk, Z. S. (2014). Poniatiino-terminolohichne pole doslidzhennia iierarkhii «movna osobystist – movnyi portret». *Odeskyi linhvistychnyi visnyk*, 4, 307 (in Ukr.).

Статтю отримано 18.09.2023

Anhelina Ganzha

**SOCIOLINGUISTIC PROJECTIONS OF A DOCUMENTARY
CINEMATIC PORTRAIT OF A WRITER
(based on the material of the mini-series “Olha
Kobylianska. Valse Brillante”)**

Integrative linguistic stylistics provides reliable tools for the study of film text.

The term *linguistic portrait* already has its own tradition of multidimensional interpretation in linguistics: from a scientific metaphor to specific definitions with a hierarchy of characteristic

features. The features of a *linguistic portrait of a personality* are fully projected onto the phenomenon of a film portrait of a personality, which is the focus of the creative potential of a filmmaker who is the author of a biographical documentary media product. We propose to understand a film portrait as a genre of documentary film that involves the depiction of a real person in his or her natural environment by means of documentary cinema.

The peculiarity of biographical documentaries about writers is that they focus on the representation of the figures of direct participants in the linguistic and literary process of all periods. Thus, the complementary characteristics of a film portrait can be the works of the artist quoted in the audio or visual sequences, as well as the artistic and stylistic features of these texts, which the filmmaker uses as interpretive material to expand the characteristics of the film portrait.

The film portrait of Olha Kobylianska in the miniseries *Olha Kobylianska. Valse Brillante*”, distinct sociolinguistic projections are revealed. First of all, the formation of the writer’s national and linguistic worldview was influenced by her origin and family upbringing, which is revealed in the film text through the presenter’s story about the writer’s parents, her childhood, and audio and video illustrations of the “context of the era.” The dominant personal dimension in the film is inextricably linked to the reflection of the search for creative identity, especially through the linguistic dimension. In her autobiographies, Kobylianska emphasized that “Ukrainian was the language of choice at home,” but in her youth, German was the language of intellectual pursuits and socializing. That is why, naturally, it became the first language of creativity for the writer, but it was only an episode in her artistic biography.

Key words: integrative linguistics, documentary film portrait, linguistic and national outlook, sociolinguistic context, Olha Kobylianska.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.5>

УДК 81'42

МОВНИЙ ОБРАЗ ЗАХИСНИКА УКРАЇНИ В ТЕКСТАХ ПЕРІОДУ ВІЙНИ

СЮТА

Галина Мирославівна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

e-mail: siutagalia@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3273-1644

Halyna

SIUTA,

Doctor of Philological Sciences,
Leading Researcher of Department
of stylistics, language culture and
sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language of
the National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv
01001, Ukraine;

e-mail: siutagalia@gmail.com

У статті здійснено аналіз мовного образу захисника України, окресленого в українських медійних і художніх текстах 2022 – 2023 років. Засвідчено, що в сучасній українській мовній картині світу словесний образ захисника конкретизують лексеми захисники, бійці, воїни, вояки ЗСУ, побратими / посестри, хлопці / наші хлопці тощо. Виявлено й проілюстровано продуктивність лексичних, синтаксичних, стилістичних структур – мовних знаків воєнної доби та ідентифікаторів ціннісного ставлення українців до захисників України.

Ключові слова: мовний образ захисника України, мовна картина світу, часово марковані мовні знаки воєнної доби, медійний текст, художній текст.

Війна, яка триває в Україні від 2014 року, – це не тільки і не стільки боротьба за територію. У свідомісному вимірі це боротьба за ідентичність громадян України, за базові ментально-оцінні сенси, коли «сторони конфлікту намагаються нав'язати суспільству власне трактування образів «ворога», «захисника» і «Батьківщини», руйнуючи при цьому чужі» (Кирилюк 2020, с. 90).

Протиставлення мовних образів *захисник* і *ворог* у межах опозиції «свій – чужий» – не просто традиційне, це аксіологічний архетип. Однак у мовній картині російсько-української війни, яка рефлексує кардинальні й незворотні зміни у свідомості українців, це протиставлення набуло особливої світоглядно-емоційної заостреності й категоричності: *захисник* («свій») – позитивний, героїзований, глорифікований; *ворог* («чужий») – негативний, дегуманізований. Таку оцінку полярність із нівелюванням «нижніх бар'єрів» інвективності в мовоописах ворога та підкресленою героїзацією лінгвопортретування захисників України переконливо демонструє публіцистична, політична, епістолярна, художня практика, також розмовно-побутова та інтернет-комунікація. Сформований у них образ захисника України – це частина сьогоденної інформаційної стратегії та медіакультури, що передбачає активне протистояння пропаганді країни-агресора, зокрема фейковим і дискредитаційним повідомленням та матеріалам, які спрямовані на розхитування довіри до української армії.

Доречно в цьому контексті продемонструвати осучаснення ідентифікаційних маркерів українців загалом та захисників України зокрема. Таке знакове оновлення переконливо демонструє складна, кількоступенева антитеза, що стала однією з ключових аксіологічних позицій у наративі П. Порошенка «ЄС, НАТО, Україна – тепер це як “Армія. Мова. Віра”»: *Кривавий від втрат і чорний від згарищ 2022-ий розпізнав нас справжніх. Не гречкосіїв, а воїнів. Не малоросів, а українців. Не байдужих, а зятятих* (<http://surl.li/ejigt> Дата запити: 10.01.2023). Концептуальну оцінку *нас справжніх* розбудовує лаконічне й максимально чітке протиставлення уже віджилих, не актуальних сприйняткових стереотипів минулого (*гречкосії, малороси, байдужі*) та новітніх, сформованих у час війни (*воїни, українці, зятяті*). Це спостереження, на нашу думку, показово

корелює із тезою О.О. Тараненка про оновлення аксіології прикметника *український* та прислівника *по-українському*. За час війни (від 2014 року) відбулася «активізація вживання в новому “державному” значенні з конотаціями самоствердження, гордості, з позитивно-оптимістичним звучанням» (Тараненко 2023). Пор.: *Мужність українських воїнів стала бар’єром між оскаженою Росією та об’єднаною Європою* (<http://surl.li/tvnxu> Дата запити: 28.10.2023); *Нарешті ви повернулися додому. Не зламані, ви зберегли бойовий дух, не зрадили, продемонструвавши найкращі якості українського воїна* (5 канал, «Час новин», 28.12.2014); *Бойовий дух українських воїнів незламний. Бо кожен впевнений – перемога за нами* (<http://surl.li/tvole> Дата запити: 27.05.2022); <...> *українські сили продемонстрували значно вищий бойовий дух, ніж припускали у Москві під час планування «спецоперації»* (<http://surl.li/tvoln> Дата запити: 26.03.2022).

Лексико-семантична структура словесного образу захисника України. Словесний образ захисника України в текстах періоду війни розбудовують:

- номінації військових формувань, мілітарних організацій, військових підрозділів – *армія, військо, Збройні сили України / ЗСУ, нацгвардія, територіальна оборона / тероборона / ТРО, «Азов», третя окрема штурмова бригада, добровольча штурмова рота* та ін.: *Сьогодні наше військо стало однією з найбоєздатніших армій Європи, маючи за плечима більше 7 років досвіду боїв російсько-української війни. За цей час ми провели низку важливих реформ Збройних Сил, армія професіоналізувалася і стала однією з найважливіших інституцій країни* (<http://surl.li/tttrp> Дата запити: 14.10.2022); *В теробороні найкращі хлопці, / Самі герої воюють у наших ЗСУ / І джевеліни, і байрактари / За Україну б’ють русню* (Х. Соловій, «Українська лють»); *Як на ті квіти сонця погляну, / Бачу стінгер новенький, / Бачу силу твою, моя арто, / ЗСУ міць незламну, рідненьку!* (О. Акулова, «Чорнобривці»); *Аліна Михайлова організувала медичну службу 1-ої добровольчої штурмової роти, яку очолював легендарний ДаВінчі* (<http://surl.li/rsorm> Дата запити: 5.04.2023);

- назви осіб – учасників військових формувань, мілітарних організацій, військових підрозділів – *бійці ЗСУ, вояки ЗСУ, офіцери ЗСУ, солдати, нацгвардійці, тероборонівці, азовці, штурмовики*, пор.: *вийшов покурити до берега дніпра¹ / розговорився з вояком зсу /<...>/ вояк зсу був молодий / гордий за побратимів із передової / і чекав своєї черги / бити русню* (І. Мітров, «Вийшов покурити...»); *На Бахмутському напрямку нацгвардійці знищили два танки й бліндажі з особовим складом ворога* (<http://surl.li/tttgz> Дата запити: 14.11.2022); *З перших днів на «нулі»: як хмельницькі тероборонівці захищають країну* (<http://surl.li/ttthj> Дата запити: 13.04.2023);
- назви осіб із змістовітвірними семами ‘той, хто захищає, обороняє від ворога’, ‘той, хто бореться з ворогом, протистоїть ворогові’ – *захисники, оборонці, бійці, воїни, побратими, посестри, хлопці / наші хлопці*, пор.: *Пісня українська набирає силу / Про бійців хоробрих, про країну милу* (В. Кукоба, «Їхали укропи»); *Україна має унікальну історію війнства. Кожна її сторінка сповнена звитягами різних поколінь оборонців рідної землі, які сформували особливий характер та образ сучасних захисників і захисниць України* (<http://surl.li/tttip> Дата запити: 14.10.2022); *Коли всі потраплять у Крим? Як тільки Даня Салем з хлопцями організують нам коридор, ми обов’язково туди поїдемо* (<http://surl.li/rokjq> Дата запити: 5.03.2023); *Якщо можна так говорити, це була гідна загибель гідного воїна. Він завжди казав: я не боюся загинути за Україну* (<http://surl.li/rsorm> Дата запити: 6.04.2023);
- метафоричні та парафрастичні вторинні номінації – *кіборги, київський привид, воїни Світла, лицарі Свободи, наші янголи, українські янголи неба* тощо: *Київський привид в повітрі летить, / Київський привид збиває за мить, / Він – гордість країни, він – слава, він – дух, / Десятки рашистів відправив до трун. / Душа його світла боронить своїх, / А дух його сильний, сильніші ворогів* (С. Подвеза, «Київський привид»); *Ластівочки,*

¹ В ілюстрації збережено правопис автора.

братики, / Ластівки, сестрички! Кат кривавий
 вирішив / З Бога поглумиться. / І прийшов зі зброєю,
 / Сіє всюди смерть, / **Наші Світла Воїни** / Женуть його
 геть! (Ю. Дмитренко-Деспоташвілі, «Прилетіла ластівка»);
 Можемо лише сподіватися на допомогу міжнародних
 гуманітарних організацій. І вірити, що **наші незламні
 воїни Світла** незабаром таки повернуться додому.
 А фото Дмитра Козацького мандрують світом. І отримують
 найвищі нагороди на престижних виставках! Хай всі знають про
 нечувану мужність **українських лицарів Свободи!** (<http://surl.li/guxun> Дата запити: 15.09.2022);
Наші янголи тихо ждуть, / Поки полетять ракети, /
 Що їм закривають путь / І ловлять в свої тенета (Т. Пальонко);
 Після найдовшої паузи в травні – тривалістю 4 дні, рашисти знову атакували Київ з повітря. <...>
Українські янголи неба не дали шансів агресору (<http://surl.li/rsoua> Дата запити: 25.05.2023).

Когнітивно-текстовий аналіз таких публіцистичних і художніх мінітекстів виявляє, що в стилістичній ієрархії епітетних характеристик захисників України передбачувано домінують інтимізувальні означення (*наші, любі, дорогі, рідні / максимально рідні*), а також позитивнооцінні (*найкращі, зав'язані, затяті, вірні, незламні, горді, справжні*), зокрема й глорифікаційні (*надпотужні, святі, священні*) епітети.

У текстах війни кратно помножується інтимізувальна семантика займенника *наш, наша / наші* при його вживанні щодо захисників України та поєднанні, крім однойменної номінації *захисники*, також із текстовими конкретизаторами – прямими (*війська, військові, воїни, бійці, солдати, хлопці*) та метонімічними (*авіація, артилерія / арта, ППО та ін.*). Пор.: *Молитви мільйонів людей світу захищають нас, надають сили **нашим захисникам**, допомагають перемогти цих нелюдів окупантів, перемогти слуг диявола* (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»); *Станом на 395-й день російського широкомасштабного вторгнення <...> **наші захисники** відбили на них 59 атак противника <...> В той же час **наші захисники** збили ворожий гелікоптер Мі-24 та 6 безпілотних літальних апаратів противника різних типів* (<http://surl.li/tugaa> Дата запити: 25.03.2023);

*Пройдем крізь вогонь і їдкі дими, / **Наші воїни** вам снують пастки* (Н. Грегуль, «Марш до перемоги»); ***Наші воїни** йдуть у бій і захищають свою землю, не шкодуючи власного життя* (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»); *Зупиніться, агресори кляті! / Не топчіть чорнозем і траву! / **Бо вояки наші** завзяті / Вас спрямують у чорну труну* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»); *Війна не вічна. Ні, не вічна! / Наблизить ніч ця новорічна / День Перемоги. / Не до свят... / За **наших** моли-мось **солдат*** (Ю. Дмитренко-Деспоташвілі, «Воєнне передно-воріччя»); *За добу **наша авіація** завдали 17 ударів по ворожих позиціях, артилерія уразила 4 райони зосередження противника, – Генштаб ЗСУ* (<http://surl.li/tugaa> Дата запиту: 25.03.2023); *Як працює **наша реактивна артилерія** на Бахмутському напрямку* (<http://surl.li/tugqb> Дата запиту: 1.07.2023). Цю синкретизовану модальність позитивної оцінки і ментально-емоційної єдності зберігає також субстантивована форма *наші*: *Коли **наші** вже будуть завдавати ударів по рашистських кораблях у Чорному морі?!»* (коментар YouTube, 30.03.2022); *Усі виявлені повітряні цілі, які рухалися в напрямку Києва, були знищені силами і засобами **нашої протиповітряної оборони*** (<http://surl.li/rsoua> Дата запиту: 25.05.2023).

Із стратегією прослави захисників України узгоджене домінування у їх мовному портретуванні номінацій та образів із семами ‘героїзм’, ‘звитяга’, ‘патріотизм’, ‘честь’, ‘слава’, ‘гідність’, ‘незламність’, ‘стійкість’, ‘сила’, ‘міць’, ‘сміливість’, ‘хорообрість’, ‘мужність’, ‘відвага’, ‘добро’, ‘любов’, ‘світло’, ‘порятунок’. Вони визначають загальний зміст і оцінну тональність психоемоційних характеристик та опису навичок українських захисників: *Кожна її [історії України. – Г. С.] сторінка сповнена **звитягами** різних поколінь **оборонців рідної землі** <...> Їхніми провідними рисами є **патріотизм** і **відчайдушність**, **відвага** і **честь*** (<http://surl.li/tttip> Дата запиту: 14.10.2022); *Цьогоріч Президент України запровадив відзнаку «Хрест бойових заслуг» для відзначення військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань за видатну особисту **хорообрість** і **відвагу** або **видатний геройський вчинок** під час виконання бойового завдання* (<http://surl.li/tttip> Дата запиту 14.10.2022); *З нагоди Дня захисників і захисниць України*

Президент Володимир Зеленський вручив орден **“За мужність” III ступеня 27-річній сержантці** із Канева Кролівець Верона (<http://surl.li/tyfht> Дата запиту 2.10.2023); **Наші воїни** в боях показали таку **силу і хоробрість**, такі бойові вміння, що окупант і не сподівався (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»); Завдяки <...> **неймовірній хоробрості, стійкості і військовій вправності наших захисників** колони ворожої техніки були зупинені на підступах до столиці (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»).

Інтенсифікація названих сем помітна в динамічно-метафоричних описах українських військових із дієсловами та дієслівними сполуками:

- із значенням «воювати, брати участь у військових діях», «протистояти ворогові», «давати відсіч» – *воювати, боротися, битися, іти в бій, боротися за свободу, брати / взяти до рук зброю, рватися до бою, давати відсіч, “заспокоювати” агресорів, формувати батальйони та ін.: Є люди, які потужно **воюють**. Це вокаліст гурту «Карна». Також дуже потужний воїн, і також багато робить з волонтерського боку* (<http://surl.li/rokjq> Дата запиту: 5.03.2023); <...> *я теж маю ті корені, які залишаються на своєму місці, попри все, що б там не сталось. Мабуть, саме заради цього **наші воїни йдуть у бій**, не шкодуючи власного життя* (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»); **Кожен мужньо бореться за нашу свободу** <...> / *Вже забули, як це – мирні тихі сні. / Ми усе здолаємо!!! Буде перемога!!! / Відбудуєм разом неньку-Україну / Та не раз згадаються сигнали тривоги, / Від орди ворожої всі оці руїни* (А. Мелешко, «Зникли числа, дати, значимі події»); **Українські бійці дали відсіч окупантам на Донбасі, “заспокоївши” агресорів** (<http://surl.li/guyal> Дата запиту: 2.11.2021); **Ми взяли до рук зброю, щоб захищати власні території, ворог же, взяв для того щоб нищити нашу націю та цупити культуру** (пост 30-ї ОМБ імені князя Костянтина Острозького, 27.04.2022);
- із значенням «захищати», «рятувати від ворога» (*Україну / край / кордони / дітей / матерів / батьків / своїх*) –

захищати, боронити, обороняти, тримати оборону, прикривати серцем, закривати плечима, пор.: Я нині розмовляла із дощем, / Він так спішив про все розповісти, / Вростав у душу польовим плющем, / Просив залишитись і ще не йти... / Він бачив біль в очах чоловіків, / Що захищають край свій до кінця (Г. Британ, «Я нині розмовляла із дощем»); Я буду тебе захищати, / Країну, родину і дім! / Нікому вже нас не здолати, / Ми сильні господарі в нім! (Н. Городчук, «А можна я піду із вами?»); Не спить натомлене місто, ракети летять над Дніпром. / Деся в укритті на підлозі спить дитя тихим сном. / Батько країну боронить. Тривога! Відбій! / Як тебе сміли бомбити, Києве мій! (В. Лобач і Марина, «Києве мій»); Київський привид боронить своїх – / Дітей, матерів і стареньких батьків (С. Подвеза, «Київський привид»); Ваня Леньо з гурту Kozak System, який тримав оборону Києва свого часу, а потім їздив у тур, зібрав багато грошей для українських військових (<http://surl.li/rokjq> Дата запити: 5.03.2023); Ти лишив за спиною свій дім, / Протиставши навалі ворожій, / І стоятимеш скільки лиш взмозі, / Прикриваючи серцем своїм / Не кордони, не землю – людей: / Рідних, близьких, дітей, сиву маму... / Вони сил додадуть і наснагу, / Їх молитви для серця слей (І. Галишко, «Ти не смій не вернутись назад»); Мій бог не ховається поза спину, / Він над дітьми розстеляє покров. / Мій бог скуповує кровоспинне / Й стає у чергу здавати кров (М. Савка, «Мій Бог формує всю ніч батальйони»);

- із значенням «нищити ворога», «нищити техніку ворога», «руйнувати військову інфраструктуру / логістику ворога» – знищити, ліквідувати, розбити, розгромити, підбити, підірвати, накрити, спалити, пор.: Артилерійські підрозділи 80 окремої десантно-штурмової бригади ДШВ ЗСУ, яка зараз воює з рф на східному напрямку, розгромили ворожі танки, МТЛБ та ліквідували близько 15 російських окупантів (<http://surl.li/uaavi> Дата запити: 9.06.2022); Рік тому ЗСУ підбили крейсер «Москва» і зруйнували міф про «велич»

Чорноморського флоту Росії (<http://surl.li/uaatd> Дата за-
питу: 12.04.2023); *Українські Повітряні Сили ракетою
знищили у Криму російський військовий корабель
«Аскольд»* (Military, 6.11.2023); *«Азов» знищив гене-
рал-майора окупаційних військ! <...> Крім того, вій-
ськові полку «Азов» розбили один із підрозділів 22-ї бри-
гади спецпризначення російсько-окупаційних військ*
(<http://surl.li/uaatn> Дата за-
питу: 15.03.2022); *ЗСУ підірва-
ли російський корабель «Новочеркаськ» та знищили
13 шахедів: Повітряні сили відзвітували про потужну
нічну роботу* (<http://surl.li/uaatr> Дата за-
питу: 26.12.2023); *СБУ знову підірвали залізницю в Бурятії* (<http://surl.li/uaatv>
Дата за-
питу: 1.12.2023); *Під час боїв на Луганщині
українські захисники спалили ворожий танк Т-90М
«Прорив», яким пишається армія окупантів* ([http://surl.
li/uaawa](http://surl.li/uaawa) Дата за-
питу: 16.01.2023).

Окремий сегмент у цій дієслівній групі становлять одиниці
військового сленгу та неофразми військового часу – *мінусну-
ти, забаранити, могилізувати, відправити на концерт Кобзо-
на*¹, пор.: *Наші накрили і закрили колону рашистів, а також
мінуснули командно-штабну машину* (Стратком); *ЗСУ моги-
лізували рекордну кількість військових рф за добу* (UA.NEWS
SAV, 12.12.2022); *Так виглядав п*р, який командував флотом,
та віддавав накази по калібрах. Дякуємо ССО, за те, що за-
баранили* (Коментар Facebook); *ЗСУ відправили на «концерт
Кобзона» партію російських окупантів: нові цифри* ([http://surl.
li/uasqp](http://surl.li/uasqp) Дата досту-
пу: 11.11.2022).

Найтісніше зрощення модальностей захоплення, вдячнос-
ті, віри, максимального підтримування (умотивовані реаль-
ним ставленням українців до своїх захисників у час війни)
демонструють вигуківі, оптативно-бажальні конструкції та
гасла прослави: *Збройні Сили України, щастить вам нехай!*
(О. Акулова, «Києве мій»); *Кривавий ангел в тебе на плечі, /
Любов твоя, як ненависть, кривава, / І ти запишеш почерком*

¹ **Концерт Кобзона** – український афоризм та евфемізм до загибелі
російських солдатів та інших рашистських діячів, тобто, їхнє символічне при-
єднання до покійного російського співака Йосипа Кобзона (<http://surl.li/uasqp>
Дата за-
питу: 12.02.2023).

мечів / За що вона, твоїм героям, слава! (Б. Томенчук, «У цій біді, котра не має дна...»); *Слава всім нашим воякам, / Слава, Україно, твоїм сином* (І. Водвуд, «Горів москалик і палав»); *Орка тіло ляже в ґрунт – / Слава нашим ЗСУ!*; *Київський привиде, слава тобі, / Київський привиде, безмежної сили тобі* (С. Подвеза, «Київський привид»). Пор. полярний негативний зміст оптативних контекстів, спроектованих на ворога, окупанта, загарбника: *Тепер не сльози – біль в очах. / І співчуття тим вдовам, матерям. / Немає більше сумніву в словах: / Ворогам смерть! Слава героям!* (Т. Полуфанова, «Сльози котилися повільно»); *Поцілуй мене міцніше, / Кличе до лав ЗСУ тебе рідна земля. / Поцілуй мене міцніше, / Хай у пакеті додому везуть москаля. / Хай вантаж 200 додому везе москаля. / Хай споживає ці добрива наша земля* (О. Акулова, «Кацапів мучать»); *Ми з вами, синочки, ми молимося Богу – / Союз українок не спить... / Ми вірим у вас і в святу перемогу. / А ворог – хай в пеклі горить!* (<http://surl.li/uactc> Дата запиту: 16.10.2023).

Кульмінацію прослави українських захисників засвідчує лексико-тематичний сегмент «героїзм»: *герой* («Видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою» (СУМ II, с. 55), *героїзм* («Найвище виявлення самовідданості й мужності у виконанні громадського обов'язку (СУМ II, с. 55), *героїчний* (1. Властивий героєві; відважний, доблесний // Який чинить подвиги, здатний до подвигів, героїзму. \diamond 2. перен. Який потребує дуже великого напруження (СУМ II, с. 55), *геройський* (1. Те саме, що **героїчний** 1 (СУМ II, с. 56). Власне, ці номінації та характеристики формують своєрідний «ґлорифікаційний каркас» і індивідуального, і колективного мовообразу українського воїна-захисника, пор.: *Героїзм і мужність українських воїнів не залишають жодних сумнівів, що наша держава переможе у війні* (<http://surl.li/tvnyum> Дата запиту: 24.09.2022); *Війна формує та гартує нас. Своїм героїзмом ми викликаємо повагу і змінюємо світ. Боремося за свободу та незалежність, за утвердження національної гідності* (<http://surl.li/tttip> Дата запиту: 14.10.2022); *Пишов, поїхав, як багато тисяч / героїв наших, молодих синів, / Що Україну захищають, / І найманців із Батьківщини виганяють* (Г. Дармограй, «І знову осінь»); *Про героїчні вчинки*

майора Лисенка свідчить готовність бути відповідальним завжди й усюди за своїх людей (<http://surl.li/uacum> Дата запиту: 2.10.2023); *Завдяки героїчному спротиву українського народу*, <...> колони ворожої техніки були зупинені на підступах до столиці. Під героїчним натиском наших захисників ворог спочатку застряг, а потім змушений був відступити, тікаючи з Київської області (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»).

В опублікованому на початку січня 2023 року на сайті видання «Українська правда» політично-публіцистичному наративі П. Порошенка «ЄС, НАТО, Україна – тепер це як “Армія. Мова. Віра”», жанр якого можна умовно визначити «підсумування досвіду першого року війни», фіксуємо дуже знакову лінгвоментально дзеркальну зміну ідентифікаційно-оцінних акцентів між поняттями українці – герої. Пор.: *Раніше казали, що українці воюють, як герої, тепер кажуть – герої воюють, як українці* (<http://surl.li/ejitg> Дата запиту: 17.01.2022).

Висвітлення мотиву героїзму українських захисників, на жаль, безпосередньо пов'язане з образом «загиблій герой / захисник»: «Ловайськ. 2014»: у Херсоні відкрили виставку, присвячену загиблим захисникам України (<http://surl.li/tqfrl> Дата запиту: 29.08.2020); *Кореспондент АрміяInform поспілкувалася з побратимами й дівчиною загиблого героя*, які розповіли про відважні вчинки майора Лисенка (<http://surl.li/uacum> Дата запиту: 2.10.2023); *На щиті додому повертається полеглий Герой*, який рік був зниклим безвісти (<http://surl.li/uauuu> Дата запиту: 1.06.2023); *Мукачево прощається з полеглим Героєм Арпадом Бартою* (<http://surl.li/uauzm> Дата запиту 13.05.2023); *Сьогодні на рідну прикарпатську землю повертається полеглий герой Андрій Кулинич* (<http://surl.li/uazai> Дата запиту: 18.06.2023).

Прикметна реакція мови і мовців на трагізм втрати рідних, близьких на війні – пошук пом'якшених, евфемістичних формул, що дають змогу уникнути прямого називання психоемоційно травматичної ситуації. Таким став уживаний від 2014 року епізодично, а від 2022 – активніше вислів *на щиті*, який швидко сприйняло і українське суспільство, і самі військові. Зокрема, коректним його вживання вважає Ігор Мироненко – офіцер морально-психологічного забезпечення Сумського територіального центру комплектування Збройних сил

України: «говорити про вбитих як тих, що повернулися «на щиті» більш символічно. Це кардинально змінить ставлення до наших полеглих хлопців і дозволить відзначити їх належним чином» (<http://surl.li/uazdi>). Пор. також: «На щиті» є урочисто-піднесеним, яке треба було, мабуть, із самого початку укласти в церемоніал прощання, щоб це закарбувалося в пам'яті тих людей, які зазнали втрат. <...> Такі речі діють на емоційну й психологічну пам'ять, на пам'ять втрати» (<http://surl.li/uazdi>).

Сьогодні не всі мовці знають, що лаконічний вислів *на щиті* – це редукований варіант античного заклику *зі щитом або на щиті* (лат. *aut cum scuto, aut in scuto* – перемогти або гідно загинути в бою), він також апелює до високих військових традицій Стародавньої Спарти, де, за переказами, полегло в бою воїна, несли з поля битви на його щиті. Ймовірно, що цей історично-героїчний контекст став додатковим чинником його приживлення в сучасній мовній практиці щодо полеглих українських героїв замість успадкованого від військової практики афганської війни «вантаж 200» (двохсотий). Прикметно, що символічну назву «На щиті» має також сучасна служба евакуації загиблих.

Також мовними знаками народженої реальності війни культури вшанування полеглих героїв, увічнення пам'яті про них є гасло *Герої не вмирають*, назви місць поховання *Алея героїв*, *Алея слави героїв* тощо. Пор.: *На Алеї Героїв Незалежної України відбулося віче до Дня пам'яті захисників України; У Мукачеві провели в останню путь полеглому захисника Арпада Барту <...> Поховали воїна на Алеї Слави Героїв* (<http://surl.li/uayzm> Дата запити: 13.05.2023).

Ключові номінації мовоопису захисника України у російсько-українській війні: *побратим / посестра, азовці, волонтери.*

Часово й ментально знаковою для розбудови образу захисника України у мовній свідомості українців і в текстах періоду війни стала номінація *побратим*. Історія вживання цього слова в українській мові давня, його семантична структура охоплює кілька лексико-семантичних варіантів, жоден із яких не має у СУМ обмежувальних стилістичних ремарок: «1. Той, хто вступив у побратимство з ким-небудь; названий брат. // Близький

друг, товариш. 2. Товариш по боротьбі, битві, боях. // Соратник по якій-небудь діяльності, сподвижник» (СУМ VI, с. 624). Сьогодні із-поміж цих значень спостерігаємо актуалізацію саме ЛСВ2, і його узвичаєння в мовній практиці вже зафіксовано в лінгвістичних працях: «Досить звичайним стало вживання слова побратим як позначення політичних однодумців і особливо бойових соратників» (Тараненко 2023).

На рівні писемних медійних і художніх текстів тенденцію до входження в активний словник підтверджує системне вживання номінації *побратим* у контекстному оточенні зі словами *бій*, *битва*, *атака*, *полон*, дієсловами *воювати*, *боротися*, *захищати*, *підтримувати* тощо: *14 березня Дікусар повідомив, що разом із побратимами потрапив під авіаудар балістичних ракет* (Бульвар Гордона, 12.04.2023); *Звільнений з полону морпіх Діанов передасть 23,4 млн гривень на лікування побратимів* (УП, 14.10.2022); *За словами Павла [Вишебаби], його побратими, з якими він захищає кордони країни на сході, усвідомили, що українська мова = безпека* (<http://surl.li/gkzez> Дата запити: 28.05.2022); *[Андрій Хливнюк] зібрав більше півмільйона доларів на ескадрилью PUNISHER, за допомогою якої зі своїми побратимами кошмарить русню* (<http://surl.li/rokjq> Дата запити: 5.03.2023); *Я не настільки військовий, наскільки більшість моїх побратимів, які дуже професійно воюють. Я лише виконую їхні накази й допомагаю їм у цьому. Тому я не вважаю себе героєм* (<http://surl.li/rokjq> Дата запити: 5.03.2023). Передбачувану одновекторну позитивну оцінність мовного образу *побратим* підтверджує й увиразнює його сполучуваність із дієсловами *воювати*, *захищати*. А контексти з мотивами «врятувати побратима», «врятував побратим», «загинути за побратимів» проєктують модальність оцінки в площину вшанування і глорифікації: *Коли зустрілися вперше в Щасті з ворогом, він стояв за два метри від мене. І ні я, ні він не змогли вистрілити одне в одного», – стримуючи сльози, згадує Андріана. Тоді її врятував побратим* (<http://surl.li/svhpx> Дата запити: 6.12.2019); *Він [Дмитро Коцюбайло. – Г. С.] не боявся загинути за своїх побратимів. І він це зробив* (<http://surl.li/rsorm> Дата запити: 6.04.2023).

Ментально й емоційно правдивим і водночас дуже чутливим для українського суспільства, яке за час війни пізнало трагічну ціну загибелі близьких на фронті, є мотив втрати побратимів: *Потім був інший вихід – Металіст. Під час того бою був убитий перший бойовий товариш. І саме у той момент вона зрозуміла, що може стріляти. За три місяці Андріана Сушак **втратила 100 побратимів*** (<http://surl.li/svhpх> Дата запиту: 6.12.2019); *Щохвилини він Богу молиться, / А душа – тремтить як струна... / Десь під Мар'їнкою, на околиці, / Його спокій украла війна. / Десь далеко... В донецьких степах / **Він залишив своїх побратимів...*** (Т. Малахова, «Повернувся солдат з війни»). При цьому логічними й психологічно виправданими є їх проєкції в лексико-тематично площину «пам'ять»: *Вже витираючи сльози, Андріана каже: думала, що після народження сина зможе повернутися на фронт. Та насправді вона **хотіла назад, у 2014 рік, коли всі її побратими ще були живі*** (<http://surl.li/svhpх> Дата запиту: 6.12.2019).

Симптоматичним для мовної практики за час російсько-української війни стало також повернення в активний обіг слова *посестра*. Механізм його реактуалізації той самий, що й номінації *побратим*: традиційне й засвідчене в мові класичної української літератури значення «названа сестра або найближча подруга» (<https://slovnyk.me/dict/vts/посестра>) виразно поступилося новітньому – «бойова соратниця». Пор.: *«Її важко зламати». **Посестра Катерина Цепух** — про звільнену з полону дівчину-морпіха Галину Федюшин* (<http://surl.li/tqfsa> Дата запиту: 4.04.2024); *Загинула наша **посестра Ірина Цвіла** «Лінза» ветеранка батальйону «Січ» <...> Ірина загинула в бою, захищаючи Київ. Вічна світла пам'ять Тобі, **посестро**. Тримай наше небо. А ми продовжимо твою боротьбу* (<http://surl.li/tqfsm> Дата запиту: 25.02.2022).

Варто наголосити, що номінації *побратим* та *посестра* – одиниці не тільки медійної, художньої, розмовної практики чи неофіційної комунікації (пор.: *Мені потрібно було комусь розказати про те, що в мене болить, про те, що мене не розуміє цивільне суспільство. Про те, що я не можу нікому розказати – ні рідним, ні батькам, – тільки тим **побратимам***

і посестрам, які знають, що це таке – пройти фронт з великою кількістю втрат близьких (<http://surl.li/svhrpx> Дата запити: 6.12.2019). На сьогодні їх офіційний статус уже підтверджено в мові державного управління: **Побратим, посестра** – *військовослужбовці, які мають взаємні дружні стосунки, в основі яких лежить взаємна повага, взаєморозуміння і взаємодопомога, спільність інтересів і духовна близькість* (Проект Закону України від 01.06.2021 № 5595); *Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту прав побратимів та посестер* (<http://surl.li/tqfsq> Дата запити: 25.06.2022). На синтаксичному рівні стилістичну «рівноправність» цих номінацій підтверджують конструкції, де вони виступають однорідними членами речення.

Відомий не тільки українцям, а й усьому світові конкретизатор образу захисника України – *азовці*. Це розмовний варіант назви бійців 12-ї бригади спеціального призначення «Азов» – військового формування Національної гвардії України, що було створене після початку російсько-української війни у 2014 році як батальйон патрульної служби міліції особливого призначення, який, на думку численних експертів, політиків та медійних працівників, став одним із найбільш боєздатних підрозділів МВС України. Згодом наказом міністра МВС полк «Азов» було офіційно переведено до складу Національної гвардії України (див: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>).

Героїчний захист територій Сходу України, участь у боях за Іловайськ у 2014 році, багатомісячна оборона Маріуполя, зокрема укріплень на території заводу «Азовсталь» навесні 2022 року – це ті об'єктивні історичні факти, які сприяли формуванню, героїзації, а згодом навіть і міфологізації їх узагальненого образу у сприйманні українців¹. Зокрема, ставлення українців до бійців «Азову» оприявнюють епітети *незламні, нескорені, неспинні, мужні, героїчні, легендарні*: **Незламні, нескорені, неспинні, легендарні** – *Азову 9 років* (<http://surl.li/pulbr> Дата запити: 6.05.2023); *Весною 2022-го в оточеному Маріуполі, під безперервними бомбардуваннями та обстрілами, в не-*

¹ Прикметною є поляризація оцінок діяльності азовців у мовних картинах світу України й українців, що їх звияжно захищають азовці, та росіян-агресорів.

людських умовах, майже без їжі, води й медикаментів **мужні** “азовці” разом з бійцями 12-тої бригади Нацгвардії України, 36-тої окремої бригади морської піхоти, прикордонниками, поліцейськими, добровольцями, протягом 82 днів відтягували сили росіян на себе, даючи Україні критично необхідний час на формування резервів, перегрупування сил, отримання допомоги від партнерів (<http://surl.li/pulbr> Дата запити: 6.05.2023).

Безперечна художньо-оцінна домінанта в низці епітетних характеристик азовців – *сталеві*, пор.: **Сталева воля «Азовсталі»** – «Азов» (О. Дубенко); *Бійців «Азову» по праву можна назвати гордістю українського війська, які навіки вписали свої імена на сторінках сучасної національно-визвольної боротьби. Це – сталеві воїни «Азовсталі»* (<http://surl.li/pulbr> Дата запити: 6.05.2023). Накладання переносного значення прикметника *сталевий* (З. перен. Міцний, могутній. // Непохитний, незламний; стійкий (СУМ ІХ, с. 639) на об’єктивні події (мужність поведінки бійців полку «Азов» у критичних ситуаціях, зокрема й упродовж згаданого вище кількомісячного самозреченого протистояння ворогові при захисті Маріуполя), символічне дублювання назви полку «Азов» і символа української нескореності – заводу «Азовсталь» – усі ці чинники сприяли утвердженню в українській мовній свідомості асоціації «Азовсталь» – *сталевий*.

У публіцистичних та художніх текстах цю асоціацію вербалізують численні метафори, порівняння: «**Азов** тримається, мов **сталь!** / Сила, міць, відвага й мужність (М. Янішевська); *Наші м’язи міцні, їх кували на Азовсталі* (Сергій); *Міцні, як сталь: танкова рота полку «Азов» «Холодний Яр»* (коментар YouTube); *Полк «Азов» зі сталі. 5 травня 2014 року вважається днем заснування “Азова”. З Днем народження полк, який уже став легендою. Символ надії для українців та символ тваринного страху для ворогів. <...> Азовці зі сталі!* (<http://surl.li/typda> Дата запити: 5.05.2022). Зауважно поглиблену розбудову мотиву стійкості й незламності українських захисників в образних мінітекстах із назвами інших металів (*залізо*), каменю (*граніт*), надміцних матеріа-

лів (фулерит¹) тощо: **Залізний кулак «Азову»: танкова рота полку святкує шестиріччя з дня формування** (<http://sur1.li/tuier> Дата запиту: 12.07.2021); **Надія одна – на Бога – / Хоч дух їх, як граніт і сталь!** (С. Слободян); **Ці люди, мабуть, з фулериту** (С. Кумановська).

Колективний образ захисника України. Цілісність мово-опису захисника України доповнює його колективний образ. У текстах періоду війни його конкретизують слововживання із змістоутворювальною семою ‘єдність’ (*вся країна, весь народ, велика родина, велетенська сім’я*), що граматично скоординовані з дієслівними метафорами *стати на варту, підійнятися до бою / стати до бою / йти в бій, тримати / рівняти стрій, класти орків, повстати пліч-о-пліч* тощо. *Мій бог не може поки що спати, / Коли вся країна на варту встає* (М. Савка, «Мій Бог формує всю ніч батальйони»); *Дунав, в Україні армії немає, / А народ піднявся від краю до краю!* (В. Кукоба, «Їхали укрупити»); *Грає Київське море, / Русській Мір догора / Москалів цілі гори / Змили хвилі Дніпра. / Вірні, злі і незламні тримаємо стрій. / Ти москву переможеш, Києве мій* (О. Акулова, «Києве мій»); *Бий, гарматний грім, переможемо! / Ми рівняєм стрій й орків ложимо, / Хай холоде кров від нещадних нас, / Йдем в запеклий бій – щент розтроцим вас. / Пройдем крізь вогонь і їдкі дими, / Наші воїни вам снують пастки* (Н. Грегуль, «Марш до перемоги»); *Всі згуртувались, чоловіки колотили коктейлі Молотова, рили окопи, будували укріплення* (Н. Грегуль, «На нашу долю випала війна»); *Повстанемо пліч-о-пліч, не здамося, / В єднанні – запорука перемог. / Щоб націю здолати не вдалося, / На наших боці – правда, віра, Бог* (Т. Семенченко, «За що ти, Каїн, Авеля вбиваєш?»); *Весь народ підійнявся до бою, / Мов одна велетенська сім’я. / За країну свою ми стіною / Станем, брате, разом – ти і я* (О. Марс, «Не летіть в Україну, лелеки»). Така вербалізація мотиву єдності в захисті Батьківщини від агресора – визначальна для колективного образу захисника.

¹ **Фулерити** – молекулярні кристали, продукти об’ємної полімеризації сферичних вуглецевих молекул фулеренів. <...> Отриманий матеріал повністю зберігає жорстку структуру фулеренів, які при полімеризації з’єднуються між собою міцними алмазоподібними зв’язками. Це зумовлює появу просторових каркасів з аномально високою жорсткістю й твердістю (див <https://uk.wikipedia.org/wiki/фулерити>).

Ментальну й емоційну єдність українців із своїми захисниками засвідчує солідаризаційне гасло *Віримо в ЗСУ. Разом ми – сила!*, яке тривалий час використовується у плащі новинних передач на одному з національних телемовників. Крім словесного маркера єдності – прислівника *разом*, знаковим для цього гасла є дієслово *віримо*. У публіцистичних текстах, соцмережівій комунікації це ключовий вербалізатор суспільного, колективного (пор. форму множини) ставлення до захисників України: <...> *нас не зламати й не залякати. А все тому, що ми віримо в наших воїнів. Наші військові – атланти сьогодні, які тримають на своїх плечах всю Україну* (<http://surl.li/tvnyf> Дата запити: 24.07.2022); *Віримо, що нинішні захисники та захисниці, пам'ятаючи чин повстанців, здобудуть перемогу* (<http://surl.li/tttip> Дата запити: 14.10.2022); *Ми віримо в ЗСУ, і наші партнери вірять* (<http://surl.li/ejtg> Дата запити: 17.01.2022).

Значущість таких гасел як текстів впливу на суспільну свідомість засвідчують численні мотиваційні білборди, соціальна реклама:

В умовах війни збереження своєї ідентичності, утримання національного стрижня стало для українців національною стратегією. На рівні мови світоглядно-емоційне сприйняття воєнної реальності оприявнилося в загостреній, однак психологічно цілковито виправданій глорифікації образу захисників України. Цю тенденцію засвідчують різностильові та різножанрові писемні тексти, передусім художні та медійні.

Кирилюк О.Л. Формування образу захисника в умовах інформаційної війни: лінгвокогнітивний аспект. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2020. № 8. С. 90–96.

Словник української мови в 11 т. Т. VI. Київ, 1975.

Тараненко О. Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). *І. Мовознавство*. 2023. № 3. С. 3–29.

REFERENCES

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1975). Vol. VI. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Kyryliuk, O.L. (2020). Formation of the defender's image in the conditions of information war: linguistic-cognitive aspect. *Scientific journal of the Lviv State University of Life Safety "Lviv Philological Journal"*, 8, 90–96 (in Ukr.).

Taranenko, O. (2023). The Russian-Ukrainian war and the Ukrainian language (preliminary observations). *I. Linguistics*, 3, 3–29 (in Ukr.).

Статтю отримано 18.08.2023

Halyna Siuta

LANGUAGE IMAGE OF THE DEFENDER OF UKRAINE IN THE TEXTS OF THE WAR PERIOD

The article presents a textual analysis of the linguistic image of the defender of Ukraine, outlined in Ukrainian media and fiction texts of 2022–2023.

The phenomenon of glorification of the image of Ukraine's defenders is documented. This is an absolutely justified information strategy aimed at actively countering the propaganda of the aggressor country, in particular fake and discrediting materials that undermine the credibility of the Ukrainian army.

It is noted that important for the linguistic description of the defenders of Ukraine are: a) names of military formations, military organisations, military units – *army, Armed Forces of Ukraine / AFU, national guard, territorial defence, assault brigade*, etc. b) names of persons – members of military formations, military organisations, military units – *fighters of the Armed Forces of Ukraine, soldiers of the Armed Forces of Ukraine, officers of the Armed Forces of Ukraine, soldiers, national guardsmen, Azov soldiers, assault troops*, etc; c) names of persons with the meaning of 'one who protects from the enemy', 'one who fights the enemy' – *defenders, fighters, warriors, brothers-in-arms*; d) metaphorical nominations – *cyborgs, warriors of Light, knights of Freedom, Ukrainian angels of sky*.

The epithets are predictably dominated by intimating meanings (*ours, dear, dear, native*), positive evaluations (*the best, stubborn, stubborn, faithful, unbreakable, proud, true*) and glorification (*superpowerful, holy, sacred*).

In accordance with the glorification strategy, nominations and images with the semes 'heroism', 'victory', 'patriotism', 'honour', 'glory', 'dignity', 'invincibility', 'resilience', 'strength', 'power', 'courage', 'bravery', 'courage', 'bravery', 'goodness', 'love', 'light', 'salvation' dominate in the linguistic descriptions of Ukraine's defenders.

The significance of the image of the hero is demonstrated.

The article reveals and illustrates the productivity of lexical, syntactic, stylistic structures – wartime language signs and identifiers of Ukrainians' attitudes towards the defenders of Ukraine.

Key words: linguistic image of the defender of Ukraine, linguistic picture of the world, time-marked wartime linguistic signs, media practice, artistic practice.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.6>

УДК 81'42

МЕТАФОРИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

КРАВЕЦЬ
Лариса Вікторівна,

доктор філологічних наук, професор, кафедра філології, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II; площа Кошута, 6, м. Берегове, Закарпатська обл., 90200; e-mail: kravets.larysa@kmf.org.ua
ORCID: 0000-0002-5486-0642

Larysa
KRAVETS,

Doctor of Philological Sciences, professor, Department of Philological, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute; Kossuth square, 6, Beregszász, Transcarpathia, 90200, Ukraine; e-mail: kravets.larysa@kmf.org.ua

У статті на матеріалі українських поетичних текстів періоду сучасної російсько-української війни простежено семантичні зв'язки концепту ПАМ'ЯТЬ з іншими когнітивними утвореннями. З'ясовано, що цей концепт має складну і розгалужену структуру, численні зв'язки з іншими подібними одиницями й множинні інтерпретації, утворюючи концептуальні поля. Встановлено, що в поетичних текстах актуалізовані різні види ПАМ'ЯТІ: індивідуальна й колективна, історична й культурна, національна й загальнолюдська. Через призму сучасних філософських концепцій проаналізовано специфіку їх метафоричного вираження та реалізований у цій формі зміст. Обґрунтовано, що вживання метафор ПАМ'ЯТІ в мові українських поетичних текстів зазначеного періоду осмислене, відповідає авторським намірам і підпорядковане художнім завданням.

Ключові слова: *концепт ПАМ'ЯТЬ, метафора, словесний образ, поетичний твір, мовна картина світу, мовотворчість.*

Концепт *ПАМ'ЯТЬ* – один із найбільш осмислюваних та різноаспектно потрактованих і в мистецтві, і в філософії, тому важливою умовою його лінгвістичного осягнення в мові поезії, на наш погляд, є опертя на філософські теорії. Наукове й художнє висвітлення феномену *пам'ять*, безперечно, відрізняються, але водночас не позбавлені деяких спільних рис, що виявляється, в одному випадку, в застосуванні традиційних для

мистецтва прийомів у філософських тлумаченнях, а в другому – в актуалізації філософських ідей під час творення образів. Одним із елементів, який споріднює філософську і мистецьку діяльність, є метафора. У філософії вона зреалізована як засіб пізнання, інструмент, який допомагає проникати в глибину пізнаваного, розкривати його сутність. Використовуючи конкретний образ, метафора дає змогу наблизитися до розуміння абстрактного. Вона також забезпечує ефективне збереження інформації, можливість її багаторазового відтворення та стимулює появу нових ідей [Draaisma 2000: 17]. Д. Драаїзма, характеризуючи метафору, зазначає: «Незмінним результатом завжди є те, що доступні уяві зв'язки в семантичному полі використовують для виявлення або уточнення зв'язків у полі дослідження. Цю форму евристики можна розділити на два види. Теоретична евристика означає, що метафора вводить нові теоретичні поняття, надає узгодженості гіпотетичним процесам або здатна вирішити очевидні суперечності між результатами експерименту, тоді як емпірична евристика описує ступінь, до якого метафора створює нові теми для дослідження» [Draaisma 2000: 18].

Для пояснення феномену пам'яті метафору використовували з античних часів, чому значною мірою сприяла природа об'єкта пізнання. Через метафору пам'ять схарактеризована у філософських концепціях Платона й Аристотеля, а потому ще в численних працях періоду Середньовіччя, Відродження та Нового часу. Осмислюючи цей феномен, давні мислителі послуговувалися метафорою *пам'ять – це вмістилище, що зберігає відбитки*, яка знайшла розвиток у подальших дослідженнях і стала однією з ключових у філософії (Платон, Аристотель, Августин, Гоббс, Локк та ін.), трансформувавшись із часом у метафору *книга пам'яті*. Семантична ємність й евристичний потенціал метафори *пам'ять – вмістилище* уможливили пояснення природи й механізму пам'яті через призму понять, актуальних на тому чи іншому етапі розвитку культури (для пор.: *вощена дощечка* (Сократ – Платон) і *вічний блокнот* (З. Фройд). Подальші еволюційні зміни, зокрема поява комп'ютерних технологій, зумовили осмислення пам'яті за аналогією до запам'ятовувального пристрою, що відкрило нові горизонти для творчих пошуків.

Загалом метафори пам'яті відбивають історію її пізнання, яка не підлягає лінійному потрактуванню, як і весь розвиток культури і суспільства. Численні філософські концепції пропонують різнобічне й інколи суперечливе висвітлення цього феномену, що лише частково знаходить вираження в метафорах. Нині актуальні концепції колективної (М. Альббакс), історичної (П. Рікер, Я. Ассман, П. Коннертон) та культурної пам'яті (Я. і А. Ассман), а також місць пам'яті (П. Нора), постпам'яті (М. Гірш), протезної пам'яті (Е. Ландсберг) та ін. Розширюючи поняття пам'яті та акцентуючи її різні аспекти, згадані концепції загалом актуалізують тему осмислення суспільством свого минулого.

Вираження концепту ПАМ'ЯТЬ у художній літературі часто має філософське підґрунтя, а за теорією «місць пам'яті» П. Нора, вся художня література може бути потрактована як засіб формування, збереження й передавання пам'яті [Нора 2014: 74]. Література належить до тих артефактів, з якими у певній спільноті пов'язані спогади, що викликають глибокі емоційні реакції, вона є тим об'єктом, який має автономну тривалість.

Гострі емоційні реакції, а також звернення до непроминальних людських цінностей містять поетичні твори українських митців, які з'явилися після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну. За словами української письменниці Ірини Цілик: «Вірші – це ті особливі згустки енергії, рефлексій, емоцій, які приходять самі, коли вважають за потрібне. <...> це такі унікальні відбитки, “зліпки часу”, “згустки болу, щастя”» [Цит. за Пастух 2022]. Тексти цього періоду різної якості, але всі вони так чи інакше відтворюють реалії війни та передають психоемоційний стан людей, які зіткнулися з надскладними випробуваннями.

Ще одна українська поетеса Галина Крук відзначає, що «зараз українська поезія є надзвичайно багатого у своїх формах та виявах, перебуває в стані аномального росту. Все те, що зараз відбувається в українській літературі, від найсильніших і найвершинніших явищ – до сповідальної і щирої профанної творчості, усе це унікальні процеси, які визначатимуть обличчя нашої поезії на найближчі десятиліття» [Крук 2023]. І з цим варто погодитися.

Українська поезія періоду війни звертається до архетипних тем, торкається екзистенційних питань, зазирає в глибини людської психіки. Традиційні для літератури концепти постають в оновленій формі із збагаченим та поглибленим змістом. Це надзвичайно цінний матеріал для дослідників, адже за ним можна вивчати динаміку мовної картини світу і поетичної мови, розвиток художнього стилю та образних систем, закономірності змін у мистецтві у кризові часи.

Як відзначав М. Гайдеггер: «<...> мистецтво входить у горизонт естетики. Це означає: художній твір стає предметом переживання і, відповідно, мистецтво вважається виразом життя людини» [Heidegger 2002: 57]. Життя ж людини немислиме без пам'яті – складного і багатогранного феномену, який знаходить різнопланове вираження в мистецтві загалом, а в українській поезії періоду війни стає одним із ключових. Пам'ять (індивідуальна і колективна) – це основа існування людини, суспільства, цивілізації. Пам'ять забезпечує тривалість знакових речей, тяглість подій, формує підґрунтя людського життя. Пам'ять творить історію, але не ототожнюється з нею.

Французький історик, автор концепції «місце пам'яті», П. Нора пише: «Пам'ять укорінена в конкретному, просторі, жесті, образі та об'єкті. Історія не прикріплена ні до чого, крім тимчасових протяжностей, еволюцій та відносин речей» [Нора 2014: 75]. Термін «місце пам'яті» ужито не тільки щодо географічних об'єктів, а й літературних творів та знакових подій. Важливо, щоб те, що визначають як місце пам'яті, виконувало функцію творення ідентичності. Поетичні твори, що з'явилися під час війни, тобто від 2014 р. і до сьогодні, а особливо після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., уже *стали місцями нашої пам'яті, незалежно від їх художньої якості*. Вони стали *засобом творення ідентичності* якщо не в масштабі усього українського суспільства, то принаймні для значної його частки. Як носії пам'яті, ці твори беруть участь у формуванні історії, оскільки відбивають глибоко особистий емоційний досвід автора, живу і важку реальність, відрефлексовані й упізнавані події. За словами Р. Лахманн, «Література – це пам'ять культури, але не як пристрій одноразового запису, а як сукупність пам'ятних дій, що містить

знання, збережені культурою, і практично всі тексти, створені культурою та які сформували культуру. Письмо – це і акт запам'ятовування, і нове тлумачення, за допомогою якого кожен новий текст вкарбовується в простір пам'яті» [Lachmann 2008: 301].

Сучасні поетичні твори періоду війни не тільки відображають дійсність, інтерпретують її, а й апелюють до пам'яті, актуалізуючи відповідний концепт. Цей концепт має складну й розгалужену структуру, численні асоціативні зв'язки, закріплені в метафорах, і множинні інтерпретації, утворює концептуальні поля: *пам'ять – минуле, пам'ять – історія, пам'ять – життя, пам'ять – час, пам'ять – вдячність, пам'ять – шана* тощо; й формує опозицію: *пам'ять – забуття*. У поетичних текстах його репрезентує насамперед лексема *пам'ять*, а також широке коло асоціативно пов'язаних з нею слів.

Актуалізована у творах *пам'ять* різнопланова. Диференціювати види пам'яті, реалізовані в тексті, не завжди просто, оскільки вони часто переплетені і взаємозумовлені. Наприклад, у вірші Юлії Мусаковської «*Бачиш усе чітко саме тут, серед чорного диму*» образ пам'яті набуває конкретно-чуттєвих, але водночас невизначених форм: *Ми її з рук у руки дбайливо передаємо, // вигріваємо за пазухою дорожньої куртки, // нашу змарнілу, запилену, теплу пам'ять*. Це щось дуже цінне для спільноти, на що, зокрема, вказує прислівник *дбайливо*, а також дієслова першої особи множини теперішнього часу: *передаємо, вигріваємо, закриваємо (тілом від обстрілів)* та ін. І це щось тендітне, що потребує підтримки – *змарніла, запилена, тепла пам'ять*. Ворог цілить у *найдорожче і найбеззахисніше – цілить у пам'ять*. Проте образ колективної пам'яті дискретний, бо: *В ній – всі дома і вазони, книжки і красиві речі, // в ній – всі зустрінуті люди, їхні біль і радість*. У цих рядках ідеться вже про індивідуальну пам'ять, пов'язану з конкретним місцем, конкретними речами, людьми. Індивідуальна пам'ять не протистоїть колективній, тому що формується в соціумі завдяки зв'язкам і активності людини, а отже є частиною колективної пам'яті. Водночас індивідуальна пам'ять – це унікальне поєднання індивідуальних і колективних спогадів.

Наведене художнє потрактування пам'яті корелює з концепцією німецького історика релігії та культури Я. Ассмана. Вчений вважає, що індивідуальні спогади викристалізуються в конкретні знакові фігури, які входять у колективну пам'ять і в подальшому стають елементами ідейної системи певного суспільства чи соціальної групи. Ці знакові фігури, названі «фігурами спогадів», характеризуються зв'язком із конкретним часом і простором, належністю до конкретної групи і відтворюваністю [Assmann 1992: 29–86]. Фігури спогадів у мовній картині світу репрезентують назви важливих подій, місць, речей, творів, імена знакових постатей тощо. Зазвичай ці фігури уналежнюють до колективної, історичної пам'яті. Часовий маркер вказує на пам'ять попередніх поколінь про пережиті події, а просторовий орієнтир відбиває тенденцію до збереження спільнотою зв'язку із територією, де відбувались події; ознаки належності до конкретної групи і відтворюваності свідчать про спільність поглядів людей та актуальність спогадів для них.

Проте речі, події із приватного життя людини також можуть стати фігурами спогадів й існувати в індивідуальній або родовій пам'яті та виявлятися в мовній картині світу через мовні знаки, адже кожна річ є більшою чи меншою мірою пам'ятною. Наприклад, у вірші Сергія Жадана такими речами є *рушники, ікони, срібні ножі, дерев'яні розп'яття, золочені муляжі*, але найцінніші листи – «Всі. До останнього злого листа»:

Візьми лише найважливіше. Візьми листи. // Візьми лише те, що зможеш сама нести. // Візьми рушники та ікони, візьми срібні ножі, // візьми дерев'яні розп'яття, золочені муляжі. // Ми ніколи більше не повернемося сюди. // Ми ніколи більше не побачимо наших міст. // Візьми листи. Всі. До останнього злого листа. // Нам ніколи не повернутись до наших нічних крамниць. // Нам ніколи не пити з сухих криниць. // Нам ніколи більше не бачити знайомих облич. // Ми з тобою біженці. Нам з тобою бігти крізь ніч.

Але повернемося до вірша Юлії Мусаковської. Через призму теорії Я. Ассмана можна пояснити й інші рядки цього тексту, зокрема метафору *обійнялись минуле з майбутнім*. Колективна пам'ять зберігає минуле, яке визначає переживання сучасного і творення майбутнього. Проте минуле також змінюється під впливом сучасного, до того ж воно може бути присутнім у су-

часному тільки за умови активної колективної пам'яті. Останні чотири рядки вірша акцентують силу колективної пам'яті і віру в її *незникомість*: *Бачиш усе чітко, відчуваєш цю незникомість. // Не роз'єднають цих рук, голосів суцвіття; // Не розірвуть ланцюг наших сполучень, // Не розіб'ють залізного куполу віри.*

У мовній картині світу, що охоплює вербалізатори концепту *ПАМ'ЯТЬ* у поетичних творах періоду повномасштабної агресії росії проти України, фіксуємо зв'язок із концептом *дім (будинок)*. Якщо звернутися до праці французького філософа Г. Башляра «Поетика простору», то цей зв'язок цілком умотивований. Для філософа будинок – це «космос у повному розумінні цього слова» [Bachelard 1957], це «одна з найпотужніших сил, що інтегрують людські думки, спогади та мрії» [Bachelard 1957]. Автор зазначає: «<...> ми не просто живемо в будинку, де день у день розгортається наша історія, сюжет нашої біографії. Завдяки мрії різні будинки нашого життя стають взаємопроникними та зберігають скарби колишніх днів» [Bachelard 1957]. Отже, дім, за Г. Башляром, наскрізь пройнятий пам'яттю, це «джерело яскравих спалахів уяви, що висвічують синтез спогадів і того, що лежить поза пам'яттю» [Bachelard 1957], це простір, який тримає час у конкретних формах: «У театрі минулого, яким є пам'ять, декорації утримують персонажів у їхній головній ролі. <...> У багатьох своїх стільниках простір містить стислий час. Для того він і призначений» [Bachelard 1957].

Кореляцію *будинок – пам'ять* у багатьох поетичних творах зазначеного періоду розширюють інші елементи, утворюючи асоціативно-семантичний ланцюг: *будинок – родина – життя – час – пам'ять*. Концепт будинку (або хати) у взаємодії із концептом *ПАМ'ЯТЬ* набуває значення місця родової пам'яті. Умови війни актуалізували ще одну властивість будинку – 'захист', що також знайшло відображення в поетичних текстах. Ця властивість інколи стає стрижневою в художньому зображенні будинку, вступаючи у взаємодію з іншими елементами. Людмила Григоренко зображує сільську хату за аналогією до живої істоти, яка страждає від обстрілів, але захищає родину, яка живе в цій хаті: *Трималася хата. Кріпилася хата. // Низенько, так, присідала додолу. // А стіни її шматувала гармата. // І знову по новій, і знову по колу... // І дах шматувала, а хата приймала. // До болю дзвеніло розсипане скло. // А хата три-*

*малась, бо в лоні ховала // Сімейство, яке у цій хаті жило...;
Стогнала хатина. Від болю кричала. // Здригалися стіни міцні
цегляні. // Палала вогнем і свідомість втрачала, // Але не зда-
валась проклятій війні.*

З одного боку, цілком реалістична сцена війни, але поглиблене прочитання виявляє образи з численними асоціаціями. Тут і родова пам'ять, бо ж *«ще прадід колись будував цю хатину»*, і місце пам'яті – *своя земля*, і рід як неперервність національного буття (*бабуся і дід, невістка і син, онуки і правнучків трійко малих*), і країна, що переживає війну. Асоціація образу хати з образом країни чітко проступає в останніх рядка, які звучать досить оптимістично: *І кинулось в очі, аж душу зігріло // Сховавшись під хату мореля цвіла. Цвіт морелі, як і цвіт яблуні, – це символ надії.*

У мовотворчості Павла Матюші уже сам *дім* стає пам'яттю, а точніше спогадом – розірваною пам'яттю, епізодичною пам'яттю: *тепер моя домівка це спогади // туди повертаюся після прогулянки війною // туди приходять жінки // з оголеними руками // і вимішують тісто // для духмяного хліба // приходять діти // яких разом із батьками // ще не обстріляли в Бучі // з відстані в п'ять метрів // і які ще не дихають через трубку // в 17-й лікарні // бо їхні легені // ще не пробиті // а тазові кості // не подроблені...* Асоціативний ланцюг *дім – життя – пам'ять* розгортається в текст, у якому ключовою є думка *був будинок – було повносило життя*. Автор протиставляє нинішньому часу довоєнне життя, яке ніколи не повернеться, але яке назавжди залишиться в пам'яті. Тут знову спадають на думку слова Г. Башляра про те, що *«Дім – втілення образів, що дають людині опору чи ілюзію стійкості»* [Bachelard 1957] Вірш закінчують рядки, в яких висловлене тверде бажання *я не хочу дому зі спогадів – // я хочу вогню зцілення.*

У мовній картині світу періоду війни концепт *ПАМ'ЯТЬ* виявляє численні зв'язки з багатьма іншими концептами, серед них міста (роман «Ворошиловград» Сергія Жадана, а тепер вірші багатьох авторів про Маріуполь, Бучу, Ізюм), могили, храми і навіть несподівана асоціація: *наша пам'ять тепер – брудна вишиванка свободи // її довга хода від серця до серця* (Ія Ківа). Ці зв'язки можна передати схематично.

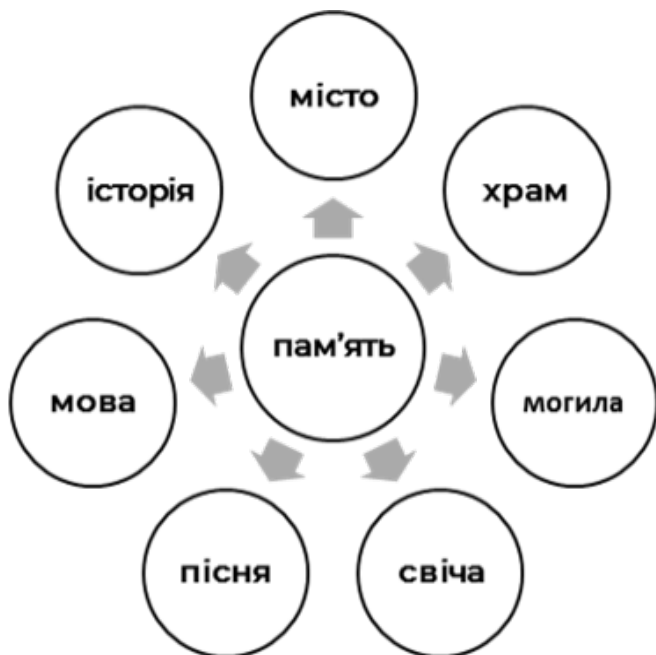

Рис. 1. Асоціативні зв'язки концепту ПАМ'ЯТЬ

Пам'ять є способом буття людини у світі культури, мірилом її духовності, формою існування поза часом. Цей концепт у тій чи іншій формі пронизує всю українську поезію періоду війни, актуалізуючи непроминальні цінності, викликаючи різнопланові емоції, наштотвхуючи на роздуми. Він оприявнює минуле, яке поглиблює образ теперішнього і визначає модель майбутнього. П. Коннертон підкреслює: «Ми сприймаємо навколишній світ у контексті, тобто у світлі причинного зв'язку з минулими подіями та об'єктами з минулого; інакше кажучи, у відповідності до подій та об'єктів, які ми сприймаємо / переживаємо у той час, коли переживаємо момент теперішнього. І ми будемо сприймати / переживати наше теперішнє по-різному, залежно від різних версій минулого, до яких ми зможемо прив'язати цей теперішній момент» [Коннертон 2004]. Реалізований у художній формі, зокрема метафорі, концепт пам'ять бере безпосередню участь в осмисленні та формуванні історії і водночас є засобом творення майбутнього.

Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. URL: <http://litopys.org.ua/connert/conn.htm>

Крук Г. «Ось для чого завжди була література». *Читомо*. 2023. URL: <https://chytomo.com/halyna-kruk-os-dlia-choho-zavzhdy-bula-literatura/>

Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з франц. А. Репа. Київ: Кліо, 2014.

Пастух Т. Поезія в час війни. *Збруч*. 2022. URL: <https://zbruc.eu/node/113426>

Assmann J. Erinnerungskultur. In *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung Und Politische Identität in Frühen Hochkulturen*, 7th ed., 29–86. Verlag C.H.Beck. 1992. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ct-v1168jkj.5>

Bachelard G. La poétique de l'espace. Paris: Les Presses universitaires de France, 3e édition, 1961, 215 pp. Première édition, 1957. Collection: Bibliothèque de philosophie contemporaine. URL: <https://gastonbachelard.org/wp-content/uploads/2015/07/BACHELARD-Gaston-La-poe-tique-de-l-espace.pdf>

Draaisma D. Metaphors of memory: a history of ideas about the mind. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. URL: https://www.academia.edu/73116784/Metaphors_of_memory_A_history_of_ideas_about_the_mind

Heidegger M. The Age of the World Picture. *Heidegger. M. Off the Beaten Track*. Editors and translators: Julian Young and Kenneth Haynes. Cambridge University Press, 2002. Pp. 57–85. URL: <http://tems.umn.edu/pdf/Heidegger-AgeWorldPicture.pdf>

Lachmann R. Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin: de Gruyter, 2008. Pp. 301–310. URL: <https://www.gshdl-intern.uni-kiel.de/de/lectureexchange/concepts-of-memory-culture/literature/articles-p.-301-353>

REFERENCES

Assmann, J. (1992). Erinnerungskultur. In *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung Und Politische Identität in Frühen Hochkulturen*, 7th ed., Verlag C.H.Beck. Pp. 29–86. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ct-v1168jkj.5> (in Deu.).

Bachelard, G. (1957). *La poétique de l'espace*. Paris: Les Presses universitaires de France, 3e édition, 1961. Première édition, Collection: Bibliothèque de philosophie contemporaine. URL: <https://gastonbachelard.org/>

org/wp-content/uploads/2015/07/BACHELARD-Gaston-La-poetique-de-l-espace.pdf (in Fra).

Draaisma, D. (2000). *Metaphors of memory: a history of ideas about the mind*. Cambridge: Cambridge University Press. URL: https://www.academia.edu/73116784/Metaphors_of_memory_A_history_of_ideas_about_the_mind (in Eng).

Heidegger, M. (2002). The Age of the World Picture. In *Heidegger, M. Off the Beaten Track*. Editors and translators: Julian Young and Kenneth Haynes. Cambridge University Press. Pp. 57–85. URL: <http://tems.umn.edu/pdf/Heidegger-AgeWorldPicture.pdf> (in Eng).

Konnerton, P. (2004). How societies remember. Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukr.).

Kruk, H. (2023). “What was literature for in the first place”. *Chytomo*. URL: <https://chytomo.com/halyna-kruk-os-dlia-choho-zavzhdybula-literatura/> (in Ukr.).

Lachmann, R. (2008). Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature. In *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. Berlin: de Gruyter. Pp. 301–310. URL: <https://www.gshdl-intern.uni-kiel.de/de/lectureexchange/concepts-of-memory-culture/literature/articles-p.-301-353> (in Eng).

Nora, P. (2014) *Teperishnie, natsiia, pamiat*. Per. z frants. A. Riepa. Kyiv: Klio (in Ukr.).

Pastukh, T. (2022). Poetry in time of war. *Zbruch*. URL: <https://zbruch.eu/node/113426> (in Ukr.).

Статтю отримано 25.09.2023

Larysa Kravets

METAPHORS OF MEMORY IN UKRAINIAN POETRY DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The concept of memory is one of the most researched and variously interpreted both in art and in philosophy, therefore reliance on philosophical theories significantly deepens the linguistic study of it in the language of poetry. Scientific and artistic coverage of memory are certainly different, but at the same time they are not devoid of some common features, which is manifested, in one case, in the application of techniques traditional for art in the process of philosophical study, and in the other – in the actualization of philosophical ideas during the creation of images.

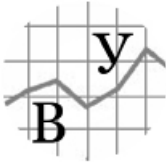
Expression of the concept of memory in fiction often has a philosophical basis. In general, all fiction can be interpreted as a means of forming, preserving and transmitting memory.

Modern poetic texts of the war period not only reflect reality, interpret it, but also appeal to memory, actualizing the corresponding concept. This concept has a complex and branched structure, numerous associative connections and multiple interpretations, forming conceptual fields.

Different types of memory are depicted in the works. This is individual and collective memory, historical and cultural, national and universal. It is not always easy to differentiate the types of memory implemented in the text, as they are often intertwined and mutually conditioned. Poetic texts testify that individual memory is not opposed to collective memory, because individual memory is formed in society thanks to human connections and activity, and therefore is part of collective memory. At the same time, individual memory is a unique combination of individual and collective memories. Collective memory preserves the past, which determines the experience of the present and the creation of the future. However, the past also changes under the influence of the present, moreover, it can be present in the present only under the condition of active collective memory. The concept of memory reveals numerous connections with many other concepts, including city, home, grave, temple, household items, etc.

Memory is a way of being of a person in culture and the world, a measure of his spirituality, a form of timeless existence. Memory in one form or another permeates all Ukrainian poetry of the war period, actualizing values, evoking diverse emotions, prompting reflection. Memory brings back the past, which shapes the present and models the future.

Key words: concept memory, poetic text, metaphor, image, associative-semantic series, places of memory, figures of memories

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.7>

УДК 81'26

ФЕМІНИТИВІЗАЦІЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОЇ ПРАКТИКИ І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ, МОРФОЛОГІЇ, ПУНКТУАЦІЇ

БИБИК

Світлана Павлівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9765-497X

Svitlana

BYBYK,

Doctor of Philology, Professor, Leading
researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,
01001, Ukraine;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

Статтю присвячено проблемі практичної реалізації лексичної, морфологічної, орфографічної та пунктуаційної норми у зв'язку з посиленням тенденцій до фемінітивізації мовної практики, зокрема в діловій та навчальній сферах. Звернуто увагу на зміни в графічному образі новоутворень-фемінітивів у контексті динаміки змін в «Українському правописі» 2019 року щодо реалізації норми утворення назв осіб жіночої статі за професією та видом занять. На матеріалі текстів освітніх проєктів, платформ, що стали базою для організації навчання чи підвищення кваліфікації в режимі реального часу, як-от

«На урок», «Всеосвіта», «Prometheus», «Уміти», спостережено особливості реалізації зазначеної тенденції. Відзначено відхилення від лексичних, пунктуаційних та графічно-орфографічних норм щодо написання новітніх складноскорочених назв осіб за професією, родом діяльності, посадою, національністю і под. Виявлено систематичні відхилення від правописної норми у практиці застосування круглих дужок, скісної риски в офіційно-діловій сфері спілкування, зокрема в текстах інформаційних повідомлень, у навчально-освітніх матеріалах.

Ключові слова: *лексична норма, графіка, морфологічна норма, орфографічна норма, пунктуаційна норма, круглі дужки, скісна риска, мова навчально-освітньої сфери, український правопис.*

Серед зовнішніх чинників динаміки мовної норми – чергова хвиля фемінітивізації. Вона неоднорідна, має, з нашого погляду, екстралінгвальні чинники. Серед тих, що активні в останні 3–4 роки, зміни в правописі в редакції 2019 року; поширення рекомендацій для працівників бухгалтерій і відділів кадрів щодо оформлення записів у трудових книжках (2020 р.); схвалення на державному рівні «Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (ухвала Кабміну України від 20.12.2022 р.) та операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки.

Як відомо, в «Українському правописі» 2019 року (§ 32, п. 4) зауважено: «За допомогою суфіксів **-к-**, **-иц-(я)**, **-ин-(я)**, **-ес-** та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс **-к-**, бо він поєднуваний з різними типами основ: *авторка, дизайнерка, директорка, редакторка, співачка, студентка, фігуристка* та ін.

Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: *верстальниця, набірниця, порадниця* та **-ень**: *ученія*.

Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчїня, плавчїня, продавчїня*, на приголосний: *майстрїня, філологїня; бойкїня, лемкїня*.

Суфікс **-ес-** рідковживаний: *дияконеса, патронеса, поетеса*» [Український правопис 2019: 39].

Зазначені словотворчі типи прокоментовано і в численних виданнях української граматики, підручниках, посібниках, утім саме вихід давно очікуваної нової редакції правопису лише підтримав, узаконив своїм авторитетом *бум творення назв-фемінітивів*. ЗМІ приблизно так коментували ці зміни: «Уряд 22 травня 2019 року схвалив зміни до Українського правопису, у якому закріплюється вживання фемінітивів». Особливо це позначилося на змінах у структурі лексики офіційно-ділового стилю.

Невдовзі після оприлюднення зазначеного правопису учасники круглого столу «Стандартування української мови в контексті гендерної політики», який був проведений 9 вересня 2020 року з ініціативи Національної комісії зі стандартів державної мови та Урядової уповноваженої з питань гендерної політики проголосили такі завдання: обговорення «<...> проблемних питань вживання фемінізованих назв професій та посад в офіційній документації центральних органів виконавчої влади. Сформулювати шляхи наближення державної мови до прогресивних тенденцій людиносприйняття» [Стандартування].

За цим формулюванням стоять такі твердження (наводимо цитати з промов учасників круглого столу): «<...> за часів русифікації Радянського Союзу фемінітиви губилися» (уповноважена з питань гендерної політики К. Левченко); «<...> фемінітиви якнайбільше відповідають інноваційним стратегіям стандартування мови та європейській практиці, передусім у назвах професій» (О. Демська); «Використання фемінітивів є частиною державної гендерної та мовної політики, і цього від України вимагає європейська спільнота» (головний спеціаліст відділу з питань реалізації гендерної політики Міністерства соціальної політики М. Рой); «Імплементация цих норм в діловодстві поки що є проблематичною, тому що законодавчо передбачено лише варіативне використання фемінізованих назв професій. По-перше, там зазначено, що вони можуть бути адаптовані за потребою користувача. Значить, юридично вони можуть і не бути адаптовані, це буде залежати від роботодавця. По-друге, офіційно-діловий стиль, на мою думку, взагалі не терпить варіативності, він дуже уніфікований і тут має бути все чітко регла-

ментовано й структуровано» (т.в.о. керівника експертної групи з державної мови Директорату взаємодії Міністерства культури та інформаційної політики О. Бабінець) [Стандартування]. Отже, основне спрямування обговорення – закріплення не як варіативних, а обов'язкових граматичних форм назв жінок за професіями і посадами у відповідному класифікаторі.

Звертаємо увагу, що такі назви не подає Національний класифікатор України «Класифікатор професій», призначений для застосування центральними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Федерацією роботодавців України, усіма суб'єктами господарювання під час запису про роботу у трудові книжки працівників (останні зміни від 29.12.2022). Хоча для бухгалтерії та кадровиків з'явилася рекомендація: «З 18.08.2020, після змін № 9 до Класифікатора, затверджених наказом Мінекономіки № 1574, професійні назви робіт наводяться зазвичай у чоловічому роді. Але *за вашою потребою назви професій (робіт) можуть бути змінені для означення жіночої статі працівниці, яка виконує ці роботи*. Робити це треба згідно з пунктом 4 § 32 «Українського правопису», що затверджений постановою КМУ № 437 від 22.05.2019) [Бухоблік]. Так, модальність можливості, оптативності переважає. Досі саме напівофіційна мовна практика є сферою породження і використання граматичних варіантів назв професій і посад для позначення осіб жіночої статі.

Крім зазначеного вектора змін в офіційно-діловому дискурсі, відзначаємо, що в Україні питання гендерної рівності активно вирішують в освітній сфері, яка, разом із родиною, інститутом батьківства, формує філософію взаємосприйняття людей, осіб різних статей. Навіювання функціональної і граматичної норм у офіційному номінуванні жінок саме з використанням словоформ із відповідними суфіксами фіксуємо на матеріалі освітніх платформ. Вони орієнтовані на швидку адаптацію щодо функціонування назв осіб за професією чи посадами, у жіночому роді, якщо це стосується відповідних осіб. Зокрема: *Почесними гостями івенту стали Надія Омельченко, віцепрезидентка компанії «ІТ-Інтегратор»; Олена Патрикєва, начальниця відділу STEM-освіти ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти»; Ганна Євдокімова, директорка ТВО*

«Видавничий дім «Освіта» та Антон Дзюба, голова Правління Фонду освітніх ініціатив (платформа «Всеосвіта», 20.12.19); Готуючи цей щоденник, ми хотіли хоч трошки розрадити **педагогинь**, допомогти їм та очікували (платформа «Всеосвіта», 19.09.20); Журналістка «Всеосвіти» разом із **філологинею** аналізують українську мову та виправляють помилки (платформа «Всеосвіта», 19.03.20); Цьогоріч авторкою тексту для Радіодиктанту національної єдності стане українська письменниця та **режисерка, членкиня** Українського ПЕН Ірина Цілик (платформа «На урок», 09.11.22); **Кандидатка** юридичних наук, **експертка** ГО «Ла Страда-Україна». **Юристка** ГО «Ла Страда-Україна» (платформа «Prometheus»); **Кризова психологиня, тренерка, експертка** з психологічної реінтеграції ВПО та екскомбатантів. З 2014 року працює з ВПО й ветеранами у форматі кризового консультування та реінтеграції (платформа «Prometheus») і под.

Відзначаємо і тенденцію до актуалізації в одному мінітексті пар назв осіб за родом діяльності, соціальним чи національним статусом. Це, з нашого погляду, стало реакцією на офіційні державні документи «Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року» (ухвала Кабміну України від 20.12.2022) та операційний план із її реалізації на 2022–2024 роки. У результаті в навчально-освітній та офіційно-діловій сферах з'явилися нові форми запису зазначених пар. Виявляється, це вмотивовано саме вищезазначеним документом. Бо цільові групи, на які спрямована гендерна політика держави, зазначено через скісну ризик: «<...> здобувачки і здобувачі освіти – вихованки/вихованці, учениці/учні, студентки/студенти, курсантки/курсанти, слухачки/слухачі, стажистки/стажисти, аспірантки/аспіранти, інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою її здобуття» [Стратегія]. Очевидно, одна зі стратегічних цілей («посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти»), стала визначальною щодо *формування різноманітних способів графічного закріплення цієї рівності і написання назв осіб за видом діяльності в одному реченні, словосполученні*. У результаті сформовано чітке практичне завдання:

«Стратегічна ціль 1. <...> використання в діловодстві допустимих сучасними нормами української мови форм жіночого роду поряд із чоловічими відповідниками для позначення осіб різної статі» [Стратегія]. Згідно з новітніми стандартами мови ділового спілкування буде відстежуватися такий показник – «Кількість закладів освіти, які запровадили у документообіг принципи гендерно чутливої, недискримінаційної мови» (п. 6 Показників досягнення цілі) [Стратегія]. А на практиці конкретні дії спрямовані на «вдосконалення інструкцій з діловодства з урахуванням вимог щодо використання форм жіночого роду поряд із чоловічими відповідниками для позначення осіб різної статі та навчання для спеціалісток/спеціалістів з питань діловодства» [Стратегія]. Отже, мова навчально-освітніх платформ сьогодні має суттєві оновлення у зв'язку із зазначеними суспільно-культурними орієнтирами.

За нашими спостереженнями, у рамках зазначеної «Стратегії» відбуваються зміни в мовному оформленні текстів інформаційно-публіцистичного та офіційно-ділового контентів, де назви осіб жіночої та чоловічої статей зафіксовані в чотирьох форматах:

1. Як однорідні члени речення, з'єднані сполучником **та/і**: *Українських ветеранів та ветеранок залучатимуть до викладання у школах початкової загальновійськової підготовки (платформа «На урок», 12.12.2022); Цьогоріч 4 мільйони українських учнів та учениць повернулися до школи. Та війна не оминула стороною життя українських дітей (платформа «На урок», 10.11.2022).*

2. Як слова-гібриди, квазігендерні деривати, що становлять поєднання повного слова у формі множини на позначення осіб чоловічої статі й відділеної скісною рисою суфіксально-флексивної частини другого слова – назви осіб жіночої статі. Насправді приєднувана частина лише імітує назви жінок, пор.:

На стипендію можуть претендувати:

- **українці/ки**, що повністю чи частково втратили роботу внаслідок військової агресії РФ;
- **українці/ки**, чия зайнятість опинилася під загрозою під час війни (платформа «Prometheus»); «Центр зайнятості Вільних людей» (ЦЗВЛ) – громадська організація, діяль-

ність якої спрямована на професійну та підприємницьку самореалізацію людей, які пережили травматичні події внаслідок війни в Україні. За 8 років ЦЗВЛ реалізував понад 30 проєктів для ВПО, **ветеранів/нок**, жінок, людей з інвалідністю, людей старшого віку (платформа «Prometheus»).

Прокоментуємо цю зміну в практиці написання назв осіб. Насамперед гібридизація слова не відповідає жодній графічно-орфографічній чи пунктуаційній (скісна риска) нормі української мови.

Нагадаємо, що в писемній практиці досі знак скісна риска (/) застосовували доволі обмежено – як спеціальний знак у математиці, як один із засобів абревіації (км/г ‘кілометрів за годину’, р/р ‘розрахунковий рахунок’ та ін.). В українській орфографії знак «скісна риска» дозволений для використання: в офіційно-діловому та науковому стилях як розділовий знак між однорідними членами речення (на зразок 2022/2023 рр.; сполучники і/або; операції купівлі / продажу); на позначення співвідношення яких-небудь величин, параметрів (курс гривні / євро); у графічних скороченнях (на зразок п/в ‘поштове відділення’, х/к ‘холодне копчення’); у позначеннях складних одиниць виміру (напр., Ф/м ‘фарад на метр’). Допускається розрив-пробіл між словами, що, написані через скісну риску, наближаються до складних слів, а між літерними скороченнями – ні. Отже, в «Українському правописі» (2019 р.) введено нелітерний графічний знак.

Сучасний правопис не подає серед прикладів написання фактично складноскорочених слів, що становлять поєднання номінацій чоловічого роду з елементами (!) **(де ж гендерна і соціальна рівність?!)** аналогічних номінацій жіночого роду, де роздільна скісна риска замінює сполучник *або*, оскільки унормована як розділовий знак між однорідними членами речення, між співвідносними величинами, а не між частинами повного слова та абревіатури наступного. Якщо слідувати зазначеній «Стратегії», то все ж уживати знак «скісна риска» слід так, як це пропонує у своїх положеннях цей документ, тобто з наведенням повних назв осіб за статтю (див. цитату з документа вище): *українці/українки, працівники/працівниці, ветерани/ветеранки* і под.

3. Комбінація двох попередніх способів запису назв осіб – як однорідних членів речення і новітніх графічних гібридів – «складноскорочених назв»: *Спеціально для вас ми зібрали найкрутіших українських блогерів/ок та експертів/ок, які не просто знають, як розповісти власну історію про важливе цікаво! А й готові навчити вас «запакувати» власний блог професійно і за останніми світовими трендами* (платформа «Prometheus»). У такому разі простежуємо нагромадження некодифікованих словоформ у контексті.

4. Написання слів з відділеним усередині слова круглими парними дужками суфіксом, який зазвичай бере участь у творенні назв осіб жіночої статі: *Описано основні психотерапевтичні підходи до роботи з клієнт(к)ами з таким досвідом, розглянуто доказові методи консультування, що стануть корисними на практиці* (платформа «Prometheus»).

Знову ж таки, в «Українському правописі»-2019 круглі дужки (§ 163) регламентовано до вживання зокрема вставних слів, словосполучень, речень, а не літер усередині слів.

Звертаємо увагу, що в офіційно-ділових текстах аналізованих навчально-освітніх платформ поширюються новітні формати написання зі скісною ризикою. Йдеться про форми займенників, прикметників із граматичними ознаками жіночого та чоловічого роду: *Ти сам/а вирішуєш, скільки маєш проходити за день чи тиждень і коригувати за потреби власний графік; Ви активний/а у своїй громаді, маєте багато класних ідей для реалізації і не уявляєте свого життя без волонтерства, але не знаєте, як про це розповісти в соцмережах і зацікавити підписників?* (платформа «Prometheus»). З лексико-стилістичного боку, ці написання цілком можна замінити аналогічними виразами «ви самі вирішуєте», «ви активні в громаді». Щодо граматичних інновацій, які привносить таке написання, то вважаємо, що в українській літературній мові для позначення назв осіб чоловічої та жіночої статі є окремі словоформи у змінюваних частинах мови, які можуть відрізнятися суфіксами і закінченнями. Саме на такі повноцінні слова і треба орієнтуватися.

Отже, просування і пропагування гендерних стратегій, а з ними надмірне вживання фемінітивів там, де в українській літературній мові, зокрема в офіційно-діловій практиці, давно усталилися назви осіб, професій, посад з ознаками чоловічого

граматичного роду, що виконують універсальну функцію позначення саме професійної діяльності людини, спричинює зміни в графічному образі відповідних номінацій, а разом з тим – у лексичних, морфологічних, орфографічних та пунктуаційних нормах. Новітні способи запису назв осіб як одночасних виразників осіб чоловічої та жіночої статі (слова-гібриди, новітні абрєвіатури) лише принижують роль, функції і соціальний статус жінки.

Бухоблік. URL: <https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/3978-klasifikator-profesij.html#01>

Стандартування української мови в контексті гендерної політики. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshhall/3093259-standartuvanna-ukrainskoi-movi-v-konteksti-gendernoi-politiki.html>

Стратегія впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-p#Text>
Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

REFERENCES

Accounting. URL: <https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/3978-klasifikator-profesij.html#01> (in Ukr.).

Standardization of the Ukrainian language in the context of gender policy. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshhall/3093259-standartuvanna-ukrainskoi-movi-v-konteksti-gendernoi-politiki.html> (in Ukr.).

Strategy for implementation of gender equality in the field of education until 2030. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-p#Text> (in Ukr.).

Ukrainian spelling. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 19.10.2023

Svitlana Bybyk

FEMINITIVIZATION OF OFFICIAL BUSINESS PRACTICE AND PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN GRAPHICS, MORPHOLOGY, PUNCTUATION

The article is devoted to the problem of practical implementation of lexical, grammatical, orthographic and punctuation norms in connection with the strengthening of tendencies towards the

feminization of language practice, particularly in the business and educational spheres. Attention was drawn to the dynamics of changes in the “Ukrainian orthography” of 2019 regarding the implementation of the norm of formation of names of persons of the female gender by profession and type of occupation. On the material of the texts of educational projects, platforms that became the basis for the organization of training or professional development in real time, such as “On the lesson”, “Vseosvita”, “Prometheus”, “Umity”, the peculiarities of the implementation of the specified trend were observed. Deviations from the lexical, punctuation and orthographic norms regarding the writing of the latest complex abbreviated names of persons by profession, field of activity, position, nationality, etc. were noted. Systematic deviations from the norm in the practice of using round brackets and slashes in the official and business sphere of communication, in particular in the texts of informational messages, in educational materials, were revealed.

Key words: lexical norm, graphics, morphological norm, orthographic norm, punctuation norm, round brackets, slash, language of the educational sphere, Ukrainian spelling.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.8>

УДК 808.3-06

СЛОВОВІР НАЗВ ОСІБ ЖІНОЧОГО РОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: МІЖ НОРМОЮ І ДЕСТРУКЦІЄЮ

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics, Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho St.,
Kyiv, 01001, Ukraine;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net

У статті простежено динаміку словотворення назв осіб жіночого роду впродовж XX – початку XXI ст. З'ясовано тенденції прескриптивної і дескриптивної норм у зв'язку з позамовними чинниками різних історичних періодів. Слововір іменників жіночого роду мав ознаки природного розвитку мови до кінця XX ст. і набув загрозливих масштабів в останнє десятиліття, що може призвести до руйнування фонетичної, морфологічної будови слова і літературної норми загалом.

Ключові слова: *назви осіб жіночого роду, прескриптивна норма, літературна норма, природний розвиток мови, потенційні слова, штучні новотвори.*

Питання творення назв осіб жіночого роду в українській літературній мові набули значного резонансу впродовж останніх років. Серед причин їх актуалізації мовознавці називають: по-перше, потужну соціалізацію сучасної жінки, її залучення до сфер «чоловічої» діяльності, по-друге, державотвірні тенденції утвердження національної ідентичності («відновлення» чистоти та автентичності мови); по-третє, вплив демократизації суспільства на літературний стандарт [Тараненко 2015: 3; Słowotwórstwo 2003; Онхайзер 2009: 46–64]. Усі вони, як бачимо, зумовлені переважно зовнішніми, позамовними тен-

денціями сьогодення. Мова завжди реагує на запити соціуму, і це один із рушіїв її природного розвитку, але за умови відповідності цих змін граматичним законам, у випадку з назвами осіб жіночого роду – потенційним можливостям національного словотворення. Як засвідчує мовна практика, це є основною і визначальною проблемою, яка може мати не лише негативні, а й руйнівні наслідки для граматичної системи загалом.

Творення назв осіб має давню традицію в українській мові і ґрунтується передусім на засадах внутрішньої будови словника. Першими порушують ці питання автори граматики кінця XIX – початку XX ст. Вони реалізували нагальні завдання того часу: формування літературного стандарту не лише на основі народнорозмовної традиції, а й на тлі його відмінностей від російської мови, висвітленні засад власної мовної ідентичності. Крім того, джерельна база кодексів була обмежена передусім художньою літературою (творами Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін.) і тому не дає вичерпної функціонально-стильової диференціації мовної практики. Найважливішими і незмінними для всіх поколінь мовознавців були настанови нормотворців на природний розвиток мови.

В одній із праць О. Синявський писав: «Заводячи ту чи іншу граматичну норму, не встатковану Академією, упорядчик завжди виходив з таких мотивів: 1) щоб ця норма була природна для найбільшої частини народної мови; 2) щоб вона була звичайна в творах найкращих українських письменників; 3) щоб вона була краща, вигідніша з погляду поступу, удосконалення мови [Синявський 1922: 13]. У розділі про словотвір іменників М. Сулима наголошує на відмінностях української мови від російської: «Професійні й інші подібні до них назви в українській мові бувають здебільшого осібні для чоловіків і осібні для жінок. Українська мова взагалі уникає вживати в спільному роді тих слів, що означають посаду, професію, звання, рангу тощо, й надавати тим словам ознак граматичного (формального) чоловічого роду без огляду на стать. У російській мові, як відомо, такі слова, як *от автор, композитор, писатель*, а так само, напр., *товарищ, приятель*, однаково можуть стосуватися до осіб жіночої статі, як і чоловічої. В українській фразі буває інакше: він – *автор*, вона – *авторка*; він – *композитор*, вона –

композиторка; він – письменник, вона – письменниця; він – лікар, вона – лікарка; він – професор, вона – професорка й т. ін. <...> на професійні й інші аналогічні до них назви для жінок українська мова широко використовує відповідні формальні закінчення жіночого роду (граматичного), а втім це буває не завжди [виділення наше. – Т.К.]» [Сулима 1928: 11–12]. Формуючи правила, мовознавці завжди застерігали, що «взагалі вичерпати всі особливості в мові – трохи чи й зможна це річ: жива мова має в собі багато такого, що не дається обняти певним граматичним правилом, а що треба відчутти чуттям мови, стилю» [Курило 1942: 135]. О. Синявський серед інших тематичних груп іменників називає назви осіб жіночого роду, які можуть утворюватися за допомогою суфіксів: «**-иха** для означення дружини (*дячиха, ковалиха, Василича*); **-иця** для означення живої істоти жіночої статі (*цариця, черниця, лисиця*); **-ка** для означення осіб і взагалі живих істот жіночої статі (*американка, акторка, азіятка, арабка, вчителька, лікарка, співачка, слухачка*)» [Синявський 1922: 88–89]. В. Сімович пише, що ці назви виникають тоді, «як жінка займається тим, що й чоловік, напр.: чоловік – учитель, то жінка – вчителька..., лікарка, співачка, слухачка, брехунка, пастушка, погоничка» [Сімович 1919: 133–134]. Кодифікуючи словотвірні моделі, укладачі граматик зауважували: «<...> коли твориться щось нове, то треба його творити відразу добре, щоб не довелося потім переробляти, поправляти, латати, набираючись сорому за це і перед світом, і перед потомними поколіннями» [Левицький 1920: 6].

Для мовної практики 10–30-х рр. ХХ ст. характерна варіантність назв осіб жіночого роду з виразною тенденцією до утвердження зразків із суфіксом **-к-**. Функціонування назв осіб жіночого роду в цей період можна простежити вже не лише в художньому стилі, а й у мові української преси, яка на той час була вагомим чинником формування національної ідентичності, напр.: *Кожен пам'ятає свою першу вчительку, а як – залежить, мабуть, від неї* (Маяк, 11.01.1920); *З'їзд народних учителів і учительниць Золотоношського повіту в зібранні 20 червня сього року* (Вільне слово, 10.07.1917). У цей період історії літературної мови увійшли у вжиток іменники *авторка, агітаторка, агрономка, белетристка, еманципатка,*

лікарка, поетка, пропагандистка, співачка, ювілярка, ювілятка тощо, напр.: *Авторка статті подає огляд сучасних труднощій і проблем українського села* (Літературно-науковий вісник, 11.05.1914); *Наша визначна поетка Леся Українка залюблена в рідну природу й уміє зачарувати нас* (Громадська газета, 11.04.1915). Фіксували такі номінації і тогочасні словники, напр., *учителька, оповідачка, авторка, спостерігачка* тощо [Український лексикон 2017].

Назви осіб жіночого роду функціонували і в другій половині ХХ ст. Основною сферою їх вживання були вже традиційно художній і публіцистичний різновиди літературної мови. У пресі з'являлися співзвучні часові номінації, напр.: *Директорка школи бере активну участь в раціоналізації виробництва* (Радянський Донбас, 18.02.1953); *Лікарка повинна вміти поставити правильний діагноз і правильно лікувати* (Молодь України, 14.03.1945). Таке слововживання регламентувала прескриптивна норма. Л.А. Булаховський іменники з суфіксом -к (*організаторка, засідателька*), враховуючи функціонально-стильовий аспект проблеми, кваліфікував як «розмовні [виділення наше. – Т.К.], але більш поширені, ніж в російській мові» [Курс 1951: 359]. Автори граматики, враховуючи засади стильової норми офіційно-ділового, наукового стилів, зазначали, що «для назв осіб жіночого роду <...>, особливо в назвах іншомовного походження, використовується форма чоловічого роду: *професор, директор, інспектор, друкар*» [Курс 1951: 531]. Цитованою на той час була думка Є. Куриловича: «Для групи назв осіб за основним заняттям звичайним є вживання назв чоловічого роду на означення осіб жіночої статі. Не всі найменування професій мають відповідники з формальними ознаками жіночого роду, а в тих випадках, коли такі відповідники існують, вони нерідко належать до розмовного стилю» [Курс 1951: 531].

Прескриптивна норма 70–80-х рр. ХХ ст. щодо номінацій осіб жіночої статі із суфіксом -к констатує: «Суфікс -к уживається для утворення багатьох назв осіб жіночої статі; він найчастіше додається до суфікса для утворення відповідної назви чоловічої статі або вживається замість нього» [Сучасна 1969: 42]. Про активне входження таких назв у мовну прак-

тику свідчить розширення реєстру орфографічних словників, а також низка досліджень цього часу. Зокрема в монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» читаємо: «Суфікс -к-а надає значення жіночої статі певним основам безсуфіксних іменників чоловічого роду (*пасажирка, делегатка*), іменників з суфіксами -ар /-яр (*бібліотекарка, малярка*), -ач /-яч (*позивачка, спостерігачка*), -тель (*визволителька*), -атор /-ятор, -итор (*агітаторка, імпровізаторка*), -ер /-ор, -тор, -онер (*тренерка, дикторка*), -ант /-янт, -ент (*дисертантка, емігрантка, опонентка, рецензентка*), -ат (*адресатка, делегатка*), -ир (*касирка*), -ал (*провінціалка, професіоналка*) та ін.» [Словотвір 1979: 95–96]. Сферою їх вживання були традиційно художній і публіцистичний стилі літературної мови. Про те, що функціонування таких номінацій не обмежувалося зовнішніми суспільно-політичними чинниками, свідчить їх фіксація у мові преси, яка на той час відчувала чи не найбільший вплив російської мови, напр.: *Обидві електровзарниці, які працюють в управлінні «Металургмонтаж», в січні щодня записують на свій трудовий рахунок по 20–25 погонних метрів сталюного шва понад норму* (Закарпатська правда, 25.01.1965); *У клубі Київського електровагоноремонтного заводу цими днями відбулася нарада <...>. На засіданні були присутні кранівниці і зварювальниці передового цеху* (Вечірній Київ, 25.06.1965). Такі слова природними були і для ЗМІ 60–90-х років ХХ ст., напр.: *Щоразу, коли погляд наш затримується на пам'ятникові Лесі Українки в Києві, чи коли ви зупинитесь в алеї придніпровського парку перед бронзовою постаттю Марії Заньковецької, неминуче, мабуть, подуматиметься вам: є в цих прекрасних образах щось і від неї самої, від авторки, від натхненної жінки-митця, яка ще недавно була серед нас... Ім'я їй – Галина Веселовська* (Друг читача, 13.01.1977); *Письменниця-перекладачка Анна Іоаннісіан, дочка видатного вірменського поета Ованеса Ованесяна, з яким дружив Тичина, писала: «так, варто було побачити П. Тичину вдома, в сім'ї. В кабінеті, де б, здавалося, ногою було ніде ступити, де книги лежали на роялі, на стільцях, а то й просто купами, все, виявлялося, мало своє місце* (Друг читача, 26.05.1993).

Зниженню або нівеляції стилістичної маркованості назв осіб жіночого роду сприяє їх поширення в різних функціональних різновидах літературної мови та лексикографічна фіксація. Якщо подивитись ретроспективно, то, для прикладу, «Лексис <...>» Л. Зизанія (1596) містив кілька таких назв, «Лексикон словенороський <...>» П. Беринди (1627) – кілька десятків, «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909) – близько тисячі одиниць, академічний тлумачний «Словник української мови: в 11 томах» (1970–1980) – понад три тисячі [Український лексикон 2017].

Назви осіб жіночого роду за професією були об'єктом вивчення в багатьох студіях мовознавців другої половини ХХ ст. Так, Н.Л. Босаківська, оперуючи реєстром «Словника української мови: в 11 томах» (Т. I–V. Київ, 1970–1975), говорить про нормативність слів: *дипломантка, ініціаторка, агітаторка, інспекторка, інструкторка, кондукторка, контролерка, коректорка, кулінарка, музикантка, організаторка*. Частину таких номінацій кваліфіковано як слова з розмовним відтінком: *абітурієнтка, агрономка, адміністраторка, аптекарка, акордеоністка, бетонярка, воротарка, заводчанка, інженерка, каменярка, композиторка, кіоскерка, космонавтка, монополістка, меценатка*. Деякі слова, як засвідчувала мовна практика, «перебували на межі, яка розділяє агентивні назви розмовного характеру і нормативні утворення кодифікованої мови: *дикторка, кранівниця, штукатурниця, дефектоскопістка, екскурсоводка* [Босаківська 1976: 75]. Проблеми їх унормування в мові початку ХХІ ст. порушує Л.П. Кислюк, зауважуючи, що «в суспільстві існує сформоване впродовж декількох десятиліть упередження щодо таких номінацій, яке можна пояснити відчуттям їхньої незвичності, оказіональності, але потреба в них залишається», і знову засвідчує розмовний відтінок значення слів *космонавтка, кондукторка, директорка, продавчиня, режисерка, модельєрка* [Кислюк 2013: 116]. Важливо, що до 10-х рр. ХХІ ст. тенденції літературних кодексів загалом відповідали мовній практиці, і видимих причин порушення літературної норми, зокрема у словотворенні назв осіб жіночого роду, не було.

Сьогодні в узусі маємо необмежену, нічим не регламентовану, штучно створену варіантність: *мовознавець* – *мовознавка* / *мовознавиця* / *мовознавчиня*; *мовець* – *мовкиня* / *мовчиня*; *літературознавець* – *літературознавка* / *літературознавиця* / *літературознавчиня*; *політик* – *політичка* / *політикиня* / *політикеса*; *політолог* – *політоложка* / *політологиня*; *фотограф* – *фотографеса* / *фотографиня* / *фотографка*; *філософ* – *філософеса* / *філософиня* / *філософка*; *продавець* – *продавиця* / *продавниця* / *продавальниця* / *подавчиня*; *покупець* – *покупниця* / *покупчиня* / *купувальниця*; *герой* – *героїня* / *геройка*; *канцлер* – *канцлериня* / *канцеляриня* / *канцлеркиня* / *канцлерка*; *правознавець* – *правознавчиня* / *правознавиця*; *історик* – *історичка* / *історикиня*; *вождь* – *вождиня* / *вождиця* / *вождиха*; *прозаїк* – *прозаїчка* / *прозаїця* / *прозаїкиня*, зокрема й назв, утворених черезкроковим шляхом: *змагальниця* / *змагунка*; *піаристка* / *піарниця*; *майданниця* / *майданеса* тощо [Архангельська 2019: 95].

І бере це початок, очевидно, з часу впровадження в Міністерстві освіти і науки України «політики гендерної рівності та антидискримінації» (2016–2018 рр.). Радник з цих питань О. Малахова в одному з радіоефірів розповідає, що «восьмого березня віце-прем'єр-міністр – міністр регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ Геннадій Зубко започаткував у фейсбуці хвилю «Лідерка, яка надихає» і закликав усіх небайдужих «долучитись до челенджу та згадати всіх лідерок, які надихають вас і які є поряд з вами. Згадати всіх наших творчинь і спортсменок, політикинь та військових, волонтерок, експерток та громадських діячок». Вона підтримала таку ініціативу і наголосила: «<...> я дуже рада, що це прозвучало на такому високому рівні. Тут немає про що сперечатися. Це ніяк не суперечить українській мові, навпаки – це її властивість, відмінність». «Слова *творчиня*, *діячка*, *лідерка*, – зазначає вона, – вже давно зафіксовані в академічному тлумачному словнику сучасної української мови, як і слова *директорка*, *космонавтка*, *автомобілістка*. Тому тут немає ніяких суперечностей ні з правилами словотворення, ні з правилами української мови взагалі» (Громадське радіо, 11.03.2018. 19:22).

Слова *директорка, космонавтка*, справді, є в СУМ-11, але з позначкою «розмовне», натомість у СУМ-20 такої ремарки вже немає; *автомобілістка, лідерка* відсутні в СУМ-11, але зафіксовані в реєстрі СУМ-20 без ремарок. Лексеми *творчиня* в нормативних словниках немає. Це знову ж таки свідчить про глибшу проблему їх унормування, ніж здається на перший погляд.

Згодом «Український правопис» (Київ, 2019) фіксує правило: «<...> за допомогою суфіксів **-к-**, **-иц-(я)**, **-ин-(я)**, **-ес-** та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс **-к-**, бо він поєднуваний з різними типами основ: *авторка, дизайнерка, директорка, редакторка, співачка, студентка, фігуристка* та ін. Суфікс **-иц-(я)** приєднуємо насамперед до основ на **-ник**: *верстальниця, набірниця, порадниця* та **-ень**: *учениця*. Суфікс **-ин-(я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчиня, плавчиня, продавчиня*, на приголосний: *майстриня, філологиня, бойкуня, лемкуня*. Суфікс **-ес-** рідковживаний: *дияконеса, патронеса, поетеса* (УП 2019: 27). Усі прихильники тотальної фемінітивізації покликаються саме на це правило. Мало хто зважає на те, що правопис не може охопити всіх випадків слововживання. До того ж це проблема не правопису, а передусім словотвору. В основу його диференціації покладено структурно-семантичний критерій, напр.: «До цього процесу залучають творення парних іменників зі значенням жіночої статі за родом професійної діяльності, національністю, місцем проживання, соціальним станом (*аспірант – аспірантка, школяр – школярка, робітник – робітниця, лікар – лікарка, крутильник – крутильниця, поет – поетеса, француз – французженка, українець – українка, волинянин – волинянка, барон – баронеса*), андроніми (значення «дружина особи, названої твірним словом»): *бондариха, лісничиха, головиха, купчиха, генеральша*, кодеривати, мотивовані дієсловами (*вередун – вередунка, шептун – шептуха*), назви на позначення родинних стосунків: *брат – братова*. До флексійних дериватів залучено *кум – кума, раб – раба, маркіз – маркіза* та власні жіночі імена *Валентин – Валентина, Роман – Романа* [Архангельська 2019: 93].

ЗМІ останніх років тиражують творення назв осіб жіночого роду чи не на всі назви професій і родів діяльності: *міністерка,*

гінекологиня, членкиня, історикиня, філософиня і низка інших, напр.: *Посилити спроможність громад та розвивати соціальні послуги. Міністерка* соцполітики Оксана Жолнович відвідала Херсон та Миколаїв (<https://www.msp.gov.ua/news/23094.html>, дата звернення 10.10.2023); *Ірина Верещук, віце-прем'єр міністр – міністерка* з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3726820>, дата звернення 10.10.2023); *Відома гінекологиня* Наталія Лелюх дала поради, як зберегти здоров'я жінкам, яких згвалтували (ТСН, 02.04.2022. 11:20). Таким назвам часто приписують нову функцію, пов'язану з гендерною рівністю: **Членкиня** – це про видимість жінок в суспільстві та професії. Так само як **адвокатка, біологиня, психологиня, історикиня, філософиня, амбасадорка, генералка, директорка, керівниця, очільниця, діячка, слідча, президентка** тощо. **Членкиня** – це про повагу до здобутків жінки в професійному, громадянському, соціальному житті, про визнання та вдячність. Цікаво, що часто тут справа не у лінгвістичному неперетравленні фемінітивів. І не в тому, що разом з фемінітивом вам до рота потрапляє жук чи сарана (У фокусі, <https://www.dw.com/uk>, дата звернення 10.10.2023).

На тлі наведених інновацій прокоментуємо їх щодо відповідності не лише лексичній нормі сучасної української літературної мови, а й теорії української граматики. Отож на основі вивчення мовної практики та з урахуванням структури українського словника, мовознавці стверджують, що в іменниках-назвах осіб чоловічого роду **ознака чоловічої статі другорядна**, пор.: «У чоловічому найменуванні первинною є семантична функція особи взагалі і вторинна семантична функція роду, у жіночому найменуванні такої закономірності не існує: тут домінує стать і другорядність, віддаленість повідомлення про особу» [Безпояско 1993: 55–56].

У новітніх академічних працях зазначено, що: «<...> в сучасних тенденціях стосовно родової категоризації іменника помітним явищем постає співвідносність назв осіб чоловічого й жіночого роду. Ця співвідносність є найтиповішим і найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб в українській мові. Вона втілюється в суфіксальному

різновиді афіксальної деривації. За допомогою суфіксів утворюються співвідносні іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду на позначення осіб за фахом, суспільною діяльністю, національністю, територіальною належністю» [Вихованець, Городенська 2004: 91]; проте «<...> в деяких випадках співвідношення «назва особи чоловічої статі» – «назва особи жіночої статі» не має регулярного, обов'язкового характеру, оскільки значну частину іменників у формі чоловічого роду використовують для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі, наприклад, численні назви за професією, тому **відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви** [виділення наше. – Т.К.]» [Грищенко 1997: 331]. Процеси творення фемінітивів ускладнює різно-рідна структура слів іншомовного походження, які не завжди можна суфіксальним способом адаптувати до фонетичних, морфологічних, морфологічних законів української мови [Брус 2019; Граматика 2017: 143–144].

У сучасному інформаційному просторі можна почути не-кваліфіковані думки про те, що словотвір назв осіб жіночого роду зумовлений потенційними можливостями мови. Під *потенційним словом* розуміють дериват, прогнозований продуктивними словотвірними зразками мови. Він може бути утворений «за певним словотвірним типом», *потенційне слово* – «те, що існує в мовленні, але ще не увійшло в мову. Належить до резерву, за рахунок якого розвивається словотвірна система мови. <...> Потенційні слова, як правило, можливі в межах високопродуктивних типів і наділені регулярними значеннями, що складаються із значень компонентів слова» [Клименко 2004: 511]. Потенційні слова утворюють за аналогією до слів певної формально-семантичної будови, при цьому можливий пропуск певної ланки (або й кількох ланок) нормативного словотвірного ланцюжка, як це вже було наведено у прикладах вище. Такі деривати є можливі, вони можуть бути не реалізовані в мовній практиці або ж ще не засвоєні нею. Узгоджені із словотвірною нормою потенційні слова часто є аномальними з погляду норми лексичної, зокрема в тих випадках, коли похідні слова, потенційно можливі за формою, вже реалізовані з іншим лексичним і словотвірним значенням [Карпіловська 2005: 111].

Крім того, потенційні слова можуть стати нормативними, якщо вони не порушують засад морфонологічної і фонетичної будови слова. Ці проблеми чітко обґрунтовано мовознавцями. Серед них:

1) невластиве нагромадження приголосних на морфонологічному шві. Від основи іменника чоловічого роду, яка закінчується важким для вимови сполученням приголосних, наприклад, **-кт**, **-гр**, **-рг**, **-вт**, не може утворюватися назва жіночого роду із суфіксом **-к(а)**: *ад'юнкт*, *арбітр*, *драматург*, *комсорг*, *металург*, *педіатр*, *психіатр*, *терапевт*;

2) неузгодження поєднання форманта **-к(а)** з низкою твірних основ іншомовного походження на **-лог**, **-граф**, **-соф**, **-філ**, **-фоб**, **-ер**, **-ор**, **-ар**, **-ус**, **-стр**, **-ій**, **-ель**, **-ур**, **-іст** (*філолог*, *картограф*, *філософ*, *бібліофіл*, *слов'янофоб*, *балетмейстер*, *монтер*, *дисконтер*, *прокурор*, *нотаріус*, *архіваріус*, *магістр*, *парламентарій*, *менестрель*, *трубадур*, *стиліст*), іншомовними й питомими основами на **-ор**, **-ар** (*куратор*, *оратор*, *токарь*, *плосар*, *ваняр*, *вівчар*), з твірними основами на **-ець** (*іздець*, *мудрець*, *закарпатець*, *іракець*, *лондонець*).

Блокування морфонологічною нормою через конфлікт семантико-стилістичних конотацій в іменниках жіночого роду з суфіксом **-к(а)**, похідних від найменувань-комполітів з кінцевою основою **-лог**, оскільки внаслідок чергувань утворюється кінцеве **-ложк(а)**, що в українській літературній мові має предметне значення і надає новотворам негативного, стилістично зниженого забарвлення, пор. *біоложка*, *філоложка* [Карпіловська, Кислюк 2017: 386];

3) непродуктивність словотвірної моделі на **-ик**, **-ік** (*практик*, *холерик*, *флегматик*, *класик*, *трагік*, *симпатик*, *плановик*, *передовик*, *фізик*, *діалектик*), складних іменників чоловічого роду з другою частиною **-знавець** (*мовознавець*, *театрознавець*, *літературознавець*, *музикознавець*), з нульсуфіксальними основами композитного типу (*водовоз*, *казнокрад*, *радіотехнік*, *квасовар*, *землемір*, *хлібороб*), складноскорочених слів: *завпед*, *профорг*, *завмаг*, *завуч*, *фізорг*, *власкор*, *логопед* та ін. Обмежувальні можливості також у лексем *посол*, *академік*, *агроном*, *астроном*, *суддя*, *староста*, *хлібодар*, *миловар*, *зоотехнік*, *коляр*, *бацилоносій*, *маг*, *крадій*, *бос* тощо;

4) конфлікт омонімів (*рахівник – рахівниця, вівчар – вівчарка, електрик – електричка, жниввар – жнивварка, столяр – столярка, пілот – пілотка* тощо) [Недбайло 1970: 26–33; Чак 1997: 6–8; Масенко 1979: 88–79; Карпіловська 2017: 386, 388; Кислюк 2017: 334];

5) двозначність питомо андронімічних формантів **-ша** та **-иха**, що пізніше розширили свої номінаційні потенції на найменування жінки за родом діяльності (*агрономша – «дружина агронома»* і *«жінка-агроном»*). Вагомим обмежувальним чинником є вплив офіційно-ділового стилю, де стать особи-фахівця не має актуального значення [Клименко 2018: 334].

З огляду на зазначені чинники, дискусійними є і нові словники, що підтримують і популяризують не завжди конструктивні тенденції мовної практики [Синчак 2022]. Сьогодні, як і сто років тому, актуальний вислів О. Курило: «Штучна мова затьмарює думку та затримує духовний розвиток».

Процеси системної фемінітивізації не мають ні внутрішньомовних, ні позамовних передумов, оскільки цей штучно спровокований процес негативно впливає не лише на стилістичні аспекти слововживання, а й на рівневі норми української літературної мови. Природне усталення у вжитку назв осіб жіночого роду відбувається поступово і лише за умов цілісної реалізації законів української лексикології, морфології, фонетичної будови слова. Їх ігнорування спотворює словник і викликає несприйняття в узусі.

Архангельська А. Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2013.

Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993.

Босаківська Н.Л. Назви особи жіночої статі за родом занять. Культура слова. 1976. Вип. 10. С. 73–78.

Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2019.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. Київ: Вища школа, 2004.

Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. За ред. К.Г. Городенської. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2017.

Гриценко А.П. Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа 1997.

Карпіловська Є.А. Неузале словотворення: правила «гри без правил». *Вісник КНЛУ. Серія Філологія.* 2005. № 8(1). С. 106–117.

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. та ін. Вплив суспільних змін на розвиток української мови. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2017.

Кислюк Л. Жінка-космонавт чи космонавтка? (до проблеми норми назв осіб жіночої статі). *Культура слова.* 2013. Вип. 78. С. 114–118.

Кислюк Л.П. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси й тенденції розвитку. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого 2017.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого 2008.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Краків – Львів: Українське видавництво, 1942.

Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л.А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951.

Левицький М. Паки й паки (Про нашу літературну мову). Відень – Київ, 1920.

Масенко Л.Т. Назви професій і звань у сполученні з жіночими прізвищами. *Культура слова.* 1979. Вип. 17. С. 88–79.

Недбайло Л.І. Утворення іменників жіночого роду – назв осіб за професією. *Питання мовної культури.* 1970. № 4. С. 26–33.

Нелюба А.М. Інноваційні зрушення й тенденції в українському жіночому словотворі. *Лінгвістика.* 2011. № 2(23). С. 49–59.

Синчак О. Вебсловник жіночих назв української мови. Львів, 2022.

Синявський О. Порадник української мови. Харків – Берлін – Нью-Йорк: Україно-Американське вид-во товариства «Космос», 1922.

Сімович В. Грамматика української мови. Київ – Ляйпціг: Українська накладня, 1919.

Словотвір сучасної української літературної мови. За ред. М.А. Жовтобрюха. Київ: Наукова думка, 1979.

Сулима М. Українська фраза: коротенькі начерки. Харків, 1928.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969.

Тараненко О.О. Словотворення української мови в аспекті сучасних системно-нормотворчих тенденцій (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.). *Мовознавство.* 2015. № 1. С. 3–32.

Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3 т. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017.

Чак Є.Д. Чи правильно ми говоримо? Київ: Освіта 1997.

Słowotwórstwo. Nominacja. I. Ohnheiser (red.). Opole, 2003.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ-11 – Словник української мови: в 11 т. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. За ред. В.М. Русанівського. Київ: Укр. мовно-інформ. фонд, 2010–2022.

УП-2019 – Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019.

REFERENCES

Arkhahelska, A. (2013). *Femina cognita. Ukrainian woman in the word and dictionary*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Bezpoiasko, O.K., Horodenska, K.H., Rusanivskiy, V.M. (1993). *Grammar of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). *Modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv (in Ukr.).

Bosakivska, N.L. (1976). Female names by occupation. *Culture of the Word, 10*, 73–78 (in Ukr.).

Brus, M.P. (2019). Feminivity v ukrainskii movi: heneza, evoliutsiia, funktsionuvannia. Ivano-Frankivsk: DVNZ “Prykarpatskyi natsionalnyi universytet im. V. Stefanyka” (in Ukr.).

Bulakhovskiy, L.A. (Ed.). (1951). *Course of the modern Ukrainian literary language*. Kyiv (in Ukr.).

Chuck, Ye.D. (1997). *Are we speaking correctly?* Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Horodenska, K.H. (Ed.). (2017). *Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Hryshchenko, A.P. (1997). *Modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukr.).

Karpilovska, Ye.A., Kisliuk, L.P., Klymenko, N.F. etc. (2017). The influence of social changes on the development of the Ukrainian language. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Karpilovska, Ye.A. (2005). Unusual word formation: The rules of the “game without rules”. *Bulletin of the KNLU. Philology series, 8(1)*, 106–117 (in Ukr.).

Kisliuk, L. (2013). Female cosmonaut or cosmonaut? (To the problem of the norm of the names of persons of the female gender). *Culture of the Word, 78*, 114–118 (in Ukr.).

Kisliuk, L.P. (2017). *Modern Ukrainian word-formation: Resources and development trends*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., Kisliuk, L.P. (2008). Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Kurylo, O. (1942). Attention to the modern Ukrainian literary language. Krakow – Lviv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukr.).

Levytskyi, M. (1920). *Paki y paki* (About our literary language). Vienna – Kyiv (in Ukr.).

Masenko, L.T. (1979). Names of professions and titles in combination with female surnames. *Culture of the Word*, 17, 88–79 (in Ukr.).

Nedbailo, L.I. (1970). Formation of feminine nouns – names of persons by profession. *Issues of language culture*, 4, 26–33 (in Ukr.).

Neliuba, A.M. (2011). Innovative shifts and trends in Ukrainian women's vocabulary. *Linguistics*, 2(23), 49–59 (in Ukr.).

Ohnheiser, I. (Ed.). (2003). *Słowotwórstwo. Nominacja*. Opole (in Pol.).

Simovych, V. (1919). Grammar of the Ukrainian language. Kyiv – Leipzig: Ukrainska nakladnia (in Ukr.).

Siniavskyi, O. (1922). Guide to the Ukrainian language. Kharkiv – Berlin – New York: Ukrainian-American edition of the “Cosmos” society (in Ukr.).

Sulyma, M. (1928). Ukrainian phrase: Short sketches. Kharkiv (in Ukr.).

Synchak, O. (2022). Web dictionary of female names of the Ukrainian language. Lviv (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2015). Word formation of the Ukrainian language in the aspect of modern system-normative trends (Late 20th – early 21st centuries). *Linguistics*, 1, 3–32 (in Ukr.).

Ukrainian lexicon of the late 18th – early 21st centuries: Glossary-index: in 3 vol. (2017). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Vyhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language: Academic grammar of the Ukrainian language. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M.A. (Ed.). (1979). Vocabulary of modern Ukrainian literary language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

LEGEND

CYM-11 – Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

CYM-20 – Rusanivskyi, V.M. (Ed.). (2010–2022). Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vol. Kyiv: Ukr. movno-inform. fond (in Ukr.).

VII-2019 – Ukrainian orthography. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 05.12.2023

Tetiana Kots

VOCABULARY OF FEMININE PERSONAL NAMES IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE: BETWEEN NORM AND DESTRUCTION

The article examines the dynamics of word formation of names of persons of the feminine gender during the 20th and early 21st centuries. The trends of prescriptive and descriptive norms in connection with non-linguistic factors of different historical periods are clarified. The vocabulary of feminine nouns had signs of natural language development until the end of the 20th century and acquired threatening proportions in the last decade, which can lead to the destruction of the phonetic, morphological structure of the word and the literary norm in general.

The issue of creating feminine names in the Ukrainian literary language has gained significant resonance in recent years. Among the reasons for its actualization, linguists cite the powerful socialization of modern women, their involvement in the spheres of “male” activity, state-building tendencies to assert national identity (“restoration” of the purity and authenticity of the language), the impact of the democratization of society on the literary standard. Language always responds to the demands of society and this is one of the drivers of its natural development, but provided that these changes correspond to its structural features, in the case of names of persons of the feminine gender, to the potential possibilities of word creation. As evidenced by language practice, this is the main and defining problem that can have not only negative, but also destructive consequences for the grammatical system in general. Any word-formation models are embedded in the language *a priori*, and have certain precedents throughout its historical development.

The creation of personal names has a long tradition in the Ukrainian language and is primarily based on the principles of the internal structure of the dictionary. The most important and unchanged for all generations of linguists were the instructions of the norm-makers of 20th century on the natural development of the language, which is decisive for its life activity as a whole. At the current stage of language functioning, the normativity of a word depends on its compliance with the phonetic and morphological structure of the Ukrainian lexicon and the lexical norm in general.

Key words: feminine names, prescriptive norm, literary norm, natural language development, potential words, artificial innovations.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.9>

УДК 811.161.2'373.46

АНГЛОСУРЖИК У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ ВЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри гуманітарної освіти,
Львівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, Львів, 79007;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7798-73

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Docent of the
Humanities Education Department,
Lviv Regional Institute of Post-Diploma
Pedagogical Education;
18 A, Ohienka St., Lviv, 79007;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com

У статті проаналізовано випадки використання англізмів із компонентом бук- / -бук у професійному мовленні вчителів-словесників (буктрейлер, буккросинг, артбук, воркбук, лепбук, скрапбук). З'ясовано основні причини появи й поширення чужих слів у мовленні педагогів. Основну увагу зосереджено на семантичному аналізові англосуржикових слів. Доведено, що досліджувані композити не є назвами нових понять, а тому мають бути замінені на власне українські слова й словосполучи з прозорою семантикою.

Ключові слова: англізм, англосуржик, композит, професіоналізм.

Упродовж двох останніх десятиліть спостерігаємо за процесом активного поповнення лексичного фонду української мови. Поповнення не завжди є збагаченням нашої мови, адже йдеться про засилля чужих слів, передовсім – англізмів. Звичайно, поява деяких із них зумовлена «внутрішньомовними потребами (необхідністю назв для нових предметів, процесів, понять) і прагненням до мовної економії» [Чернікова, Смілик 2009: 129]. Однак доволі часто процес запозичання не пов'язаний із появою нових понять чи об'єктів, які треба назвати, а радше з намаганням мовців вияскравити й увиразнити висловлювання за допомогою нових і незвичних слів, продемонструвати власну освіченість і неординарність.

Мовлення сучасних педагогів також зазнає англізації. Це зумовлено впливом англійської мови на різні сфери нашого життя, труднощами перекладу, активним вивченням педагогічного досвіду колег з англомовних країн, а також використанням в освітньому процесі методів роботи зі сфери економіки, бізнесу та менеджменту. Нерідко педагоги використовують чужомовні слова для позначення понять, що вже мають або можуть мати українські назви.

Багато сучасних українських мовознавців досліджували іншомовні запозичення (Б.М. Ажнюк, Л.М. Архипенко, М.В. Григоренко, Л.С. Козуб та інші). Чужомовні слова в різних терміносистемах української мови також неодноразово були об'єктом аналізу, а саме: науково-технічній (І.П. Скорейко-Свірська), економічній (О.С. Дьолог), масмедіа (О.В. Гурко).

Комплексне дослідження запозичень у професійному педагогічному мовленні є надзвичайно актуальним, адже кількість нових термінів чужомовного походження в освітянському середовищі невпинно зростає. Варто з'ясувати, чи завжди йдеться про виправданий факт запозичення, чи виключно про моду на нові слова й небажання добирати вже наявні українські відповідники або творити нові.

Як слушно зазначає О.С. Дьолог, «іншомовна термінологіка є незамінним засобом лаконічного і точного передавання інформації в текстах, що призначені для вузьких спеціалістів, але може виявитись нездоланною перешкодою для розуміння науково-популярного тексту непідготовленим читачем» [Дьолог 2019: 13]. На нашу думку, друга частина цієї тези якраз стосується навчально-методичної літератури. Лексика, якою послуговуються педагоги, повинна мати прозору семантику, бути зрозумілою і для учнів, і для колег.

Почастішали випадки використання англійського компонента *бук-* / *-бук* у професійному мовленні педагогів мовно-літературної освітньої галузі. Аналізуючи навчально-методичну літературу, натрапляємо на низку новотворів. Варто з'ясувати, чи доречно їх використовувати, чи краще замінити на власне українські відповідники, адже словники не фіксують ні самостійного слова *бук*, ні складних слів із цим чужомовним компонентом. Натомість, маємо український відповідник *книго-* у складі низки слів, наприклад: *книгогриз*, *книгозбір*, *книголюб*, *книгопродавець*, *книгосховище* тощо (ОС).

Буктрейлер – це новотвір, що поєднує два англізми: *бук* – книжка, *трейлер* – комерційний вид реклами, початково для майбутніх фільмів у вигляді відеоролика, який складається з коротких і зазвичай найбільш видовищних уривків фільму для його анонсування або реклами. Прикметно, що компонент *бук*- не подано у словнику як окреме слово, а іменник *трейлер* знаходимо в лексикографічних джерелах, але з іншими значеннями: 1) потужна машина, тягач із причепом для перевезення великогабаритних неподільних вантажів; 2) причіп для перевезення великогабаритних неподільних вантажів; 3) житловий будиночок на колесах, що причіпляється до автомобіля; 4) у системах обробки інформації – завершувальна частина повідомлення, пакету, магнітної стрічки, яка вказує на його закінчення та містить конкретну інформацію (ВТССУМ: 1471).

У терміносистемі методики викладання літератури іменник *буктрейлер* використовують для позначення «короткого відео, що візуально презентує книгу». Педагоги стверджують, що «буктрейлери викликають багато цікавості в дітей покоління візуалів <...> буктрейлери можна присвячувати позакласному читанню книжок з історії, фізики та будь-якого іншого предмета» [Колодяжна].

Прикладів використання цього англосуржикізма в навчально-методичних працях знаходимо чимало, наприклад: *Презентація «Буктрейлер до твору Зірки Мензатюк»* <...> [Коновал]; *Освітній буктрейлер як новітня технологія популяризації читання на уроках української літератури* [Давидова]; *Що таке буктрейлер та як його використати для уроків літератури* [Колодяжна].

Оскільки слово англійського походження «трейлер» активно використовують у кіноіндустрії, то цілком зрозуміло, чому цим терміном називають відеоролик до книжки. Але цей доречний, на перший погляд, англізм варто замінити словом із більш прозорою семантикою, наприклад, *відео* або *відеоролик*.

Щодо компонента *бук*- / *-бук*, то на уроках словесності його варто уникати, адже учні читають книги і книжки, на основі яких створюють відеоролики, або трейлери. Отже, незважаючи на лаконічність англізма *буктрейлер*, варто віддавати перевагу словосполучі *відео / відеоролик до книжки*.

Буккросинг – ще один композит-англізм, який активно використовують освітяни. Так називають заходи, які пов'язані з обміном книжками, наприклад: *Урок «Буккросинг – нове захоплення для всіх школярів»* [Куліченко]; *Довготривалий проєкт «Буккросинг – захоплення сучасних людей»* [Сінькова].

Слово *кросинг* зі значенням 'обмін чим-небудь між людьми (книгами, речами, листівками і т. ін.)' зафіксовано на сайті «Горох. Українські словники», але воно не є поширеним у літературному вжитку. Тому немає потреби використовувати його замість власне українського слова *обмін* та ще й поєднувати зі словом *бук*, популяризуючи таким чином англосуржик у терміносистемі мовно-літературної освітньої галузі. Замість нього вживаймо український аналог *книгообмін* – 'обмін книгами між бібліотеками, організаціями або приватними особами' (ВТССУМ: 548).

Компонент *бук-* / *-бук* нерідко є другою частиною складних слів, що називають різні види книг, саморобних (рукописних) і друкованих, зокрема: *артбук*, *воркбук*, *лепбук*, *скрапбук*. Усі ці англізми використовують педагоги-словесники, наприклад: *Лепбук до Дня української писемності та мови* [Стороженко]; *Майстер-клас «Використання технології Лепбук на уроках української мови та літератури»* [Карповець]; *План-конспект роботи творчої майстерні «Скрапбук – новий засіб вивчення української літератури»* [Воробей]; *Використання артбуків та буктрейлерів на уроках української мови та літератури* [Горелова]; *Воркбук з української літератури для підготовки до ЗНО-2021* [Вороніна].

Композит *артбук*, приміром, зафіксовано лише у «Словнику новітніх англізмів» зі значенням 'книга мистецьких графічних зображень одного автора або тематична' (СНА: 41).

У навчальному процесі з метою заохотити школярів до читання використовують саморобні книжки, які містять зображення та ілюстрації, що зібрані у вигляді альбому під однією обкладинкою. Виготовлення такої книжечки застосовують на уроках української літератури під час вивчення біографії письменника чи його твору, а на уроках української мови під час вивчення частин мови, членів речення [Горелова].

Метод роботи з учнями, вочевидь, цікавий і дієвий, але не варто використовувати для його називання англiзм *артбук*. Краще послуговуватися складним словом *арткнига*, яке використовують у сфері книговидавання, наприклад: *Арткнига як складник візуальної парадигми сучасного медійного середовища* [Шульська, Кошелюк, Рожило 2020: 194]. Окрім цього, можна вживати словосполуки з прозорою семантикою, наприклад, *саморобна книжка* або власне український демiнiутив *книжечка*.

Зовсім незрозумілим є використання англiзма *воркбук*: *Воркбук з української літератури для підготовки до ЗНО-2021* [Вороніна]. Не варто замінити слова *робота* і *книга* на чужі. Хіба вже набрид усім «робочий зошит»? Якщо це англосуржикове слово з'явилося в мовленні педагогів-словесників, то, мабуть, лише з однією метою: привернути увагу учня, можливо, навіть здивувати.

Англійські слова *лепбук* і *скрапбук* так само вважаємо недоречними. Їх використовують для називання дитячих саморобок, які виготовляють у процесі вивчення певної теми. Натрапляємо на ці англосуржикізми в методичних текстах, наприклад: *У сучасній українській школі лепбук тільки-но набуває поширеності <...> у такий спосіб можна опановувати нові знання, у яскравих формах творчо структуруючи нову інформацію. Лепбук дослівно з англійської – «наколінна книга»: «lar» – коліно, «book» – книга. Лепбук – це саморобна інтерактивна папка чи зошит, в які збираються і яскраво оформлюються різноманітні пізнавальні матеріали з певної теми вивчення. Лепбук обов'язково має різні за розміром кишеньки, вставки, рухливі деталі, віконця, міні-книжечки тощо з цікавою інформацією щодо предмету вивчення* [Карповець]. «Словник новітніх англiзмів» фіксує лексему *лепбук* (*lapbook*) – «інтерактивна тематична папка для дітей із яскраво оформленими дидактичними матеріалами» (СНА: 158). Вважаємо, що краще використовувати словосполуки *саморобна книжка* або *тематична папка*.

Саморобну книжку педагоги ще називають *скрапбуком*. «Скрапбук як дидактичний прийом є ефективним засобом, який допомагає зацікавити учнів читанням художньої літератури, підвищує пізнавальний інтерес, читацьку активність» [Конончук].

В англо-українських словниках зазвичай присутній більш широкий переклад терміна *скрапбук* ‘альбом для наклеювання вирізок або альбом для вирізок із друкованих видань, зображень, фотографій’, але цей термін прийнято застосовувати до спеціальним чином декорованих фотоальбомів, що складаються з окремих листів, кожен із яких висловлює закінчену думку, виражену фотоколажем. Такі альбоми можуть охоплювати найрізноманітніші теми: весілля, ювілей, народження дитини, канікули на морі, шкільне життя і т. д. [Сорока].

У «Словнику новітніх англійців» слово *скрапбук* має значення ‘оригінально оформлений, декорований фотоальбом’ (*Зробіть скрапбук про ваше життя*) (СНА: 221). Враховуючи контексти використання англійців *артбук*, *лепбук* і *скрапбук*, вважаємо, що педагоги застосовують їх на позначення того самого предмета. Під час вивчення теми з української мови чи художнього твору, учні готують невелику *саморобну книжечку* або *альбом*, *тематичну папку* тощо для кращого розуміння та запам’ятовування. Отже, у цьому разі варто послуговуватися українськими словосполученнями. Не варто засмічувати мову учнів і педагогів незрозумілим англосуржиком.

Проаналізувавши випадки використання англійців *буктрейлер*, *буккросинг*, *артбук*, *воркбук*, *лепбук*, *скрапбук*, робимо висновок про те, що всі ці новотвори є жаргонізмами педагогічної сфери. Відтак використання англійців можна виправдати лише в усному професійному спілкуванні педагогів. Проте послуговуватися англосуржиком у науково- та навчально-методичних розробках не варто, адже це суперечить особливостям професійної мови. Так само, спілкуючись з учнями, варто уникати цих новотворів: педагоги мають дотримуватися літературної норми.

Тлумачення професіоналізмів з компонентом *бук-* / *-бук* подає лише «Словник новітніх англійців». Сама ж фіксація в цьому лексикографічному джерелі не свідчить про протребу чи вимогу використовувати англосуржик на уроках мовно-літературної освітньої галузі. Укладачі зазначають: «Цей словник не ставить собі за мету ввести всі зафіксовані англійці в літературний стандарт. Це своєрідний зріз лексики, яку більш

чи менш активно вживають на сучасному етапі. Через декілька років частина з цих слів покине активний вжиток, частина видозмінить значення, з'являться нові лексеми, яких тут нема» (СНА: 3).

Отже, і компонент, і слово «бук» в українській мові є недоречними, «баластним». Тому педагогам не варто популяризувати англосуржик в середовищі колег і школярів. Ці новотвори збіднюють і засмічують мовлення учнів, заважають простежувати зв'язки між спорідненими словами та збагачувати своє мовлення новими словами власне українського походження.

Воробей Т.М. План-конспект роботи творчої майстерні «Скрапбук – новий засіб вивчення української літератури». URL: <https://vseosvita.ua/library/plan-konspekt-roboti-tvorcoi-majsterni-skrapbuk-novij-zasib-vivcenna-ukrainskoi-literaturi-298130.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Вороніна О. Воркбук з української літератури для підготовки до ЗНО-2021. URL: <https://book-ye.com.ua/catalog/pidruchnyk-ta-posibnyk-vorkbuk-z-ukrayinskoyi-literatury-dlya-pidhotovky-do-zno-2021/> (дата звернення: 12.10.2023).

Горелова Н.Г. Використання артбуків та буктрейлерів на уроках української мови та літератури. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-vikoristannya-artbukiv-ta-buktrejleriv-na-urokah-ukrainsko-movi-ta-literaturi-306621.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Давидова К.С. Освітній буктрейлер як новітня технологія популяризації читання на уроках української літератури. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-osvitniy-buktrejler-yak-novitnya-tehnologiya-populyarizaci-chitannya-na-urokah-ukrainsko-literaturi-64535.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Карновець М. Майстер-клас «Використання технології Лепбук на уроках української мови та літератури». URL: <https://naurok.com.ua/mayster-klas-vikoristannya-tehnologi-lepbuk-na-urokah-ukrainsko-movi-ta-literaturi-220976.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Колодяжна Д. Що таке буктрейлер та як його використати для уроків літератури. URL: <https://vseosvita.ua/news/shcho-take-buktrejler-ta-yak-yoho-vikoristaty-dlia-urokiv-literatury-4374.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Коновал Л.М. Презентація «Буктрейлер до твору Зірки Мензатюк “Таємниця козацької шаблі”». URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-buktrejler-do-tvoru-zirki-menzatyuk-taemnicya-kozacko-shabli-238754.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Конончук Н. Використання скрапбукінгу на уроках української літератури. URL: https://kononchykn.blogspot.com/2017/03/blog-post_20.html (дата звернення: 12.10.2023).

Куліченко І.В. Урок «Буккросинг – нове захоплення для всіх школярів». URL: <https://naurok.com.ua/urok-bukkrosing-nove-zahoplennya-dlya-vsikh-shkolyariv-128205.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Сінькова О.М. Довготривалий проект «Буккросинг – захоплення сучасних людей». URL: <https://vseosvita.ua/library/dovgotrivalij-proekt-bukkrosing-zahoplenna-sucasnih-ludej-davajte-minatis-knigami-511930.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Сорока І.І. Скрапбукінг як дидактичний прийом підвищення мотивації учнів до вивчення зарубіжної літератури. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-skrapbuking-yak-didaktichnij-priyom-pidvischennya-motivaci-uchniv-do-vivchennya-zarubizhno-literaturi-v-shkoli-45032.html> (дата звернення: 10.10.2023).

Стороженко Н.П. Лепбук до Дня української писемності та мови. URL: <https://vseosvita.ua/library/lepbuk-do-dna-ukrainskoi-pisemnosti-ta-movi-490539.html> (дата звернення: 10.10.2023).

Українська мова. Енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004.

Чернікова Л.Ф., Смілик Т.І. Англiцизми в сучасній українській мові. *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 152. С. 129–133.

Шульська Н.М., Кошелюк О.М., Рожило М.А. Арткнига як складник візуальної парадигми сучасного медійного середовища. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2020. Том 31(70). № 3. Ч. 3. С. 194–198.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун, 2005.

ОС – Онлайн-словник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 10.11.2023).

СНА – Словник новітніх англійзмів. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EUFAKfLLF-wrhkujkHYO9waijmHFjUqi/view> (дата звернення: 17.11.2023).

REFERENCES

Chernikova, L.F., Smilyk, T.I. (2009). Anglicism in the Modern Ukrainian Language. *Kultura narodiv Prychornomoria*, 152, 129–133 (in Ukr.).

Davydova, K.S. Educational Booktrailer as a New Technique of Popularizing Reading at the Lessons of Ukrainian Literature. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-osvitniy-buktrejler-yak-novitnya-tehnologiya-populyarizaci-chitannya-na-urokah-ukra-nsko-literaturi-64535.html> (accessed: 05.11.2023).

Horelova, N.H. Using artbooks and booktrailers at the Lessons of the Ukrainian Language and Literature. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-vikoristannya-artbukiv-ta-buktrejleriv-na-urokah-ukra-nsko-movi-ta-literaturi-306621.html> (accessed: 5.11.2023).

Karpovets, M. Master class “Using Lapbook Technology at the Lessons of Ukrainian Language and Literature”. URL: <https://naurok.com.ua/mayster-klas-vikoristannya-tehnologi-lepbuk-na-urokah-ukra-nsko-movi-ta-literaturi-220976.html> (accessed: 10.11.2023).

Kolodiazna, D. What is a Booktrailer and How It Can Be Used At Literature Lessons. URL: <https://vseosvita.ua/news/shcho-take-buktrejler-ta-iak-ioho-vykorystaty-dlia-urokiv-literatury-4374.html> (accessed: 05.11.2023).

Kononchuk, N. Using Scrapbooking at the Lessons of Ukrainian Literature. URL: https://kononchykn.blogspot.com/2017/03/blog-post_20.html (accessed: 05.11.2023).

Konoval, L.M. Presentation “Booktrailer to Zirka Menzatiuk’s Work “The Mystery of Kosack Sword”. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-buktrejler-do-tvoru-zirki-menzatyuk-taemnicya-kozacko-shabli-238754.html> (accessed: 05.11.2023).

Kulichenko, I.V. Lesson “Bookcrossing – a New Fad For All Schoolchildren”. URL: <https://naurok.com.ua/urok-bukcrossing-nove-zahoplennya-dlya-vsih-shkolyariv-128205.html> (accessed: 21.10.2023).

Shulska, N.M., Kosheliuk, O.M., Rozhylo, M.A. (2020). Artbook as a Component of Visual Paradigm of Modern Media Environment. *Vcheni zapysky TNU im. V.I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, 31(70), 3(3), 194–198 (in Ukr.).

Sinkova, O.M. A Longterm Project “Bookcrossing – a Hobby of Modern People”. URL: <https://vseosvita.ua/library/dovgotrivalij-proekt-bukkrosing-zahoplenna-sucasnih-ludej-davajte-minatis-knigami-511930.html> (accessed: 20.11.2023).

Soroka, I.I. Scrapbooking as a Didactic Method of Enhancing Students’ Motivation to Study Foreign Literature. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-skrapbuing-yak-didaktichny-priyom-pidvischennya-motivaci-uchniv-do-vivchennya-zarubizhno-literaturi-v-shkoli-45032.html> (accessed: 15.11.2023).

Storozhenko, N.P. Lapbook to the Day of Ukrainian Literature and Language. URL: <https://vseosvita.ua/library/lepuk-do-dna-ukrainskoi-pisemnosti-ta-movi-490539.html> (accessed: 15.11.2023).

Vorobei, T.M. Lesson Plan of the Creative Workshop “Scrapbook – a New Way of Studying Ukrainian Literature”. URL: <https://vseosvita.ua/library/plan-konspekt-roboti-tvorcoi-majsterni-skrapbuk-novij-zasib-vivcenna-ukrainskoi-literaturi-298130.html> (accessed: 05.11.2023).

Voronina, O. Workbook in Ukrainian Literature to Prepare For Independent Testing-2021. URL: <https://book-ye.com.ua/catalog/pidruchnyky-ta-posibnyky/vorkbuk-z-ukrayinskoyi-literatury-dlya-pidhotovky-do-zno-2021> (accessed: 05.11.2023).

LEGEND

BTCCYM – Busel, V. (Ed.). (2005). Big Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language. Kyiv – Irpin: Perun (in Ukr.).

OC – Online-Dictionary of the Ukrainian Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (accessed: 10.11.2023).

CHA – Dictionary of Modern Anglicisms. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EUFaKfLLF-wrhkujkHYO9wajjmHFjUqi/view> (accessed: 17.11.2023).

Статтю отримано 25.11.2023

Oksana Dilna

ANGLOSURZHYK IN THE PROFESSIONAL SPEECH OF LANGUAGE TEACHERS

The article focuses on the analysis of anglicisms in the professional speech of language teachers on the basis of educational and methodological materials posted on the popular educational platforms “Vseosvita” and “Na urok”. The main focus is on the compounds with the element “бук”, as the number of such titles has increased significantly in recent years. The speech of teachers of language and literature abounds in the following anglicisms: буктрейлер, буккросинг, артбук, воркбук, лепбук, скрапбук. It is noteworthy that most of these new words are recorded only in the Dictionary of Modern Anglicisms, which was published in 2022. Other lexicographical sources do not list them, and also do not contain the component “бук” either as part of other compounds or as an independent word.

Anglosurzhyk words appear in teachers’ speech due to various factors: learning from the professional experience of fellow teachers from English-speaking countries, using working methods from such fields as economics, business and management in the educational process, translation difficulties, the desire to make it concise, the desire to embellish their speech with unusual words and evoke interest of the students. Functioning in speech, these new words play the role of professionalisms. The latter are known for their stylistically colouring, they exist beyond the linguistic norm and may disappear over time. However, the widespread usage of these names in educational and methodological works indicates the desire to make these words normative terms.

Compound words of English origin with the component “бук” used by teachers of language and literature do not denote new concepts, and therefore need to be replaced by those with more transparent semantics. The teachers frequently use foreign words to denote concepts that already have or may have Ukrainian names. Transliteration of English words does not enrich our language, but contaminates it and leads to the formation of another type of language mix – anglosurzhyk.

Key words: anglicism, anglosurzhyk, compound, professionalism.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.10>

УДК 81.161.2'271.1:070

ЛЕКСЕМА ПОКАЗУВАТИ В ГАЗЕТНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ

РІПЕЙ

Марія Володимирівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови засобів масової інформації,

Львівський національний університет імені Івана Франка;

вул. Генерала Чупринки, 49,

Львів, 79044;

e-mail: maria-kr@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6040-3539

Mariia

RIPEI,

PhD in Philology, Docent of the Department of Media Language, Ivan Franko National University of Lviv; 49, Chuprynky St., Lviv, 79044, Ukraine; e-mail: maria-kr@ukr.net

На матеріалі довідкової літератури проаналізовано вживання лексики «показувати» у журналістських текстах. Зазначено, що на позначення «виявляти що-небудь (перевіркою, дослідженням, обстеженням)», «свідчити про що-небудь, бути доказом чогось», «давати підставу для якого-небудь висновку» правильно вживати «визначати», «виявляти», «демонструвати», «засвідчувати», «з'ясовувати», «підтверджувати», «свідчити» тощо. Приклади наведено із щоденної всеукраїнської газети «День», що є одним з найпопулярніших видань у рейтингу загальнонаціональних медіа.

Ключові слова: лексема, мова газети, ненормативне слововживання, словник.

*Трудно вірити, щоб погану одіж
могла носити якась ідея гарна.*

Леся Українка

Журналістське слово повинно бути продуманим, доречним, точним. Науковці зауважують, що засоби масової інформації «повинні культивувати, поширювати норму й естетику мово-вираження і на рівні слова, і на рівні висловлення» [Соколова 2014: 135].

Як видно з газетних публікацій, журналісти часто вживають лексему «показувати», однак не завжди вона доречна в тому чи тому контексті. Зокрема в матеріалах щоденної всеукраїнської газети «День» виявляємо нормативне вживання лексеми «показувати». Наприклад, у таких значеннях (СУМ1 VII: 11; ВТССУС1: 1024):

- ‘давати можливість бачити, розглядати, роздивлятися кого-, що-небудь’: *Астрономи **показали** сліди «пилотів дияволів» на Марсі (17.03.2019); Польський дизайнер **показала**, як могли б виглядати руїни знакових пам’яток (27.03.2018); Останні кадри **показують** Херсонщину після підриву росіянами дамби Каховської ГЕС (21.06.2023);*
- ‘виявляти перед кимсь своє вміння робити що-небудь’: *На цьому турнірі гімнастка **показала** 2 нових вправи: з м’ячем та стрічкою (25.01.2016); Діти їхали **показати** свої уміння, набратись хороших вражень (01.12.2016);*
- ‘демонструвати кінофільм, давати спектакль’: *Перший раз кінофільм у Луцькій централізованій міській дитячій бібліотеці **показали** ще у 2013 році (05.10.2015); <...> було вирішено **показати** найкращі спектаклі в рамках однієї шоу-програми (07.02.2018); У Києві **показали** документальну стрічку про окупацію Криму (16.03.2019); Український фільм «Памфір» **покажуть** на платформі Netflix (05. 06.2023);*
- ‘робити, виконувати що-небудь з метою навчити когось; наочно навчати’: *Як правильно робити зарядку, кіровоградцям **показував** директор <...> Він **показав**, як за спортивними правилами розминати тіло щоранку (07.04.2016);*
- ‘давати для перегляду, ознайомлення, перевірки, оцінки і т. ін.’: *Хлопець дуже соромився розповідати про своє творіння, та, за порадою знайомого, все ж вирішив **показати** текст своїм друзям (06.03.2014);*
- ‘рухом, жестом, поглядом і т. ін. вказувати на кого-, що-небудь, привертаючи чийось увагу, пояснюючи щось’: *Почувши звинувачення, Євген чомусь заметушився і почав **показувати** на свою краватку й сорочку: «Щось*

*не видно, щоб мене купили!» (05.07.2002); Он там, через дорогу, те лихо сталося, – **показала** рукою жінка (13.07.2006); – Це мама, – **показує** Юрій Євгенович, – а ось поруч – я в матросці (22.05.2015).*

І в українських класиків читаємо: **Покажуй**, що ти купила? (М. Коцюбинський); **Покажуйте** мені перше всього вашу бібліотеку (Панас Мирний); Виїжджаючи з двору, він звелів Одарці поприбирати з стола і **показати** Василіні, як ходити коло самовара й де ховати посуд (І. Нечуй-Левицький); Повз гірлянди... проходили... на мить затримуючись біля дверей, щоб **показати** мандати; Свіжим дитячим личком усміхнувся хлопчик і **показав** очима на матір (Панас Мирний) (цит. за: СУМ-11 VII: 11). І у словнику Бориса Грінченка: «Сидимо в садку, він мені **показує**: “Дивись, яка вода чиста”... Ой там дівчина жито жала, дороженьку **показала**... А чому ж не зумію? – каже дівчина. – Раз мені **покажете**, паніматко, а другий і сама знатиму... Не плач, Катерино, не **покажуй** людям сльози» (Сл.Гр. III: 269).

Зазначимо, що у «Словнику мови Шевченка», «у якому зібрані <...> матеріали, необхідні <...> для розв’язання широкого кола питань, пов’язаних з практикою культурного життя» [СМШ I: XI], наведено: «Серце моє! Не плач, Катерино, Не **покажуй** людям сльози, Терпи до загибуні!; І... посилаю вам свій портрет, тільки, будьте ласкаві, не **покажуйте** портрет дівчатам, а то вони злякаються; Ще й чваниться, **показує** На чужу роботу!; Повести за віком, За німцями, недоріку, Сліпу каліку. Добре, ведіть, **покажуйте**, Нехай стара мати Навчається, як дітей тих Нових доглядати. **Покажуйте!**.. за науку, Не турбуйтеся, буде Материна добра плата; У нас тепер африканський актер, чудеса виробляє на сцені. Живого Шекспіра **показує**» [СМШ II: 103–104].

Як можемо зауважити, у вищенаведених реченнях із газетних публікацій є суб’єкт, який показує об’єкт. Зокрема, «моряк показує малюнки», «астрономи – сліди», «дизайнер – руїни», «гімнастка – вправи», «діти – уміння», «директор – зарядку», «хлопець – текст», «Євген – краватку й сорочку», «жінка – місце», «Юрій Євгенович – маму».

Однак чи можна вважати обгрунтованим вживання лексеми «показувати» у значенні ‘встановлювати що-небудь (перевіркою, дослідженням, обстеженням і т. ін.)’, ‘свідчити про що-небудь, бути доказом чогось; давати підставу для якого-небудь висновку’ (СУМ-11 VII: 11; ВТССУС1: 1024)? Наприклад, у реченнях: *Моніторинг **показав**, що 12 сайтів з цього списку блокують... (06.04.2019); <...> досвід SARS і MERS **показав**, що антитіла можуть зберігатися протягом 1–2 років після одужання (20.05.2020); <...> досвід **показує**, що для ефективного і довгострокового перемир’я найголовніше – це політична воля сторін... (10.04.2019); Перші аналізи **показали**, що на глибині від 27 до 30 метрів нижче дна океану ми виявили шар, спочатку сформований на суші, а не в океані (04.04.2020); Після повернення на сушу численні скани і мікроскопічний аналіз **показали**, що раніше на цій ділянці існував тропічний ліс (04.04.2020); <...> експрес-тест не **показав** психоактивних речовин в організмі (05.04.2019); А нове дослідження **показує**, що <...> (20.05.2020); Опитування, організоване брендом «Фокстрот», **показало**, що користувачі приймають рішення про покупку, ґрунтуючись на ціні <...>» (13.08.2020); Та й результати цього опитування **показують**, що аутсайтери не далеко відстали від лідерів (28.03.2018); Наші результати **показують**, що втрата смаку або запаху є ключовою ранньою попереджувальною ознакою (12.05.2020); Масштаб атак **показує** серйозний спротив антикорупційним реформам (08.12.2016); Попереднє розслідування **показало**, що високошвидкісному експресу було дано сигнал рухатися головною лінією колії (04.06.2023). Адже «моніторинг», «досвід», «аналізи», «скани і аналіз», «тест», «дослідження», «опитування», «результати», «масштаб», «розслідування», «обстеження» і под. не є суб’єктами, які би могли щось показувати, демонструвати.*

Пошуки влучного слова вимагають часу та додаткової енергії. Визначаючи правильність слововживання, автор чи редактор повинен «орієнтуватися на контекст. Заглибившись у фразу, а то й у ширший контекст, він визначає, чи на місці дане слово, чи влучно воно вжите, чи точно відображає авторську думку» [Григораш 1966: 59].

На нашу думку, у вищенаведених реченнях замість лексеми «показувати» варто вживати:

- «визначати» – ‘розкривати суть чого-небудь, характеризувати, формулювати, робити визначення’ (СУМ-11 I: 399); ‘розкривати суть чого-небудь; характеризувати, формулювати поняття про щось’ (СУМ-20: 317);
- «виявляти» – ‘перевіривши що-небудь, установлювати якийсь факт’ (СУМ-11 I: 547; СУМ-20: 395);
- «демонструвати» – ‘свідчити про що-небудь, показувати щось <...> наочно підтверджувати’ (СУМ-11 I: 240; СУМ-29: 731);
- «засвідчувати» – ‘повідомляючи про щось, підтверджувати правдивість, правильність чого-небудь <...> Бути, служити свідченням чого-небудь’ (СУМ-11 III: 302; СУМ-20: 1043);
- «з’ясовувати» – ‘досліджуючи, робити ясним, зрозумілим що-небудь <...> Визначати, встановлювати що-небудь на підставі певних відомостей, ознак і т. ін.’ (СУМ-11 III: 743; СУМ-20: 1206);
- «підтверджувати» – ‘доводити достовірність, істинність чого-небудь, підкріплюючи фактами, доказами і т. ін.’ (СУМ-11 VI: 513);
- «свідчити» – ‘стверджувати що-небудь <...> підтверджувати дійсність, істинність чого-, кого-небудь’ (СУМ I IX: 78) або інші відповідники, залежно від контексту [Ріпей 2008: 122].

Наприклад, *Юдихва виявила його капості перед Ксерксом* (Сл.Гр. I: 202); *Кілька годин телеграфні й телефонні розвідки з допомогою найскладнішого коду з’ясовували маршрути кур’єрів; Мовчазна могила нам не з’ясує, що діється в ній* (Леся Українка) (СУМ-11 III: 743); *Численні дослідження підтверджують сприятливий вплив антибіотиків на ріст телят, поросят, ягнят, бджіл; Справа в тому, що у Яновського після ліквідації Січі не лишилось ніяких офіційних паперів, що підтверджували б його належність до запорозького козацтва* (СУМ-11 VI: 513); *Ви [Л.О. Яновська] великий майстер у виборі сюжетів, про*

що **свідчать** хоч би прислані до альманаху оповідання й комедія (Михайло Коцюбинський) (СУМ-11 IX: 78); **Недоїдки свідчили**, що тут були люде... **Святеє писаніє свідчить**-всвідчає (Сл.Гр. IV: 107).

У наведених реченнях із газетних публікацій, на нашу думку, варто так писати: **Моніторинг виявив** (завдяки моніторингу з'ясували), що...; ...щорічний моніторинг **свідчить** (засвідчив), що...; ...як **виявило** опитування...; ...досвід SARS і MERS **свідчить** (засвідчив), що... дослідження **виявило**, що...; **Перші аналізи виявили**, що... скани і мікроскопічний аналіз **свідчать** (засвідчили), що... (скани і аналіз **виявили** (визначили) або на підставі сканів і аналізу з'ясували, дослідили, можна підсумувати, виснувати (висновувати), зробити висновок); ...експрес-тест не **виявив**...; ...аналізи, нарешті, **підтвердили**, що...; ...потрібно... більше досліджень, щоб **довести** (продемонструвати, підтвердити, переконати), чи буде це... ефективно...; ...Опитування... **виявило**, що... результати цього опитування **свідчать** (виявили), що... (на підставі опитування **виявили** (з'ясували) або на підставі результатів опитування можемо **зробити висновок** (виснувати (висновувати), дійти висновку); **Наші результати виявили**, що...; ...досвід **свідчить** (засвідчив), що...; ...масштаб атак **свідчить** (засвідчує) (демонструє)...; ...попереднє розслідування **виявило** (свідчить, засвідчило), що високошвидкісному експресу було дано сигнал рухатися головною лінією колії... Також треба писати – **Обстеження виявило** (підтвердило або **свідчить**), що він здоровий.

Отже, на позначення «виявляти що-небудь (перевіркою, дослідженням, обстеженням)», «свідчити про що-небудь, бути доказом чогось», «давати підставу для якого-небудь висновку» правильно вживати **визначати, виявляти, демонструвати, засвідчувати, з'ясовувати, підтверджувати, свідчити** тощо, а не лексему «показувати».

Точність слововживання є «запорукою доступності, естетичного впливу і дієвості газетного матеріалу» [Григораш 1966: 57]. З огляду на це кожне слово у журналістському тексті треба вживати «на своєму місці» [Колібаба 2006: 121].

Григораш Д.С. Теорія і практика редагування газети. Львів, 1966.
Колібаба Л. Сусідній чи сусідський? *Українська мова*. 2006. № 1.
С. 121.

Ріпей М.В. Ненормативні одиниці в журналістських текстах (на матеріалах газет «Високий Замок» та «Експрес»). *Вісник Луганського університету. Серія філологічна*. 2008. № 3. С. 118–124.

Соколова С., Бибик С. Українська мова в сучасних засобах масової комунікації: проблеми культури мови, стилістики та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2014. № 2. С. 133–145.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ1 – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007.

ВТССУМ2 – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак. Київ: Дніпро, 2009.

Сл.Гр. – Словарь української мови: у 4 т. Упор. Б. Грінченко. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. URL: <http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/42425-pokazuvaty.html#>

СМШ – Словник мови Шевченка: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1964. URL: http://litopys.org.ua/pdf/slovyuk_movy_shevchenka_2.pdf

СУМ-11 – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови online. URL: <https://services.ulif.org.ua>

REFERENCES

Hryhorash, D.S. (1966). Theory and practice of newspaper editing. Lviv (in Ukr.).

Kolibaba, L. (2006). Neighbor or neighbor? *Ukrainska mova*, 1, 121 (in Ukr.).

Ripei, M.V. (2008). Non-normative units in journalistic texts (On the materials of the newspapers “Vysokyi Zamok” and “Express”). *Visnyk Luhanskoho universytetu. Serii filolohichna*, 3, 118–124 (in Ukr.).

Sokolova, S., Bybyk, S. (2014). Ukrainian language in modern mass media: Problems of language culture, stylistics and sociolinguistics. *Ukrainska mova*, 2, 133–145 (in Ukr.).

LEGEND

BTCCYM1 – Busel, V.T. (Ed.). (2007). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language and heads. Kyiv – Irpin: VTF “Perun” (in Ukr.).

BTCCYM2 – Movchan, P.M., Nimchuk, V.V., Klichak, V.Y. (Eds.). (2009). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Сл.Гр. – Hrinchenko, B. (Ed.). (1958). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vol. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. URL: <http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/42425-pokazuvaty.html#> (in Ukr.).

СМШ – Dictionary of Shevchenko’s language: in 2 vol. (1964). Kyiv: Naukova Dumka. URL: http://litopys.org.ua/pdf/slovnyk_movy_shevchenka_2.pdf (in Ukr.).

СУМ-11 – The Ukrainian language dictionary: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).

СУМ-20 – Dictionary of the Ukrainian Language online. URL: <https://services.ulif.org.ua> (in Ukr.).

Статтю отримано 23.10.2023

Mariia Ripei

LEXEM “SHOW” IN NEWSPAPER PUBLICATIONS

In this article authors take into consideration usage of the verb “show” in journalistic materials on the basis of reference literature and their own editorial experience. The article focuses on explanation of the meaning of these word in “A great Ukraine dictionary of the modern usage” (compiler and main editor V.T. Busel). Materials for analysis are selected from the Ukrainian national daily newspaper “The Day”. “Russian-Ukrainian dictionary in three tomes”, “Dictionary of synonyms of the Ukrainian language”, “Dictionary of Shevchenko’s language” and “A great Ukraine dictionary of the modern usage” (executives of the publishing project P.M. Movchan, V.V. Nimchuk, V.Y. Klichak) were used for analysis. Examples are provided with Ukrainian dictionary in eleven tomes and Dictionary of the Ukrainian language (emphasis. with add. vlas. material B. Hrinchenko).

It is stated that it is correct to use the verb “show” in the meanings “to give the opportunity to see, consider, look at someone or something”; “Show someone your ability to do something”; “Show a movie, give a play”; “To do something to teach someone; to teach visually”; “Give for review, review, verification, evaluation, etc.”; “Make visible someone, something, opening, illuminating, etc.”; “Movement, gesture, gaze, etc. to point at someone or something, attracting someone’s attention, explaining something”.

However, to use “show” in the sense of “to establish something (inspection, research, survey, etc.) ... To testify about something, to be proof of something; give grounds for any conclusion” is considered a lexical error.

It is noted that the designation “to detect something (inspection, research, survey)”; “To testify about something, to be proof of something”; “Give grounds for any conclusion” to use correctly “discover”, “determine”, “find out”, “testify”, “confirm”, “demonstrate”, etc., and not the lexem “show”.

Key words: lexem, newspaper materials, non-normative use, dictionaries.

МОВНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ЗАКАРПАТТІ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: РЕЦЕПЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ Й КОНСЕНСУСУ

СТЕПАНЕНКО
Микола Іванович,

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри журналістики
та мовної комунікації,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України;
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ,
03041;
e-mail: myk_ivan@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6727-1265

Mykola
STEPANENKO,

Doctor of Philology, Professor of
the Department of Journalism and
Language Communication,
National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine;
15, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03041;
e-mail: myk_ivan@ukr.net

Дослідження присвячено аналізу наукового дискурсу Г. Шумицької, викладеного в працях «Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері» та «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики», про окреслену чіткими часовими рамками мовну (мовнополітичну) ситуацію, мовну політику й мовне законодавство в найзахіднішому українському регіоні – Закарпатті. Розкрито пріоритети авторської рецепції концептуальних засад моделей мовної політики (асиміляційна, диференційна, мультикультурна), крайової та всеукраїнської моделі багато-

мовної освіти і впливу її на державотвірні процеси й органічно пов'язані з нею шляхи формування гармонійного інтелектуально-культурного поліфонізму. Виняткову увагу приділено характеристичні соціолінгвістичних і політичних наративів про «русинський рух» на Закарпатті, «русинську мову» і спроби її кодифікації та легітимізації, національність «русин» і намагання узаконення цієї етнічної належності, «русиністику» як антиукраїнську технологію, «русиноцентристську орієнтацію карпаторусинства», тривожні обриси «угорського», «румунського» та «русинського питань».

Ключові слова: мова наукової праці, мультилінгвальний простір, мовна ситуація на Закарпатті, мовна політика, рецепція наукового дискурсу, поліетнічний регіон, Г. Шумицька.

<...> ситуацію, що склалася на Закарпатті, з одного боку, можна інтерпретувати як політичну гру, яка, однак, будь-якої миті може вийти з-під контролю того, хто її ініціює, з іншого боку, як добре продуману довготривалу політичну стратегію, спрямовану на розподіл української території.

Г. Шумицька

Сьогодні в Україні точиться дискусія про те, яким шляхом – європейським чи імперським – розвивається мовне законодавство. Адептів першого і прихильників другого напрямів удосталось. Вони висувують ваговиті аргументи, обстоюючи свої версії. Розставити акценти в цій царині просто й однозначно – справа з нелегких. Наголосимо, що нині утворився бар'єр між теоретично виформуванним мовним законодавством і його практичним утіленням, тлумаченням тих або тих конкретних положень. Діє ще й регіональний чинник, коли органи місцевої влади дозволяють собі на власний копил трактувати правові норми і пропонувати свої варіанти виходу із ситуації, прикриваючись неодмінно вболіванням за долю окремих категорій людей, передовсім етноменшин чи так званого зденаціоналізованого російськомовного населення. У місцях компактного проживання представників інших національностей ця проблема час від

часу потужно заявляє про себе, набуває виняткової гостроти. Її активізують, підігрівають не стільки внутрішні сили держави, скільки зовнішні впливи, за якими стоїть великий фінансовий, економічний, політичний механізм. Він має своїх керманічів на кшталт «руського міра», а сьогодні вже без щонайменших застережень вийшов не на крайові, а на державні овиди «угорський мір», у найближчих планах якого – федералізація Закарпаття, підготовка плацдарму для угорської експансії на західноукраїнські землі, традиційним рушієм якої є ідеологеми про «Велику Угорщину» [пор: Михальчишин 2020: 1].

Закарпаття, Одещина, Запоріжжя, Маріуполь, Миколаїв..., ще донедавна Крим, Донецьк, Луганськ – це регіони, де мовне питання вирувало й вирує, а наслідком цього неспокою стали анексовані, агресивно збурені, розтерзані кровопролитною путінською війною українські території. Патріотичні сили били й б'ють на сполох, намагалися і намагаються гасити протистояння, шукати оптимальні способи виходу із ситуації. Усе це зазвичай нагадує не державну стратегію, а радше залатування дірок, яке лише на короткий часовий відтинок стишує амплітуду суспільної напруги. Тому треба не келійно, а всеукраїнськими спільними зусиллями навіть в умовах воєнного стану відстежувати мовну ситуацію, вибирати моделі розвитку мовної політики й вибазовувати відповідно до цивілізованих стандартів мовне законодавство.

Щодо останнього, то його випрацьовання в Україні ніколи не було спокійним, воно неодмінно перетворювалося на палку дискусію, а нерідко й на організований спротив, що позначався на державному поступові, уповільнював його. Згадаймо очікуваний століттями закон «Про мови в Українській РСР» (1989 рік), горезвісний кремлівсько-ківаловсько-колесніченківський закон (так званий закон трьох К чи емсько-валуєвсько-колесніченківсько-ківаловсько-януковичівське твориво) «Про засади державної мовної політики» (2012 рік) [див.: Степаненко 2018: 33–57], який, на щастя, скасував Конституційний Суд України (2018 рік), і нарешті закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 рік). Боротьба на мовно-законодавчому полі не припинилася, оскільки знайшлися сили (з-поміж них і ті, які представляють найвищу владу в державі),

що хочуть переінакшити вже легітимізовані норми й цим самим не допустити вдержавлення української мови, а посприяти розвою інших мов, які мають свої батьківщини, своїх носіїв і яким ніщо не загрожує в сучасному полілінгвальному світі.

Про мовну ситуацію, мовну політику, мовне законодавство маємо чимало фундаментальних праць, авторами яких є мовознавці (насамперед соціолінгвісти), юристи, а то й прості щирі патріоти, уболівальники за майбутню долю України. З'ява досліджень Г. Шумицької «Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері» [Шумицька 2019] й «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 році: регіональний вимір мовної політики» [Шумицька 2021] – з-поміж примітних подій в українській лінгвістиці. Присвячено їх унікальності мовнополітичної ситуації, що склалася в найзахіднішому українському регіоні – Закарпатті. Причини цієї унікальності переконливо вмотивовано: «По-перше, поширені тут говори, належачи до найархаїчніших у карпатській групі діалектів південно-західного наріччя, характеризуються збереженням ряду давніх елементів фонетики, граматики, лексики тощо, з одного боку, та наявністю численних паралелей і запозичень із сусідніх мов, з іншого. Цей чинник упродовж тривалого часу слугує підґрунтям для спроб витворення на їх основі “нових” мов, зокрема “русинської”. По-друге, аспекти сучасної мовної політики тут розглядають з позиції історичної ретроспективи: у періоди, коли ця територія підпорядковувалася одночасно різним державам, могли існувати докорінно протилежні одне одному мовнополітичні прагнення, які зберігаються й дотепер <...> По-третє, з огляду на розташування регіону, його полікультурність і мультилінгвальність, він постійно перебуває в епіцентрі різних геополітичних стратегій, у тому числі й спрямованих іззовні на розподіл української території, а мовне питання дотепер в арсеналі найдієвіших засобів досягнення мети» [Шумицька 2019: 29].

Термінологічний різнобій, відсутність або неоднозначність окремих робочих понять, що стосуються досліджуваної проблеми, змусили авторку підготувати теоретичний розділ, представити в ньому стратегічні положення своєї концепції, адаптувати світовий досвід мовного законодавства до сучас-

ної української практики, схарактеризувати й узагальнити вітчизняні набутки в цій важливій сфері [див.: Шумицька 2019: 32–56]. Розглядувана праця ґрунтується на засадах синхронності, адже в ній ідеться про мовну ситуацію на Закарпатті чітко окресленого періоду – часів незалежності України (1991–2020 рр.). Та відомо, що будь-який горизонтальний зріз потребує діахронного опертя, ширшого тла, удавання до яких умотивоване простою істиною: осягнення сучасного вимагає знання минувшини, тобто тієї бази в усій її повноті, на якій воно по-стало й набуло свого натеперішнього статусу.

Аналізовані роботи вкладаються у класичні соціолінгвістичні рамки. Зроблено успішну спробу різновекторного з'ясування феномену мовної політики відповідно до вже установлені в мовознавстві традиції. За вихідну позицію взято те (і це, на наш погляд, переконливо), що роль держави в процесах суспільного розвитку «очевидна, хай якими б вони були: конструктивними, спрямованими на зміцнення комунікативних і соціальних можливостей конкретних мов, чи деструктивними, коли вживання мови обмежується або й забороняється» [там само: 47]. Докладно проаналізувавши термінологічно-поняттеву парадигму, авторка приходить до висновку, що поруч з уже вкоріненим поняттям «мовна ситуація» має побутувати термін «мовнополітична ситуація». Уведення його детерміноване завданнями вистежування, корегування, зрештою, переорієнтування випрацюваної на загальнодержавному рівні мовної політики в регіональну площину. Поняття, про які йдеться, убгано в рамки родо-видової залежності: мовна політика, повторює Г. Шумицька вслід за В. Брициним, є сукупністю ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні, а мовнополітична ситуація, на переконання дослідниці, – «регіональний вимір загальнодержавної мовної політики» [там само: 50].

Як пріоритет вирізняємо те, що Г. Шумицька приділяє належну увагу й позитивно оцінює мовне планування та мовне будівництво – органічний складник шойно проінтерпретованих понять. Ураховано й інші вельми важливі чинники, а саме: Україна – пострадянська, постколоніальна й постгеноцидна держава [там само: 52], а здійснювана в ній мовна політика

наскрізь пронизана складним політичним конфліктом, причому він, як не дивно, не згасає з роками, а лише набирає зигзагоподібного характеру – під дією екстралінгвальних чинників то відносно стабілізується, то знову набуває національно маркованих або – частіше – зденаціоналізованих обертів.

Сучасна мовна політика на Закарпатті, як і в будь-якому іншому куточку України чи то й планети, має своє історичне коріння. Про нього в дослідженнях сказано небагато в консолідованому форматі. Переповідати відомі історичні істини не було очевидної потреби, але вияскравлення етноасиміляційних процесів на території, про яку йдеться, є доречним і своєчасним. Історія ця сягає Угорського королівства (XI–XIII ст.), угорської та австрійської частини Австро-Угорщини, Угорської Народної Республіки, чехословацького періоду, Карпатської України, радянської доби. Важливо, що мовне питання проаналізовано крізь призму такої значущої соціальної сфери, як освіта: подано ілюстрації, у яких наведено статистичні відомості стосовно кількості шкіл за мовами навчання в різні історичні періоди.

У теоретичному розділі вміщено вичерпну інформацію про законодавчі акти України як важливі регулятори лінгвополітики, витлумачено їхні засадничі положення. Мовиться, зокрема, про інституційне забезпечення мовної політики на загальнодержавному й регіональному рівнях, про різні типи її: політика стратегічної багатомовності й офіційної одномовності, регіональна мовна політика, політика офіційної двомовності та диференційованого політичного статусу, комплексна мовна політика, асиміляційна мовна політика. Їх традиційно об'єднують у три моделі: асиміляційну, диференційну та мультикультурну. Сутнісне в цьому складному механізмі – вибір коректної мовної політики. Відомо, що некоректність спричиняє тяжкі наслідки, пов'язані з внутрішніми конфліктами, навіть із падінням держав. На думку Г. Шумицької (а ми солідаризуємося з нею), за модель сучасного мовного планування й мовного будівництва з огляду на історичний, геополітичний, економічний, культурний контекст розвитку України варто брати проактивну мовну політику у форматі поміркованої одномовності та моделі «1+1+2» [державна, рідна (якщо не державна), перша (lingua franca) та друга іноземні] й неодмінно з «пріоритетом україн-

ської мови як державної, мови навчання, засобів масової інформації, культурного процесу» з обов'язковою «орієнтацією на підвищення її престижності» [там само: 92].

Глибиною змісту, багатючим фактологічним матеріалом насичені ті фрагменти робіт, які присвячені мовнополітичній ситуації на Закарпатті на тлі пострадянських суспільних трансформацій (1991–2005 рр.). У них чітко хронологізовано ці трансформації, встановлено логічні взаємозв'язки між ухваленими законодавчими актами, різними громадськими ініціативами, що мали розголос у суспільстві. Належне місце відведено опису мовної ситуації в СРСР. В оцінці тодішньої влади мова північного сусіда нібито слугувала засобом зближення і культурного збагачення всіх народів «великого и могучего Советского Союза», а насправді вона витісняла на маргінесі всі інші мови, а українську – чи не найзатятіше. Г. Шумицька «наклала» на мовно-політичну матрицю колишньої імперії й уже незалежної України лінгвополітичну ситуацію на Закарпатті, виранжувавши з педантичною точністю перебіг мовних і навколомовних подій у поліетнічному краї, й цим самим зі своїх видноколів розвінчала міф про єдиний радянський народ як соціальну та інтернаціональну спільноту.

На перший погляд видається, що окремі розділи праць переобтяжені цитатами. Але іншої технології для дослідження дискурсу такого взірця знайти важко. Подано не просто текстові ілюстрації, а фрагменти офіційного й неофіційного законодавства, витяги з праць, які безпосередньо гармонують чи дисонують із тими або тими правовими засадами. Позитив убачаємо і в тому, що Г. Шумицька майстерно вибудовує наукові діалоги й на цьому авторитетному тлі репрезентує власну концепцію. Рясні твердження на зразок «мовна політика здійснювалася більше на папері, була декларативною» [там само: 99] проливають світло на складність процесу формування мовної ситуації в Україні загалом і в окремо взятому її регіоні.

Виправданим є аналіз неординарних, часто не передбачуваних конкретних репрезентанів мовнополітичної ситуації в Україні в різні періоди незалежності з огляду на «постать президента та обраного ним вектору провадження мовної політики в Україні, а також на специфіку її регіонального виміру в Закар-

патській області» [там само]. Підмурком для цієї ефективної технології стали соціолінгвістичні дослідження, аналіз медіа-й архівних матеріалів.

Удало схарактеризовано через мовний простір президентську каденцію Л. Кравчука й Л. Кучми, названих у народі Леонідом Першим та Леонідом Другим. Разом із авторкою дорікаємо першому Президентові України, що він і справді «нічого не зробив проти стрімкої русифікації засобів масової інформації: хоч у грудні 1992 року і був ухвалений закон “Про телебачення та радіо”, який передбачав мовлення українською у всій країні, проте ці законодавчі рішення не були реалізовані» [там само: 100]. Що ж до другого гаранта Конституції, то його участь у російщенні України розкрита об’єктивно, для цього залучено великий фактаж, неспростовні матеріали, толерантно закцентовано на розходженнях між словом і конкретними справами Л. Кучми. А все це вислід того, що в Україні не запрацював на повну силу мовний сектор у структурі секретаріату Кабінету Міністрів, не був затверджений новий правопис (ідеться про «Проект найновішої редакції українського правопису» 1999 р.). До наукових чеснот Г. Шумицької зарахуємо й те, що вона не випустила з поля зору проблему реформування української ортографії в добу незалежності.

Досить кваліфіковано висвітлено в роботах такі вагомі складники мовної ситуації на Закарпатті, як «русинська мова» й закріплення за нею статусу 13-ї за рахунком слов’янської мови, як «русинський рух», як русо-центристська орієнтація нинішнього «карпаторусинства» та оцінка його українськими політиками, мовознавцями. Це складне й наповнене тривоги та неочікуваностей питання, воно з особливим суспільним натиском мусується зараз, коли Угорщина відмовляється надавати Україні, охопленою війною з путінською ордою, допомогу, заважає робити це Європі, стає на захист російських інтересів. Маємо підстави твердити, що своєчасні дослідження Г. Шумицької понизять сепаратистський градус проугорських, проросійських, прорумунських та інших організацій, які відкрито й приховано домагаються автономного статусу Закарпатської області. Сказане стосується передусім наповненої переконливими аргументами авторської інформації про етномовну іденти-

фікацію жителів Закарпаття (визначення рідної мови мешканцями районів, міст, селищ; дані перепису 2001 року стосовно «русинської мови»).

Зробимо в цьому місці паузу й прочитаємо рядки з поеми-симфонії «Смерть Шевченка» І. Драча, які чітко демонструють складність порушеної проблеми, через етнічний ряд *хохли, русини, малороси* віддзеркалюють наше непросте минуле та суперечливе сучасне:

*Йшла вперше Україна по дорозі
У глибину епох і вічних зльотів –
Йшла за труною сина і пророка.
За нею по безсмертному шляху
Йшли хохли, русини, малороси,
Щоб зватись українцями віднині.*

Переконливо доведено й те, що на реальний стан застосування української й інших мов у різних галузях суспільного життя впливає освітньо-медійний простір. Цей важливий аспект також системно висвітлено в працях. Імпонує інформація про етнічну пресу Закарпаття, уражає той факт, що «впродовж нетривалого часу після проголошення незалежності України в краї замість півтора десятка обласних та районних газет було зареєстровано близько 300, значна частина яких була задекларована як угорськомовні видання» [там само: 126].

Цінними є відомості про освітню діяльність угорської національної меншини. За викладеними в роботі фактами виструктуровано як державотвірну, так і протилежну їй руйнівну політику, а особливо ту, що стосується прихованих і неприхованих мотивів Угорщини в підтримці угорської національної меншини на Закарпатті. Винятково актуально звучить наведено в роботі таке твердження мовознавця П. Гриценка: «Неприховані, тривалі в часі різноспрямовані дії Угорщини системно й послідовно ослаблювали можливості інтегрування угорців Закарпаття в загальноукраїнський соціум. Ідеться насамперед про видворення, ізолювання угорської молоді від українськомовного, а відтак – і ментального простору України. Усе це кроки в реалізації завдань ідеологів т. зв. м'якого приєднання угорськомовної частини Закарпаття до Великої Угорщини (нерідко в заявах угорських політичних лідерів ідеться про приєднання

в майбутньому всієї Закарпатської області як адміністративної одиниці України). Намагання реалізувати ці плани (сьогодні – неприховувані, узяті за ідеологічну основу діяльності окремих політичних партій в Угорщині) мали різноманітні формати втілення, постійно підтримували організаційно й фінансово, хоча найчастіше були завуальовані турботою про збереження угорської меншини, її національної самоідентифікації, мови і культури» [там само: 134–135]. Підтримка на словах знаходить аж занадмір відчутну матеріальну підтримку. Цю сферу впливу також належно проаналізовано: у період з 2011 до 2018 рр. Фонд імені Бетлера Габіна профінансував закарпатських угорців на 55 млн доларів [там само: 138–139]. Такий і низці інших ініціатив у праці надано об'єктивну оцінку.

Мовна політика має залежати не від смаків та уподобань гаранта Конституції, а від накресленої державою стратегії і тактики – ось один із кардинальних висновків, який не раз і не два прочитується між рядками наукових розвідок Г. Шумицької. Безпосередньо стосується він і найдемократичнішого українського Президента В. Ющенка. Наголошено, що в часи його правління (а особливо за каденції В. Януковича) відверто заявляла про себе проблема сепаратизму. Про це йдеться в розділі «Спроба апробації на теренах Закарпатської області моделі мовної сепарації через регіоналізацію мов». Сумлінно проаналізувано оприявлене й те, що залягло в архівах, законодавче поле, ті акти, які набули чинності, й ті, які залишилися проєктами. Згадаймо ющенківський проєкт указу «Про захист прав громадян на використання російської мови та мов інших національностей в Україні», що викликав бурю протестів у суспільстві. «Такий указ може видати лише раб, лише зрадник! Навіть цей нікчемний хохол Кучма не посмів видати подібний указ», – із болем писав у листі до Президента львів'янин М. Волошин [Волошин 2005: 4]. Відомий майстер художнього слова О. Ющенко звертався до тодішнього очільника держави з такими наповненими болю словами: «Шановний Вікторе Андрійовичу! Як Ваш сусід по нашій Хоружівці, друг Ваших батьків, з якими разом навчався в нашій школі, які потім стали народними вчителями і перелили дітям свою любов до української мови, – навіть не допускаю думки, що Ви можете

погодитися з таким проектом» [Шумицька 2021: 3]. Документ не набув чинності, однак й не зник безслідно. Він разом з іншими, на жаль, непоодинокими антиукраїнськими актами посплугував одним із чинників «канонізації» майбутнього «мовного закону Ківалова-Колесніченка». За вже використовуваною раніше дослідницькою методикою – накладання на загальнонаціональне тло регіонального виміру – під різним кутом зору розглянено процедуру легітимізації Закарпатською обласною радою національності «русин», процес кодифікації «русинської мови» за безпосередньою участю окремих науковців і політиків, а ще – вивіщення під дією внутрішніх і зовнішніх сил пріоритетності освітніх питань угорських меншин на крайовому зрізі періоду президентства В. Ющенка, претендування на роль регіональних мов у Закарпатській області й досягнення на цьому шляхові неабияких перемог угорською, румунською та «русинською» мовами періоду президентства В. Януковича. Для дослідниці авторитетною доказовою базою слугували офіційні документи, які видавала Закарпатська обласна рада, крайові звернення громадських організацій і т. ін. На конкретних фактах доведено, що винятково конструктивну роль у цьому складному, надмірно заполітизованому дійстві зіграв Ужгородський університет, передовсім національно свідоме філологічне товариство, до якого належить і Г. Шумицька. Вона «як регіональний науковий консультант всеукраїнського експерименту «Формування багатомовності дітей та учнів: прогресивні європейські ідеї в українському контексті», до якого залучено навчальні заклади чотирьох областей: Одеської, Запорізької, Чернівецької та Закарпатської, – взяла участь у низці навчальних тренінгів, ініційованих МОН України та Верховним комісаром ОБСЄ з питань національних меншин у Києві, Чернівцях, Одесі, Ужгороді, присвячених упровадженню багатомовної освіти, зокрема методиці CLIL, що вже має світовий досвід» [там само: 5–6].

У дослідженнях вирізнено з відчутним акцентом питання про виняткову важливість окремих постатей у творенні мовнополітичної закарпатської історії. З-поміж них – насамперед В. Балоба, завдяки якому, покличемося на Ю. Балегу (2010 р.), «політрусини почувають себе на Закарпатті привільно.

Віктор Андрійович головного їх покровителя В. Балогу вивів на державний Олімп і зробив своїм другим “Я”» [Шумицька 2019: 159]. Добре слово сказане ще про одну особистість – М. Сюська, багатолітнього завідувача кафедри української мови в різних вишах Закарпаття. Його позиція стосовно «русинської» мови, діалектних ареалів української мови науково виважена, позбавлена політичного присмаку, переконлива, базована на неспростовних фактах. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати твердження вченого про зв'язки між українською та «русинською» мовами з коментуванням Г. Шумицької: «Під час міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження О. Духновича, яка відбулася в Ужгороді 24–26 квітня 2003 року, М. Сюсько чітко артикулює думку щодо так званого “русинського” питання на Закарпатті в аспекті мовознавчому: так, окремі дослідники (історики, філологи та ін.) намагаються обґрунтувати тезу, що українська літературна мова на Закарпатті – це, мовляв, штучне утворення, мало не чужорідне тут тіло і т. ін., що місцеве населення користується не українською, а русинською мовою і говорить “по-руськи”<...>, однак “за своєю структурою, за сукупністю мовних рис (особливо фонетичних) «русинський язык» (чи «руський язык») – це не що інше, як живий народнорозмовний різновид української мови. Тому спроби поставити українську літературну мову на друге місце після т. зв. русинської не мають під собою ніякого ґрунту. Опоненти забувають при цьому, що будь-яка нормалізація мови пов'язана зі внесенням у неї штучного начала, що регламентація мовленнєвих явищ постійно зростає. Потреба у чіткому формулюванні мовних правил, обов'язкових для всіх носіїв мови, впливає із самої природи мови – бути чітким і виразним інструментом порозуміння. ... Немає на Закарпатті зараз «єднолітного», єдиного, діалектно не розчленованого мовного ареалу, який би міг лягти в основу т. зв. русинської мови. «Русинська мова» ніколи не була тут окремою монолітною системою, яка б виключала діалектне членування”» [там само: 160–161]. Важливо зацентувати й на тому, що різнобічного аналізу зазнала концепція П. Чучки про національну свідомість закарпатських українців у ХХ столітті.

Закарпаттю випадало завжди (і нині це реальний факт) опинятися в епіцентрі мовнополітичних дискусій на вітчизняному та міжнародному рівнях. Усім цим перипетіям приурочено розділ в обох працях. Одним із базових принципів аналізу обрано положення про державну мову як чинник національної безпеки. Г. Шумицька об'єктивно висвітлює еволюцію мовнополітичної ситуації в післяянуковичівську добу, докладно вистежує перші кроки в мовній сфері в. о. Президента України О. Турчинова, прем'єр-міністра А. Яценюка, розкриває стиль президентського правління П. Порошенка. Її дослідницькі зусилля зосереджені довкола законопроектів «Про мови в Україні», «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», «Про забезпечення функціонування української мови як державної» й уже легітимізованого документа «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Свідомо вклинено в розглядану правову сферу закон «Про освіту», у зв'язку з яким «так зване “мовне питання” в Україні, зокрема на Закарпатті, набуває особливої гостроти» [там само: 200]. У цьому мінідискурсі в найтонших деталях схарактеризовано «угорське питання» та «русинське питання». Дослідниця на боці тих учених, які вважають «русиністику» антиукраїнською технологією (Л.О. Белей, В.В. Німчук та ін.), пропонують «термін русин ... заборонити використовувати у значенні “неукраїнець”» (Л.О. Белей), доводять, що автономізування «віртуальної “русинської” мови» – це не що інше, як “штучне конструювання” норми “русинської мови”, ґрунтованої на протиставленні її нормі української мови» (В.В. Німчук) [там само: 205].

Осердям аналізованої частини праці «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 році: регіональний вимір мовної політики», як і тематично споріднених із нею вже проаналізованих фрагментів, стали засоби масової інформації та освітня сфера – найпромовистіші маркери мовних новацій, найоб'єктивніші індикатори мовної ситуації. З-поміж ЗМІ, що висвітлюють мовнополітичну ситуацію Закарпаття, – і онлайнвий медіаресурс, і видання, наближені до певних політичних структур чи фінансово-економічних груп. Така інформативна палітра фокусує запроєктовані на вдержавлення української мови

найдинамічніші й найінтенсивніші процеси, вона дає підстави для висновків про причини виникнення регіонального сепаратизму, про конструктивне / деструктивне мовне будівництво, про наявність / відсутність міжкультурної комунікації, діалогу культур, взаємоповаги, толерантності тощо. Примітно, що в цьому різнобаченні й неоднозначності чітко простежується авторська позиція.

З досліджень Г. Шумицької можна добути багато цінних відомостей про реакцію новинних вебресурсів Закарпаття на статтю 7 Закону України «Про освіту». Це не просто цікаві факти, а набір слушних пропозицій про формування не сепаратистської, не меркантильної, а насиченої позитивними ідеями й рекомендаціями державницької позиції, яку, урешті-решт, запримітять світ і належно оцінять. Нам сьогодні вкрай важливо довести, що Закон «Про освіту» – це не «повернення сталінських часів» [там само: 243], як твердить ректор угорського інституту на Закарпатті І. Орос, а вибудований на цивілізаційних принципах, прогресивному світовому досвіді юридичний документ.

Неабияку цінність становлять фрагменти праць, у яких розміщено інтерв'ю, проведені за спеціальною методикою Інституту економічних досліджень та політичних консультацій, з різними реципієнтами: представниками органів місцевої влади та самоврядування, керівниками шкіл та інших закладів освіти, учителями, батьками учнів, учнями старших класів, студентами, представниками громадських організацій національних меншин, роботодавцями, місцевими представниками політичних партій. У дослідженнях чітко виписана неоднозначна позиція чиновників, освітян, батьків, учнів, студентів, представників національно-культурних товариств, політичних партій, роботодавців щодо вивчення в українських школах рідної й інших мов. Авторка добре оволоділа соціолінгвістичними технологіями, удадо дібрала й вилогізувала питання для інтерв'ювання, кваліфіковано обробила результати експерименту, яскраво й переконливо проілюструвала їх. Такої ж високої оцінки заслуговують дискурсивні міркування про регіональні результати експерименту, що стосуються структурування моделі багатомов-

ної освіти в Україні. Представлені в ньому висновки вже завтра знайдуть своє практичне застосування у формуванні нової моделі багатомовності учня, яка передбачає навчання державної, рідної та іноземної мов, у створенні нового організаційно-освітнього типу закладу з навчанням кількома мовами як нової освітньої парадигми, зрештою, у виробленні концепції багатомовної освіти в Україні.

Логічним завершенням праці «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 році: регіональний вимір мовної політики» є характеристика мовнополітичного аспекту новітньої суспільно-політичної парадигми України. Виникли сумніви з приводу коректності терміна «новітній», адже все, що описано в роботі, – реалії новітньої доби, або доби незалежності. З'явилися й опротестування: якщо змістити історичні акценти й поділити той або той період на дрібніші рамки за якоюсь вужчою класифікаційною ознакою, то в ньому неодмінно вичленується новітній етап. Тож іменування періоду, пов'язаного із президентською діяльністю В. Зеленського, новітнім маємо підстави вважати доречним і виправданим.

Г. Шумицька виклала з хронологічною точністю перебіг найостанніших подій, що виявляють безпосередній або опосередкований зв'язок із мовною політикою в Україні (мусування мовного питання у Верховній Раді, призначення Уповноваженого із захисту державної мови, діяльність Національної комісії зі стандартів державної мови, рекомендації Венеційської комісії щодо закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», побутування української мови на телебаченні) й зробила правильний, на наш погляд, висновок: ця політика «кардинальних змін не зазнала. Деякі означені гальмівні процеси в питанні реалізації вимог ухваленого мовного закону можуть бути пояснені як небажанням їх виконувати і спробами змінити або частково скасувати, так і елементарною неосвіченістю, подекуди й некваліфікованістю переважної частини державного апарату всіх рівнів, а також звичною в усі періоди бюрократичною системою. Мовне питання звично використовується як маніпулятивна технологія» [там само: 352].

Відповідно до прийнятої методики аналізу проблеми на тлі амбівалентності позиції політичних сил стосовно мовного питання розкрито новочасні тривожні обриси угорського, румунського та русинського питань на Закарпатті. Найбільше занепокоєння викликає освітньо-мовне протистояння і роздмухування «русинської» теми. Використовуваний багатий за змістом і привабливий за формою фактаж – надійний підмурок для переконливих висновків і конкретних практичних рекомендацій.

Проаналізовані праці Г. Шумицької насичені ідеями та результатами, які відкривають перспективу для дослідження мовнополітичної ситуації в Україні загалом, а також в окремих її поліетнічних, отже, і в мультилінгвальних регіонах.

Волошин М. Не підписуйте указу, Вікторе Андрійовичу. *Слово Просвіти*. 2005. 19–25 травня.

Михальчишин Ю. Хто хоче «угорського міра»? *Слово Просвіти*. 2020. 3–9 грудня.

Степаненко М. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові 2017 рік. Полтава: Дивосвіт, 2018.

Шумицька Г. Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері. Ужгород: Гражда, 2019.

Шумицька Г. Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики: дис. ... докт. філол. наук. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

Ющенко О. Не підписуйте той проект! *Літературна Україна*. 2005. 19 травня.

REFERENCES

Mykhalchyshyn, Yu. (2020, Dec 3–9). Who wants the “hungarian world”? *Slovo Prosvity* (in Ukr.).

Shumytska, H. (2019). Through the dialog to mutual understanding in the multilingual space: Regional reception of language innovations in the educational sphere. Uzhhorod: Grazhda (in Ukr.).

Shumytska, H. (2021). The language situation in the Transcarpathia in 1991–2020: The regional dimension of language policy: Doctoral

dissertation. The Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).

Stepanenko, M. (2018). Publicistic-political periphrases in the Ukrainian: Year 2017. Poltava: Dyvosvit (in Ukr.).

Voloshyn, M. (2005, May 19–25). Do not sign this decree, Viktor Andriiovych. *Slovo Prosvity* (in Ukr.).

Yushchenko, O. (2005, May 19). Do not sign that project! *Literaturna Ukraina* (in Ukr.).

Статтю отримано 10.10.2023

Mykola Stepanenko

THE LINGUAPOLITICAL SITUATION IN THE MODERN TRANSCARPATHIA: RECEPTION OF THE REGIONAL CONFLICT AND CONSENSUS

The strategic goal of the scientific studies of H. Shumytska “Through the Dialog to Mutual Understanding in the Multilingual Space: Regional Reception of Language Innovations in the Educational Sphere” and “The Language Situation in the Transcarpathia in 1991–2020: The Regional Dimension of Language Policy” is the observation of language policy trends in the Transcarpathia in 1991–2020, taking into account the Ukrainian context, the definition of the main ways of retaining the Ukrainian language in interaction with the languages of national minorities. The purpose of the proposed article is to systemically prepare this scientific discourse, to distinguish the priority principles of the linguistic and socio-linguistic author’s concept with the theoretical provisions declared in it concerning the terminology-concept paradigm, and practical recommendations addressed to such spheres of social life as education, culture, politics, legal sphere. The priority provisions should include the skillfully structured model of language planning and language construction in the border area with compact residence of an ethnos, as well as the model of introduction of multilingual education with a clearly defined place of the Ukrainian language as the state language, as a result of this process – the ways of forming the harmonic intellectual and cultural polyphony in the society. The special attention should be assigned to the conceptual principles on the policy of strategic

multilingualism, official monolingualism and bilingualism (these are specific models of language policy: assimilatory, differential, multicultural), and the regional all-Ukrainian models of multilingual education determined by causal connections and their influence on the state mechanisms. The information about the main Ukrainian legislative initiatives in the field of language policy logically complements this report focusing on those legal norms regulating the application of state and other languages (in particular, national minority languages) in Ukraine. Among the original and creative scientific studies by H. Shumytska is a multi-purpose analysis of the role of mass media in the implementation of state language policy and coverage of the language political situation on the territory of Ukraine, a description of the language political orientation of modern Transcarpathian mass media, in particular new sites as an indicator of the language situation in Ukraine. Finally, the depth of the scientific discourse under consideration defines the problem of the Rusyn orientation of the current Transcarpathia region, it is represented by sociolinguistic and political narratives about the “Rusyn movement” in the Transcarpathia, “Rusyn language” and attempts to codify and legitimize it, the nationality of “the Rusyn” and the attempts to legitimize this ethnic identity, “Rusyn studies” as an anti-Ukrainian technology, disturbing outlines of the “Hungarian”, “Romanian”, and “Rusyn questions”. The general conclusion about the reception is as follows: the scientific works of H. Shumytska is rich with ideas and results that open the prospects for the study of the political and political situation in Ukraine in general, as well as in some of its political and, consequently, in the multilingual regions.

Key words: language of scientific work, multilingual space, language situation in Transcarpathia, language policy, reception of scientific discourse, polyethnic region, H. Shumytska.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.12>

УДК 811.161.2'373.46

СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА В МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ТА НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТИ

МАТКОВСЬКА

Оксана Анатоліївна,

аспірантка відділу лексикології,
лексикографії та структурно-
математичної лінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,

м. Київ, 01001;

e-mail: oksanavatamaniuk8@gmail.com

ORCID: 0009-0008-5279-0362

Oksana

MATKOVSKA,

graduate student of the department
of lexicology, lexicography and
structural-mathematical linguistics,

Institute of the Ukrainian Language of
National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St.,

Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: oksanavatamaniuk8@gmail.com

У статті розглянуто лексичні, стилістичні та правописні зміни в мові сучасної української політики, пов'язані з впливом війни на політичне життя в Україні. Серед них явище зниження стилістичного реєстру мови політиків і текстів на політичні теми в медіа та проблеми фіксації «небажаної» лексики для висвітлення чутливих тем, написання власних назв, пов'язаних із країною-агресором. Досліджено місце й роль стилістично маркованої лексики в моделюванні сучасного політичного лексикону воєнного часу, визначено функції та нормативність вживання такої лексики.

Ключові слова: сучасний політичний лексикон, мова політики, суспільно-політична лексика, суспільно-політична термінологія, стилістично маркована лексика, мовна норма.

Зміни в суспільному житті українців, спричинені збройною агресією Росії проти України, створюють нові політичні умови, нові завдання й цілі влади та народу, впливаючи на розвиток мови сучасної української політики. Розуміємо мову політики як особливу підсистему національної мови, призначену для політичної комунікації, до якої входять терміни суспільно-політичних наук, суспільно-політична лексика та загальноживана

лексику, яку використовують у суспільно-політичній сфері. Ще А.А. Бурячок писав про суспільно-політичну термінологію як про особливий пласт термінологічної лексики, який займає проміжне місце між функціонально-обмеженими терміносистемами, позбавленими емоційно-експресивного забарвлення, та загальноживаною літературною лексикою, з якою вона постійно взаємодіє [Бурячок 1983: 22]. Суспільно-політична термінологія є складником ширшого поняття суспільно-політичної лексики, що об'єднує різностильові номінації на позначення подій та явищ державного й громадського життя суспільства, властивих певному соціуму в певний час. Межі й тематичний діапазон лексики суспільно-політичної сфери дуже широкі й часто розмиті, оскільки вміщують як терміни різних терміносистем, так і повсякденну загальноживану лексику, яка в політичних контекстах набуває додаткових значень.

Важливою ознакою лексикону політики залишається актуальність одиниць для соціуму в конкретний часовий зріз. Це зумовлює динамічність його складу, процеси оновлення семантики, функціонування та прагматичного обсягу лексичних одиниць. Динамічні процеси сучасного українського лексикону, зокрема й суспільно-політичного, залишаються предметом дослідження багатьох українських мовознавців, серед яких праці Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко [Карпіловська, Кислюк, Клименко 2017]; Л.О. Ставицької [Ставицька 2005], М.І. Степаненка [Степаненко 2021], О.А. Стишова [Стишов 2005], Л.В. Струганець [Струганець 2002] та ін. Питанню мовної політики в державі та мовної свідомості присвячені праці Т.А. Коць [Коць 2014], Л.Т. Масенко [Масенко 2004], О.Г. Рудої [Руда 2012], П.О. Селігея [Селігей 2010] та ін. Вплив російсько-української війни на сучасний український лексикон досліджено у працях К.Д. Глуховцевої [Глуховцева, 2023], С.П. Гриценко [Гриценко 2022], Г.М. Сюті [Сюта 2023], О.О. Тараненка [Тараненко 2023], Л.А. Чередник [Чередник 2022] та ін. Функціонування в сучасному українському лексиконі розмовної лексики, її роль у тексті та визначення норми розглядали С.П. Бибик [Бибик 2011], Б.О. Коваленко [Коваленко 2010], М.І. Навальна [Навальна 2011], О.О. Тараненко [Та-

раненко 2003]. Розвиток української мови під час російсько-української війни, на думку С.П. Гриценко, пов'язаний «з комунікативною функцією мови, із прагненням реалізувати свої можливості в забезпеченні потреб суспільства в спілкуванні, що сприяє пошукові найбільш влучних і семантично ємних засобів номінації» [Гриценко 2022: 9].

Ставимо за мету показати місце й роль нової стилістично маркованої лексики в моделюванні сучасного політичного лексикону воєнного часу й визначити нормативність вживання такої лексики на матеріалі текстів 2022–2023 років із українських медіа, виступів Президента України В. Зеленського та українських політиків, стенограм засідань ВР України.

Від початку війни в політичному лексиконі з'явилося чимало новотворів, що віддзеркалюють інформацію про особливості суспільного життя в цей період. Уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремень називає такі слова *воєнними неологізмами* та вказує на високу цінність таких мовних утворень: «воєнні неологізми свідчать як про багатство української мови, так й інтелектуальну дотепність нашого народу, вміння тримати стрій, настрій, дух і волю. А ще – про здатність гостро бачити деталі, справно оцінювати ситуації, характеризувати вчинки людей. Водночас, мовні реакції на нові воєнні обставини є дуже ціннісним етапом подальшого розвитку української мови та країни в цілому» (Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3490258-novitni-slengizmineologizmi-movne-viddzerkalenna-vijni.html>, 23.05.2022). Щодо активізації в «номінативному інвентарі» лексики військової тематики висловлюється й О.О. Тараненко як про важливе і «помітне джерело номінативної активності» [Тараненко 2023 (3): 4].

Аналіз сучасного текстового матеріалу засвідчує активність у мові сучасної політики загальноновживаної лексики, серед якої і стилістично знижена, розмовна лексика, що розширює своє функціонування та набуває у політичних текстах нових конотацій та значень. В аналізованих текстах на політичні теми у медіа спостерігаємо розширення стилістичного реєстру мови політиків від урочисто-офіційного до розмовно-зниженого. З одного боку, традиційним стало звертання президента та політичних діячів до українського народу, початок та завершен-

ня публічних виступів виголошеною частиною *Слава! Слава Україні! Слава нашим воїнам! Слава всім, хто працює заради держави! Вічна слава всім, хто став на захист України!* (Офіційне інтернет-представництво, Президент України. Володимир Зеленський, www.president.gov.ua, 21.05.22); *Слава кожному й кожній, хто допомагає нашим людям і всій державі ставати сильнішими!* (Офіційне інтернет-представництво, Президент України. Володимир Зеленський, www.president.gov.ua, 17.09.23); *Слава Україні! Так звучить єдність* (Офіційне інтернет-представництво, Президент України. Володимир Зеленський, www.president.gov.ua, 24.09.23). Серед воєнних новотворів засвідчено похідні слова із позитивною конотацією на позначення українських воїнів: *кіборги, залужнівці*, зокрема, представники ІТ-армії: *кіберкозаки, кіберпартизани*. Але так само поширені й зневажливі номінації на позначення країни-агресора росії: *мордор, оркостан, раша, терраша*; ворогів *ваньки, орки, рашисти, русня, свинособаки, чмоні, чмобіки*; актуалізовані *орда, ординці*. З'явилося чимало неосемантизмів – одиниць, які під час війни набули додаткового нового значення: *бавовна, консерва, мопед, нуль, приліт, пушкіністи, тривога* тощо.

Для встановлення ступеня усталення в сучасному політичному лексиконі нових одиниць, їх активності й ролі у процесах номінації та комунікації застосовуємо методику виявлення функціонального потенціалу ресурсу номінації, тобто здатності нової лексики до творення лексичних об'єднань: словотвірних гнізд і рядів, синонімічних рядів, антонімічних опозицій, спектру словосполук (парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних (дериваційних) відношень у тексті. Цю методику реалізовано в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» [Карпіловська, 2013] на матеріалі Комп'ютерного фонду інновацій у сучасній українській мові (КФІ). Ми використовуємо її для аналізу нових лексем, засвідчених у сучасних текстах на політичну тематику. Наприклад, у сучасному політичному лексиконі активно функціонує термін на позначення російської ідеології *рашизм* (Russia+фашизм) та його похідні: *рашисти* (переважно у множині) й суфіксальний похідний *рашистський*. Застосову-

ючи вказану методику, аналізуємо семантику та функціонування цих одиниць. У Термінологічному словнику російсько-української війни за ред. М.М. Слюсаревського знаходимо таку дефініцію: *рашизм* – термін, що походить від «раша» – англійського звучання Russia (Росія). Означає ідеологічні засади та практичні дії нинішнього політичного режиму Російської Федерації, який є, з одного боку, спадкоємцем традиційного для всіх періодів російської історії великодержавного шовінізму, з другого – одним із сучасних різновидів фашизму (ТСРУВ 2022: 7). Також словник подає й визначення поняття *рашисти*: *рашисти* – громадяни Російської Федерації, що ідентифікують себе з її нинішнім політичним режимом, підтримують його агресивні, експансіоністські наміри і дії щодо українського та інших народів (ТСРУВ 2022: 7).

У Генеральному регіонально анотованому корпусі (далі – ГРАК) засвідчено функціонування номінації *рашисти* в текстах, датованих ще 2013 роком. Пік її активності припадає на початок російсько-української війни й не спадає дотепер. Іменник *рашисти* та прикметник *рашистський* функціонують у текстах медіа та мові політиків, зокрема, й з яскравим негативним забарвленням, як-от під час засідань ВР України у корпусі текстів ParlaMint: *Дозвольте вам, панове рашисти, кадебісти і комуністи (колишні і нинішні), шовіністи усіх мастей, різні тоталітарні збоченці, совкові активісти та інша імперська наволоч, децо пояснити* (ParlaMint (ГРАК), Антін Мухарський, 2013); *Найбільше руйнувань у Донецькій області – рашисти пошкодили 119 навчальних закладів* (Українська правда, 2022, <https://life.pravda.com.ua/>). Синонімами до *рашисти* в сучасних медіатекстах та мові політиків виступають: *агресори, вороги, гітлерівці, злочинці, орки, російські вбивці*. Серед них більшість – давно відома нейтральна лексика, без стилістичної маркованості, але з негативною семантикою, яку перенесено на рашистів. У мові політики це зроблено з прагматичною метою закріпити сформовані негативні асоціації з часів II Світової по відношенню до нинішніх злочинів рашистів, які потребують нового Нюрнберзького процесу щодо геноциду українського народу, пор.: *У цьому рашисти та гітлерівці абсолютно ідентичні* (Новини Хмельницького «Є», <https://ye.ua/>, 09.052022);

Сьогодні **російські вбивці** «воювали» з беззбройними мирними мешканцями. **Рашисти** скинули авіабомбу на школу, в якій ховалося майже все село (ТСН, <https://tsn.ua/ato/okupanti-skinuli-aviabombu-na-shkolu-v-bilogorivci-poblizu-lisichanska-tam-bulo-90-lyudey-2056270.html>, 07.05.22); ...світ визнає, що **ворог, агресор, рашисти** вкотре показали знищенням, власне, цієї ГЕС, що вони хочуть знищити український народ (КВРУ, 9 скликання, Бакунець Павло Андрійович, 06.10.2023); Ми маємо створити всі умови правоохоронним органам щодо якісного документування злочинів, які скоюють **злочинці, рашисти** на території України, для того щоб в майбутньому це була доказова база щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності (КВРУ, 9 скликання, Цимбалюк Михайло Михайлович, 09.06.2022).

(35 items, 50 total frequency)

	Word	Frequency	Relative ?
1	☐ агресії	9	0.18 ...
2	☐ навали	4	0.08 ...
3	☐ загарбників	3	0.06 ...
4	☐ ідеології	2	0.04 ...
5	☐ режимом	2	0.04 ...
6	☐ вторгненню	1	0.02 ...

Рис. 1. Частота сполучуваності лексеми **рашистський** з наступним словом у тексті (корпусу ГРАК)

За допомогою інструменту корпусу ГРАК, що визначає частоту сполучуваності з наступним словом у тексті, виявляємо, що похідний прикметник **рашистський** найчастіше утворює словосполучення з такими словами: **рашистська агресія, рашистська навала, рашистські загарбники, рашистська ідеологія, рашистський режим** (Рис. 1). Загалом ГРАК визначає понад 300 словосполук із **рашистський**, що вказує на його активне функціонування.

Сьогодні термін *рашизм* – повноцінний науковий термін. До прикладу, у Вікіпедії стаття «Рашизм» перекладена вже 30-ма мовами, й очевидним є той факт, наскільки глибоко цей термін увійшов у громадсько-політичний і навіть науковий наратив. Лексема *рашизм*, яку тексти 2013 року засвідчують як розмовну одиницю, набула настільки активного функціонування в мові політики, що народні депутати запропонували надати новій назві статус формальної та офіційної на позначення політичного режиму рф. Верховна Рада ухвалила постанову «Про використання політичним режимом Російської Федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких»: *«Понад пів року народні депутати всіх фракцій, експерти, науковці працювали над цією постановою. Робоча група всебічно дослідила це питання. І сьогодні ми пропонуємо визначити **рашизм** як новий різновид тоталітарної ідеології та суспільно-політичних практик, які використовуються режимом, сформованим Російською Федерацією за часів Путіна, та ґрунтується на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму сталінської доби та німецького націонал-соціалізму»* (КВРУ, 05.02.2023, 9 скликання, Подгорна Вікторія Валентинівна). Таким чином, текстовий та корпусний матеріал засвідчує установлену негативну семантику проаналізованих нових стилістично знижених одиниць та їхнє стабільно активне функціонування в сучасній мові української політики.

Мовознавці виділяють такі функції стилістично зниженої лексики в мові ЗМІ: 1) оцінна та експресивні функції, 2) сприяння реалізації принципу діалогічного мовлення, 3) засіб привернення уваги читача [Коваленко 2010: 100–101]; додаючи вказівку на бажання автора «вплинути на реципієнта через почуття» [Кравцова 2010: 1]. За визначенням Л.О. Ставицької, функції стилістично зниженої лексики в мові журнальних статей полягають у тому, що вона використовується як: 1) зображувальний засіб; 2) експресивно-оцінний засіб; 3) засіб відтворення мовної характеристики; 4) джерело збагачення журнальної лексики [Ставицька 2000: 7]. Також у суспільно-політичному лексиконі сьогодення важливою залишається передача ідеологічних концепцій та їх «мовна репрезентація»:

«Соціально-політичний лексикон національної мови, як і будь-яка інша її частина, відокремлюється від інших насамперед наявністю специфічних семантико-поняттєвих ознак. Одним із основних тут виступає критерій «мовної репрезентації» ідеологічних концепцій, зв'язок із політико-ідеологічним життям і діяльністю суспільства тощо. Важливою особливістю соціально-політичної термінології є спрямованість на реалії соціального буття» [Демченко 2014: 17]. На нашому матеріалі спостерігаємо часткову переорганізацію функцій стилістично зниженої лексики в сучасному українському лексиконі й мові медіа: на першому місці залишаються її оцінна та експресивні функції, але якщо до повномасштабної війни така лексика виконувала функцію впливу на читача та привернення уваги реципієнта, то в умовах воєнних однією з важливих функцій стилістично зниженої лексики стає відтворення психологічного стану українців як засвідчення травми війни.

Наші спостереження й попередні висновки суголосні з тими, які надають психологи, філософи, лінгвісти. Скажімо, у психології встановлено, що травма та посттравматичний стресовий розлад відключають один із мовних центрів мозку, завдяки якому людина вербалізує свій досвід. Тому поки триває війна, українське суспільство не готове її осмислювати відсторонено й беземоційно. У своїй праці «Лінгвістика на карті світу» Рустам Гаджієв вказує на те, що обценна лексика є природною реакцією мозку на негативні емоції. Хронічний стан виснаження, тривоги чинить вплив на психо-емоційний стан кожного українця: «Чого це ми коли-не-коли та й запустимо слівце з перцем. Це тому, що ми невиховані, некультурні тому що? Може, ми патологічні злочинці й хулігани? Гм, можливо. А може, причина трохи цікавіша <...> коли ми чуємо або, бонь боже, вимовляємо табуйоване слово. Активуються ті ділянки головного мозку, які пов'язані з негативними емоціями» [Гаджієв 2022: 149]. Схожу думку висловлює Г.М. Сюта, вказуючи на функціонування знижено-пейоративної й «відверто обценної» лексики у період війни як емоційної реакції суспільства: «Емоційно реагуючи на травматичну дійсність (окупація, обстріли, катування й убивства мирного населення, руйнування інфраструктури, енергосистеми), українці засто-

совують такі експресивно-оцінні моделі, які донедавна були далеко за «червоними лініями» комунікативної етики» [Сюта 2023: 4], та підкреслює важливість дослідження таких одиниць: «сьогодні маємо підстави констатувати їх масове поширення і входження в тексти, а отже, визнати фактографічну, джерельну значущість для вивчення цього періоду розвитку мови» [там само: 4].

Спостерігаємо не тільки розширення та зниження стилістичного реєстру в мові політики, а й явища, пов'язані з порушенням правописних норм. Суперечливим залишається як функціонування стилістично зниженої лексики у суспільно-політичному лексиконі, так і написання власних назв, пов'язаних із країною-агресором росією з малої літери. З першого місяця російсько-української війни в соціальних мережах з'явилась тенденція написання власних назв Росія, РФ, Москва та Путін з малої літери. Практично одразу цю практику підхопили різноманітні інтернет-ЗМІ та навіть офіційні сайти органів влади держави. Згодом Міністерство культури та інформаційної політики України запропонували нові неформальні правила правопису написання слів *кремль* і *путін* з малої літери. Незабаром в Україні написання слів *росія*, *москва* тощо офіційно дозволили писати з малої букви у неофіційних текстах. Про це повідомили у Національній комісії зі стандартів державної мови. З малої літери також дозволили писати *російська федерація*, *московія*, *московське царство*, *російська імперія*, *державна дума рф*. Проте, 31 серпня 2023 року, Міністр освіти і науки Оксен Лісовий, підписав документ під номером 1060, в якому наказав писати з великої літери *Російська Федерація*. Цим документом він вніс зміни до наказу МОН №1022 від 21 серпня. Свою офіційну позицію щодо такого суперечливого питання висловив Інститут української мови НАН України на офіційному сайті: «Уважаємо допустимим написання з малої літери слів *росія*, *рф*, *московія*, *московське царство*, *російська імперія* в текстах публіцистичного та художнього стилів зі стилістичною настановою» (ІУМ НАНУ, <https://iul-nasu.org.ua/novyny/ofitsijna-pozytsiya-institutu-ukrayinskoji-movy-nan-ukrayiny.html>, 22.09.2023). Тракуємо порушення носіями мови стилістичних та правописних норм (написання з малої

літери власних назв, які стосуються країни-агресора, уживання ненормативної лексики) як вербалізацію травми війни носіями мови й вважаємо це тимчасовим явищем, поки триває війна, але, звісно ж, небажаним і неприпустимим у медіапросторі та офіційному стилі.

Щодо норми використання стилістично зниженої, а надто обценної лексики у медіа Комісія з журналістської етики зазначила у виданні «Саморегуляція українських медіа під час дії воєнного стану в Україні»: «Впродовж останніх трьох місяців в українських медіа стилістично забарвлені слова і вирази часто трапляються не лише в публіцистичних жанрах, а й у заголовках новин: *«Рашисти обстрілюють Миколаїв»*, *«Пригоди «орків» у Чорнобаївці»*. Правомірність використання цієї лексики викликає дискусію в журналістському середовищі» (Кузьменко, Куш 2022: 15). Також Комісія з журналістської етики вказала, що зловживання такою лексикою неприпустиме – наприклад, використання обценної лексики у заголовках новин. Досліджуючи норму вживання розмовної лексики, С.П. Бибикив зазначає, що «саме ж поняття норми передбачає як співвідношення «правильне – неправильне», властиве літературній мові, так і стилістичну диференціацію одиниць мови, закріплених чи то за усною /писемною формою спілкування, чи то за певним функціональним стилем мови, чи то за конкретною стилістичною ситуацією» [Бибикив 2011: 59]. Нещодавно Голова Національної ради з питань телебачення і радіомовлення Ольга Герасим'юк анонсувала створення словника «небажаної» лексики для висвітлення у ЗМІ чутливих тем, що стане складовою формування медіапростору, вільного від дискримінації: *«Ми маємо формувати медіапростір, вільний від дискримінації, фіксації образливих та некоректних стереотипів і мови ворожнечі щодо будь-яких громадян країни за багатьма ознаками»* (Інтерфакс, <https://interfax.com.ua/news/interview/926257.html>, 01.08.2023). Водночас Комісія засуджує вживання нецензурних слів у медійному контенті та радить медіа: «1. Утримуватися від уживання образливих висловів, ненормативної лексики, якщо тільки це не виправдане контекстом. 2. У будь-якому разі не використовувати образливу мову та нецензурні висловлювання в

програмах чи на сайтах для дітей дошкільного і шкільного віку. З. Бути особливо пильними щодо дотримання стандартів журналістики і журналістської етики під час воєнного стану в Україні» (Кузьменко, Куш 2022: 27–28). Таким чином, анонсування створення словника «небажаної» лексики для висвітлення чутливих тем задля уникнення дискримінації в медіапросторі в майбутньому стало реакцією журналістської й загалом освіченої спільноти на війну й викликані нею зміни в суспільстві, що вказує на бажання української медіа та дипломатичної спільноти відповідати нормам демократичного суспільства в інфопросторі.

Отже, зміни в суспільному житті українців, нові політичні умови, завдання й цілі влади та народу, зміна пріоритетів та боротьба за власну державність, спричинені повномасштабною російсько-українською війною, змінили звичну політичну риторичку, тематику текстів і виступів на політичні теми і, власне, мову медіа та мову політиків. Це викликало появу нових слів і активізацію окремих груп загальнозживаної лексики у політичному лексиконі, передусім, експресивних, оцінно-знижених, розмовних одиниць поруч із суспільно-політичною термінологією та лексикою. Тракуємо їхню появу як відповідь українського суспільства на пряму й непряму агресію в інформаційному просторі під час війни. Правописні відхилення в мовній практиці кваліфікуємо як тимчасові явища в житті політикуму та медіапросторі, які, однак, потребують особливої уваги.

Бибик С.П. Стильова розмовна норма та розмовна лексика. *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 59–65.

Бурячок А.А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов: назви відносин між державами, на родами. Київ: Наукова думка, 1983.

Гаджієв Р. Лінгвістика на карті світу. Непорозуміння, кримінал та інтриги в різних мовах. Київ: Віхола, 2023.

Глуховцева К.Д., Глуховцева І.Я. Виклики «мовного питання» в Україні (на матеріалі афоризмів і сентенцій Т. Марусика про мову). *Культура слова*. 2023. Вип. 98. С. 69–83.

Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2022. № 2(32). С. 9–13.

Демченко Н.М. Лексико-словотвірний шлях розвитку соціально-політичних лексиконів української та англійської мов: спільне й відмінне. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. URL: <https://www.academia.edu/10398151>

Жайворонок В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць. *Мовознавство*. 1999. № 6. С. 32–46.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2008.

Коваленко Б.О. Стилiстично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010.

Коць Т.А. Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. Вип. 50. С. 59–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2014_50_14

Кравцова Н.Ш. Особливості вживання стилістично зниженої лексики (сленгу) в журнальній статті та способи її перекладу. Київ: Аграр Медіа Груп. 2010. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/23008>

Кузьменко Л., Куц Л., Дворовий М., Погорелова О. Саморегуляція українських медіа під час дії воєнного стану в Україні. З досвіду роботи Комісії з журналістської етики. Аналітично-довідковий збірник. Київ: Комісія з журналістської етики, 2022.

Масенко Л.Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004.

Навальна М.І. Динаміка лексикону української періодики початку ХХІ ст. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2011.

Руда О.Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. Київ: Інститут української мови НАН України, 2012.

Селігей П.О. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 176–193.

Ставицька Л.О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ: Критика, 2005.

Ставицька Л.О. Про взаємодію жаргону і сленгу. *Українська мова і література*. 2000. № 15. С. 7.

Степаненко М.І. Найновітніші динамічні процеси в українському політичному лексиконі: 2020 рік. Полтава: ПП Астроя, 2021.

Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). Вид. 2. Київ: Пугач, 2005.

Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. Тернопіль: Астон, 2002.

Сюта Г.М. Лінгвософія опозицій «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*. 2023. № 2(86). С. 3–34. URL: <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003>

Тараненко О. Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). І. *Мовознавство*. 2023. № 3. С. 3–29. URL: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-330-2023-3-001>

Тараненко О. Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). ІІ. *Мовознавство*. 2023. № 4. С. 3–25. URL: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-331-2023-4-001>

Тараненко О.О. Колоквізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 23–41.

Чередник Л. Діяльність українських масмедіа під час російсько-української війни. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 2. С. 75–81.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КВРУ – Корпус Верховної Ради України ParlaMint-UA. URL: https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=parlamint401_ua

ТСРУВ – Термінологічний словник російсько-української війни за ред. М.М. Слюсаревського. Упоряд. С.Л. Чуніхіна. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2022.

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: <http://uacorp.us/>

REFERENCES

Buriachok, A.A. (1983). Formation of a common fund of socio-political vocabulary of East Slavic languages: names of relations between states and peoples. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Bybyk, S.P. (2011). Stylistic conversational norm and colloquial vocabulary. *Culture of the Word*, 74, 59–65 (in Ukr.).

Cherednyk, L. (2022). Activities of the Ukrainian mass media during the Russian-Ukrainian war. *Library science. Documentary science. Informatology*, 2, 75–81 (in Ukr.).

Demchenko, N.M. (2014). The lexical and word-forming way of development of socio-political lexicons of the Ukrainian and English languages: common and different. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina. URL: <https://www.academia.edu/10398151> (in Ukr.).

Hadzhiiev, R. (2023). Linguistics on the world map. Misunderstanding, crime and intrigue in different languages. Kyiv: Vikhola (in Ukr.).

Hlukhovtseva, K.D., Hlukhovtseva, I.Ya. (2023). Challenges of the “language issue” in Ukraine (on the material of T. Marusyk’s aphorisms and maxims about language). *Culture of the Word*, 98, 69–83 (in Ukr.).

Hrytsenko, S. (2022). Linguistic innovations of the russian-ukrainian war of 2022. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Literary studies. Linguistics. Folkloristics*, 2(32), 9–13 (in Ukr.).

Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., Kysliuk, L.P. (2008). Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Kots, T.A. (2014). Literary norms and modern globalization processes. *Scientific notes of the National University “Ostroh Academy”*, 50, 59–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2014_50_14 (in Ukr.).

Kovalenko, B.O. (2010). Stylistically reduced vocabulary in the language of modern Ukrainian journalism. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O. (in Ukr.).

Kravtsova, N.Sh. (2010). Peculiarities of using stylistically reduced vocabulary (slang) in a magazine article and methods of its translation. Kyiv: Ahrar Media Hrup. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/23008> (in Ukr.).

Kuzmenko, L., Kushch, L., Dvorovyi, M., Pohorelova, O. (2022). Self-regulation of Ukrainian media during martial law in Ukraine. From the experience of the Commission on journalistic ethics. Analytical reference collection. Kyiv: Komisiia z zhurnalistskoi etyky (in Ukr.).

Masenko, L.T. (2004). Language and society: postcolonial dimension. Kyiv: KM Akademia (in Ukr.).

Navalna, M.I. (2011). Dynamics of the lexicon of Ukrainian periodicals of the beginning of the 21st century. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.).

Ruda, O.H. (2012). The language issue as an object of manipulative strategies in modern Ukrainian political discourse. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy (in Ukr.).

Selihei, P.O. (2010). About education of linguistic consciousness. *Linguistics*, 2–3, 176–193 (in Ukr.).

Siuta, H.M. (2023). The linguoscopy of the opposition “own – foreign” in the texts of the period of russian-ukrainian war. *Ukrainian language*, 2(86), 3–34. URL: <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.02.003> (in Ukr.).

Stavytska, L.O. (2000). About the interaction of jargon and slang. *Ukrainian language and literature*, 15, 7 (in Ukr.).

Stavytska, L.O. (2005). Argo, jargon, slang: Social differentiation of the Ukrainian language. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).

Stepanenko, M.I. (2021). The newest dynamic processes in the Ukrainian political lexicon: 2020. Poltava: PP Astraia (in Ukr.).

Struhanets, L.V. (2002). Dynamics of lexical norms of the Ukrainian literary language of the 20th century. Ternopil: Aston (in Ukr.).

Styshov, O.A. (2005). Ukrainian vocabulary of the late 20th century (based on the language of mass media). Edition 2. Kyiv: Puhach (in Ukr.).

Taranenko, O. (2003). Colloquization, substandardization, and vulgarization as characteristic phenomena of the stylistics of the modern Ukrainian language. *Linguistics*, 1, 23–41 (in Ukr.).

Taranenko, O. (2023). The Russian-Ukrainian war and the Ukrainian language (preliminary observations). I. *Linguistics*, 3, 3–29. URL: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-330-2023-3-001> (in Ukr.).

Taranenko, O. (2023). The Russian-Ukrainian war and the Ukrainian language (preliminary observations). II. *Linguistics*, 4, 3–25. URL: <https://doi.org/10.33190/0027-2833-331-2023-4-001> (in Ukr.).

Zhaivoronok, V. (1999). The lexical subsystem of the language and the meaning of linguistic units. *Linguistics*, 6, 32–46 (in Ukr.).

LEGEND

KBPU – Corps of the Verkhovna Rada of Ukraine ParlaMint-UA. URL: https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=parlamint401_ua (in Ukr.).

TCPYB – Terminological dictionary of the Russian-Ukrainian war edited by M.M. Slyusarevsky. According to S.L. Chunikhina. (2022). Kyiv: In-t sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy (in Ukr.).

ГПАК – General regionally annotated corpus of the Ukrainian language.
URL: <http://uacorporus.org/> (in Ukr.).

Статтю отримано 10.11.2023

Oksana Matkovska

STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE LANGUAGE OF MODERN UKRAINIAN POLITICS: FUNCTIONAL-PRAGMATIC AND NORMATIVE ASPECTS

The article analyzes the lexical, stylistic, and orthographic changes in the language of modern Ukrainian politics associated with the impact of the full-scale Russian-Ukrainian war, which changed the usual political rhetoric, the subject of texts and speeches on political topics and, in fact, the language of the media and the language of politicians. Among them there is a phenomenon of the stylistic register decline of the modern Ukrainian political language, the problem of fixing “abnormal” vocabulary, writing proper names associated with the aggressor country, and the place and role of stylistically marked vocabulary in modeling the modern political lexicon of wartime. The appearance of new words and the activation of certain groups of commonly used vocabulary, primarily expressive, evaluative-depreciated, colloquial units along with socio-political terminology and vocabulary in the modern political lexicon, were identified and analyzed. In order to identify the degree of establishment of such innovations in the modern political lexicon, their activity and role in the nomination and communication processes, the method of identifying the functional potential of the nomination resource was applied. Spelling deviations in language practice are qualified as temporary phenomena in the life of politicians and the media space, which, however, require special attention.

Key words: modern political lexicon, language of politics, socio-political vocabulary, socio-political terminology, stylistically marked vocabulary, language norm.

СЛОВО В ХУДОЖНОМУ ТВОРІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.13>

УДК 81.161.2'38

МОВНО-ЕСТЕТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЧАСУ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ НЕОКЛАСИКІВ

ПАЛАШ

Альона Олегівна,

молодший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,

Інститут української мови НАН
України;

вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;

e-mail: palash706@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5283-9906

Alyona

PALASH,

Junior researcher of the Department
of Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics,

Institute of Ukrainian Language of the
National Academy of Sciences of
Ukraine;

4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv
01001, Ukraine;

e-mail: palash706@gmail.com

У статті здійснено функціонально-семантичний аналіз лексичних одиниць і тропейчних структур, які в поетичних текстах неокласиків засвідчують особливості індивідуально-авторського сприймання, осмислення категорії «час».

Детально розглянуто основні структурні та семантичні типи епітетних і метафоричних мінітекстів, які у творах неокласиків пов'язані з лінгвоестетизацією художнього часу. Вказано на найбільш визначальні для формування досліджуваних тропейчних моделей традиційні й оказіональні асоціативні кореляції. Послідовно простежено механізми естетизації часономенів в автологічних та металогічних контекстах.

Ключові слова: мовотворчість неокласиків, поетичний словник, поезизм, часономен, епітет, метафора, мовно-естетичний знак національної культури.

Час – одне з базових понять філософії та культури, визначальна категорія художнього мовомислення, яка не тільки формує концептуально важливий фрагмент мовної картини світу, зокрема й індивідуальних художньомовних картин світу неокласиків (С.Я. Єрмоленко, О.О. Маленко, Л.В. Зіневич). Їх дослідження дає змогу виявити скорельованість стильової та індивідуальної художньої норми [Сюта 2017].

Універсальність часу як онтологічної філософської категорії лише підкреслює значущість його відображення в національних та індивідуальних картинах світу на рівні темпоральних мовно-естетичних знаків культури: «етносимволіка слова, тісно переплетена з етносимволікою позначуваної ним реальії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів – етнокультурних концептів, або знаків етнокультури» [Жайворонок 2006: 3].

Лексична парадигма поняття *час* у мовотворчості неокласиків охоплює найширший спектр темпоральних назв – від найбільш абстрактних (*час, вік, вічність*) до «вужчих» номінацій визначених часових періодів (*день, ніч, ранок, вечір, зима, весна, літо, осінь*).

У тлумачному 11-томному словнику української мови кодифікація лексеми *час* – одна з найбільших за обсягом: «1. Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття. 2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін. 3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься. 4. Історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий етап у житті певного народу, держави, суспільства. 5. Сприятливий, потрібний момент. 6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо. 7. Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення» [СУМ XI: 274]. Ця масштабна лексикографічна інформація у двох фрагментах проілюстрована мінітекстами М. Рильського: 1) щодо лексико-семантичного варіанта (далі – ЛСВ) 3 у його відтинку «певна пора дня, року і т. ін.» та 2) щодо слововживання

не час – ще не слід чогось робити. Натомість, за нашими спостереженнями, цитатами з поетичних творів неокласиків можна проілюструвати значно ширший спектр ЛСВ. Наприклад:

- «проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься»: *Пройде сто літ, і мій пра-правнук / Так само вийде в поле, в ніч, / Як я в часи днедавні* (Юрій Клен);
- «історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремих етап у житті певного народу, держави, суспільства»: *Ми згадуєм, як за часів Рамзеса / Цей місяць плив крізь Нільський очерет, / Як за лицарських днів для вас, принцесо, / Різьбив на скелі вірша мій стилет* (Юрій Клен); *А ті, приглянься-но, філософи-плоти, / Що знають: плине все, то чом би не пливати їм? / Та ж подобизну їм ти міг би віднайти / В часи, як вал міський здригався під Батисем!* (М. Рильський).

Згадані вище якісні ознаки часу «неперервність», «нескінченність», «незворотність», «наявність трьох часових вимірів» людина простежує у плинності й незворотності розвитку навколишньої дійсності, а також щодо обов'язкового настання певного відтинку часу (наприклад, пори року чи частини доби) або певних подій. Відповідну семантику в поезії неокласиків показово вербалізують сполуки номінації *час* із дієсловами *минати* («3. Проходити, завершуватися (про час, життя, його періоди, якісь події тощо. 4. Наближуватися до кінця, закінчуватися (про відрізок часу)» [СУМ IV: 710]), *проходити* («іти, минати, певним чином протікати (про час, період, пору року) [СУМ VIII: 338]), *наставати* («надходити, наближатися, розпочинатися (про час, пору і т. ін.)» [СУМ V: 196]). Пор.: *Щоб не занудились гості, щоб час їм минав веселіше, / Розпочинають старенькі розмову. – Прип'яте за вушко* (М. Зеров); *По нас, забутих на землі, / Хай час пройде важким, залізним плугом* (Юрій Клен); *Нстане день, настане час – / І розлітється знов медами / Земля, що освятив Тарас / Своїми муками-ділами* (М. Рильський); *На що? Не знаю й сам. Колись / Прийдуть часи, і я розвію / Останні молодечі мрії* (М. Рильський).

Лінгвоестетичний розвиток розглядуваного слово-образу засвідчують дієслівні метафори Юрія Клена, в яких *час* постає як активний ліричний суб'єкт: *І тут, на камені високім, / Стрічаю вітер верховин. / І білу просторинь рівнин / Час міряє спокійним кроком; І ткала з них собі багрянні шати. / Ніякий чар часи ти не відкличе; Тоді людським ти набивала падлом. / І час гатив тебе важким вагадлом.*

Сутність слова-поняття *час* як мовно-естетичного знака культури (далі – МЕЗК) простежуємо за його традиційними та оказіональними, індивідуально-авторськими епітетними характеристиками.

Із-поміж оказіональних епітетних образів вирізняємо тричленну епітетну сполуку *вагітний час прийдешній*, пор.: *Що владар обручем скує державним. / І все, чим є вагітний час прийдешній, / Поразки темний біль, зневаги гніт, / Звитяз потужний дзвін і рокіт слави / У собі крив звичайний, простий овоч, / Життя довічного безсмертний символ* (Юрій Клен). У цьому контексті відбувається подвійна епітетизація ключової темпоральної номінації – одночасне поєднання з логічним означенням *прийдешній* та антропоморфним образним *вагітний* (2. *перен.* Який має в початковому, зародковому стані щонебудь, що розвивається» [СУМ I: 274]).

Прикметною щодо семантично-оцінної поляризації образу *час* є сполучуваність однойменного абстракта або його конкретизаторів (як-от *дні*) з епітетами *святочний, щасливий* ↔ *ганебний, роковий*, пор.: <...> *і в той святочний час / Твій посох поламавсь і світоч твій погас* (М. Зеров); *А я б хотів щасливих днів / Буденщини і супокою, / Квіток, і страви, і огнів, / Й візитного нового строю* (М. Зеров); *Та ми, ох, ми ще добре пам'ятаєм / Ганебний час, коли навчали нас / Тюрму повсюдну називати раєм* (М. Рильський); *Блажен, хто «рокові часи» / Не відчував на власній шкурі / І бачив явища понурі / В аспекті вітих і краси* (М. Зеров).

Значення «час плине швидко» в текстах неокласиків реалізують традиційні (конвенціоналізовані) метафори, у межах яких номінації часу поєднуються з дієсловами *промайти, летіти*: *А ти поглянеш – і побачу квіти, / Поблідлі в росах, і німу*

долину, / де **промайнула молодість** моя (П. Филипович); *А дні летять як вітер* (М. Зеров).

Ознаку 'певний період часу закінчився / закінчується' метафоризують дієслівні слово-образи *день одгорів*, *день тоне*: *Сьогодні день в садках пожовклих / танув* (П. Филипович); *День одгорів. Давно* (М. Драй-Хмара). Така природоморфна аналогізація – характерна ознака поетичного мовомислення неокласиків. Пор. також: *Розлився день, / мов океан* (П. Филипович).

Традиційний вектор розбудови словесного образу часу – мовоопис *пір року*. В інтерпретації М. Зерова це вторинна номінація *чотири зміни*: *Бо ж обертає в рік усі чотири зміни* (М. Зеров). Передбачувано, що частотність уживання ключових номінацій – назв пір року та їх контекстних вербалізаторів в ідіостилях неокласиків дуже різна.

Основний ракурс інтерпретації пори року *весна* («пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.» [СУМ I: 341]) в українській етнокультурі – абсолютно традиційний, універсальний для світової культури – «пора відновлення природи та відродження життєдайної сили сонця» [Войтович 2002: 61]. Зберігаючи тяглість традиції, у текстах неокласиків цю семантику відродження, буяння життя маркують дієслова *зазеленіти*, *цвісти*, пор.: *Весна цвіте в усій красі своїй / Вже одгриміли Зевсові перуни, / Дощу дзвінкого простяглися струни, / Зазеленіли просо і рижій* (М. Зеров). На думку Л.В. Зіневич, у сполучі *Зевсові перуни* «поєднання міфонімів античного та слов'янського походження набуває концептуально вагомого значення і відображає ідею синтезувати європейські та національні культурні традиції» [Зіневич 2011: 336].

Лінгвоестетична розбудова асоціативно-образного вектора *весна – цвітіння – життя* оказіонально відбувається і в протилежному напрямку – *нерозквітла весна – передчасна смерть*, пор.: *Вона вже знала – вмерла мати... / Ні, ні, не вмерла, а її / Жало гидотної змії / З сичанням злісним отруїло. / Вона вже знала, що в могилу, / На нерозквітлій ще весні, / У чужедальній стороні...* (М. Рильський).

Із словесним образом *життя* часономен *весна* співвідноситься у текстах також опосередковано – через семантичне проектування на художні деталі: *Щасливий той, хто в radoцях весни, / У квітах ранніх, серед уст звабливих, / В житті ясному, у співучім сні, / У бурях вільних, в блискавках-поривах / Прожив свої юнацькі, світлі дні, / Дні radoцїв і образів вродливих!* (М. Рильський). Поетизми *життя* і *весна* вербалізують мотиву волі, світлих мрій, щирих почуттів (у контекстах їх експресивно виразнюють епітети *щасливий, ясний, світлий, флоронім квіти*, експресема *radoці*, онірична метафора *співучий сон*) і граматично представлено як компоненти структури переліку.

До екзистенційно-філософських традицій української лірики тяжіє семантика внутрішньотекстового контрасту *весна іде* – *моя весна ще не прийшла, не прибула*, пор.: *Сміється ліс, шумить, гуде: / «Весна іде, весна іде!» / Берези білі розвилися, / Квітки пахучі розцвілися. / Сміється ліс, шумить, гуде: / «Весна іде, весна іде!»* – */ Моя ж весна ще не прийшла, / Моя весна не прибула... / Сміється ліс, шумить, гуде: / «Весна іде, весна іде!» / Для мене ж осінь ще сумна... / Коли ж прийде моя весна?!* (М. Рильський). Іменник *весна* (ужитий 9 разів), дієслово *іде* (ужите 6 разів) засвідчують очікування *весни*. Експресивність мовоопису виразнена окличними конструкціями та прикінцевим риторичним питанням. Ще один, показовий внутрішньотекстовий контраст, спостерігаємо на рівні дисонування динамічної і емоційно-оцінних метафор: *сміється ліс – для мене осінь сумна*.

Проілюстроване подолання *весною осені* в іншому філософсько-медитаційному вимірі – як мовна формула опису циклічності часу і життя природи – перегукується із ліричним фрагментом М. Зерова: *Не помічаємо як надворі весна розцвітає / Не помічаємо як з дерева сиплется лист* (М. Зеров).

У тексті М. Рильського циклічну повторюваність пори року *весна* конкретизує прислівник *щороку* та темпоральний епітет *нова*: *Весна щороку нова!* (М. Рильський).

Традиційне позитивне забарвлення, властиве часономенові *весна* у значенні «молодість, роки дитинства і юності» [СУМ I: 341], в індивідуальній інтерпретації М. Зерова стає основою для протиставлення негативно-оцінному образіві *нинішня*

недоля: *Чорніє лід біля трамвайних колій, / Синіє в темних вулицях весна; / Мого юнацтва радість осяйна / Встає назустріч нинішній недолі* (М. Зеров).

Важливі компоненти текстової інтерпретації поезитизму *весна* – художні означення, епітети. Більшість із них мотивовані позитивними «зміслами» (історичний термін І. Франка) і відповідно є носіями позитивної оцінності: *Ти вся – одно передчування весняних і щасливих днів* (М. Зеров); *Люблю я й досі присмерки прозорі / Квітневих вечорів, і чорну сіль / Вишневих, яблуневих верховіть, / І по калюжах ніжнотонні зорі* (М. Зеров). Цю позитивну оцінність підтримують інші компоненти епітетних рядів – *щасливий, ніжнотонний, прозорий* тощо.

Мовну естетику образотворення з часономеном *весна* засвідчує також метафорична творчість неокласиків. Найпродуктивніший її напрямок – перенесення на *весну* ознак, дій і т. ін., характерних для людини і зокрема для жінки, унаслідок якого постають численні антропоморфні метафори. На рівні граматичної структури поетичного висловлення це виявляють поєднання поезитизму *весна* (як суб'єкта дії) з дієсловами *кличе, манить, вабить* (контекстуально синонімізуючись, вони утворюють структуру ампліфікації): *Кличе весна незліченими чарами, / Манить нас знову і знов, / Вабить очима блакитними й карими, / Сонцем і шумом дібров* (М. Зеров). Указаний асоціативно-образний зв'язок *весна – жінка* оприявнюють епітети, що належать до традиційних засобів мовоопису зовнішності дівчини-українки, – *очі блакитні, карі*. Контекстуальна синонімізація дієслів *кличе, манить, вабить* відбувається на ґрунті спільної семи 'притягати до себе; викликати потяг до чогонебудь'.

Лінгвоестетична розбудова слово-образу *весна* в поетичній практиці неокласиків пов'язана також із текстуалізацією назв весняних місяців з традиційною для поетичної картини світу сполучуваністю: *Болото в березні, гроза у квітні – / Все має час і пору уставну* (М. Зеров); <...> як *березень тихенько надійшов, / Тоді в природі всій тривога превелика, / Човна засмолює завзятий риболов* (М. Рильський); *Світу березень заграє, / І на ґрунті спопелілім / Трави виростуть нові* (М. Рильський); *То був квітень, то було цвітіння, / Парування та буйняня сил*.

/ Далі й далі грозове каміння / За лункий котилось небосхил (М. Рильський); **Травень** вітала береза і сосна (М. Рильський). У наведених контекстах мовоопис місяців конкретизують візуальні (*цвіт буяє, цвітіння, трави*), аудіальні (*грозове каміння / За лункий котилось небосхил*), одоративні (*запахуючий травень*) характеристики.

Лінійну (у синтагматичному розгортанні в тексті) модель мовно-естетичного розвитку образу *весна* простежуємо за його сполучуваністю із:

а) дієсловами зі значенням руху (*приходить, проходить, йти*);

б) назвами дій людей (*глядіти, гомоніти, вставати, співа-ти, кликати, вабити, бачити*);

в) назвами процесів життя природи (*розцвітати, танути*);

г) епітетами-кологративами (*чорний, синій, блакитний, карий, прозорий*).

Лінгвостетичний розвиток часономена *літо* («найтепліша пора року між весною й осінню» [СУМ IV: 530] у поетичній практиці неокласиків тісно пов'язаний із його словотвірними похідними – прикметником *літній* та прислівником *улітку*.

Основна стилістична функція прикметника *літній* – логічне означення, основна сполучуваність – темпоральна номінація *день* пор.: *Мені здається: час уже не йде, / Спинився і завмер. І вже на вічні віки / Розлігся на землі зелений літній день* (М. Рильський); *Високий літній день* підвівся в ясне небо / *І вовну білих хмар тримає при землі* (М. Зеров); *Од голосу пашисть і віє / Солодким запахом вишень, / Що розцвіли в ясній надії / На літній синьоокий день* (М. Рильський). Помітно, що словосполука *літній день* часто стає компонентом ширших метафоричних комплексів, у межах яких нарощує семантичні й граматичні зв'язки з іншими епітетами (*високий, зелений, синьоокий*), дієсловами-антропометафоризаторами (*підвівся, розлігся, тримає*).

Сумірні стилістичні процеси спостережено щодо словосполук *літнє сонце* [*Він приснився в снах ласкавих, / Літнє сонце злагодніле... / А в яких він був загравах, / Друг твій милий!* (М. Рильський)] та *літнє шемрання* [*Папір пожолобивсь на довгому столі, / На сонці жовтому, і сам поволі жовкне,* /

І літнє шемрання спливає неумовкне / З високих верховин зелених груш і лип (М. Зеров)].

Із-поміж номінацій літніх місяців найвищу текстотвірну продуктивність виявляє лексема *серпень*, що вживається у прямому лексичному значенні [*Скоро серпень надійде ясний / На поля неосяжні і сині. / Огнекрилих метеликів рій / Зазоріє в садах на шипшині* (П. Филипович)] або ж у метафоричному [*Серпень з вереснем схрестили / Довгі шпаги не смертельні. / Перша шпага – жовтий промінь, / Друга шпага – сірий* (М. Рильський)].

Негативне значення образу *серпневий день* пов'язане з імплікованими в ньому історичними конотаціями: *Червця двадцятьте спершу, і десятий / Серпневий день, і скорбний день брюмера. / У Франції ж обидва загорілись* (П. Филипович).

Мовно-естетичний розвиток темпорального поетизму *осінь* відбувається на ґрунті освоєння ЛСВ, кодифікованих у СУМ:

- «пора року між літом і зимою, для якої характерно скорочення дня, поступове похолодання, відліт птахів у вирій, скидання рослинами листяного покриву і т. ін.» [СУМ V: 766]: *може (це нам також пояснили), / Над осінь з дикими товаришами / У той, мовляли, вирій полетить. / Щоб знов сюди, додому, повернутись...* (М. Рильський);
- «наближення старості, згасання почуттів, життя» [СУМ V: 766], пор: *Хай осінь мертвим листям шелестить, / Хай старість чеше сивину лукаво, / А для людини, як вона людина, / Як має серце, для людей відкрите, / Само страждання в щастя виростає...* (М. Рильський). Контекстна присутність іменника *сивина* увиразнює мотив наближення старості. Ототожнення осені і старості виникає завдяки фігурі паралелізму.

Оказіоналізм *праосінь*, що його вживає М. Зеров в однойменному сонеті в контексті мовоопису *жінки*, визначаємо як метафору з інтенсифікованою темпоральною маркованістю. Це підсилення зумовлює додавання до часономена *осінь* префікса *пра-*, що може вказувати на первісність (*праісторія, праслов'яни*) або ж надавати новоствореній одиниці підсилювального значення (*пралютий, прастарий*), пор.: *Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами; / Мов китиці калин, рожевієш*

устами, / Очима темними, мов вереснева ніч, / Округлістю тьмяних алебастрових пліч / Ти невідступно скрізь з моїми почуттями. / Проміння слів твоїх стоцвітними огнями, / Стожарами мені горить у даліні. / Ти **давню праосінь** нагадуєш мені (М. Зеров). Вербалізацію позитивних почуттів закоханості, замилювання стилістично підтримує мовоопис зовнішньо-портретних рис (*темні очі, округлість алебастрових пліч*), зокрема і в форматі дієслівної метафори (*рожевієш устами*). Позитивну емоційну тональність доповнює образ *калина*, який в українській мовній картині світу є узвичаєним носієм семантики жіночої вроди. Отже, *праосінь* – урочиста вторинна номінація жінки, в якій з роками увиразнені найкращі зовнішні ознаки, як вони посилюються в глибокої осені.

Часову семантику образу *осінь* у поетичних текстах неокласиків традиційно увиразнюють мікрообрази:

- метеорологічних явищ, що характерні для цієї пори року – *вітер, дощ, наморозь, іній* тощо: *В осінній день, як вітер свище, / Зогрій мене – зогрій, зогрій* (М. Рильський); *Так невідхильно повів листопаду. / Земля холоне у пухкім снігу. / І висне наморозь у вітах саду* (М. Зеров);
- опалого листя: *Не помічаємо – як з дерева сиплется лист. / Тільки і вимовиш «Осінь!» – коли, ідучи тротуаром, / Втомлені очі зведеш на облетілий каштан* (М. Зеров).

Класичну парадигму емоційного слово-образу осені доповнюють експресеми зі значенням ‘сум’. Пор. індивідуально-авторську асоціацію осені з рубіном, обрамленим у серці-перстні: *Я славлю, злотокоосу осінь, / де смуток мій – немов рубін, / у перстень вставлений; / ще й досі / не випав з мого серця* (М. Драй-Хмара). Емоційний стан *смуток* аналогізовано з коштовним каменем *рубін*, а ознаку постійності, невідступності цього стану, в якому перебуває ліричний герой, акцентує асоціативно ускладнена метафора *ще й досі не випав із мого серця*.

Продовжуючи тяглість і світової, і національної мовно-художньої традиції, мовоописи *осені* неокласики моделюють або увиразнюють епітетами зі значенням:

- кольору – *жовта, золота, червона, рожева, прозора*, пор.: *Так чого ж мені воліти, / Синьоокі байкарі, / Як схиляється на віти / Жовта осінь угорі* (П. Филипович); *Мов тихий*

шелест гаю, / Пролине осінь золота. / Хай вітер позбирає / Мої розвіяні літа (Юрій Клен); Були ми на узліссі. Де-не-де / Його черкнула осінь золотим, / Червоним та рожевим. Але тепле / Було ще небо (М. Рильський); Шумлять за вікном дерева, / Гудуть круглолисті дерева, / І клониться в сон голова, / І видиться осінь рожева (М. Рильський); Он крутиться листками зжовклими / Прозора праосінь берез (Юрій Клен);

- антропоморфізованої зовнішньої ознаки – *ясноока*, пор.: *Та осінь ясноока принесе / Нам нові квіти і нову любов, / І те, що снилося і мріялось, – усе / Воскресне знов (М. Рильський);*
- тактильного відчуття – *шовкопера*, пор.: *Синіють по дощах озера, / Де сонце креслить злате зеро, / Чи розгубила клаптями блакить у лісі осінь шовкопера, / Що в серці явором шумить? (Юрій Клен);*
- психоемоційних ознак – *задумлива, тиха, самотня, сумна, посмутніла, ніжна*, пор.: *Літо веселе, співоче минається, / Спокій стає на землі... / Тиха, задумлива осінь спускається (М. Рильський); ...за ніч холодно-темну / Осінь тиха та самотна / Обійшла вже всі поля (П. Филипович); Сміється ліс, шумить, гуде: / «Весна іде, весна іде!» / Для мене ж осінь ще сумна... / Коли ж прийде моя весна?! (М. Рильський).*

Прикметним є також акцентування асоціативного зв'язку *осінь – творчість*, що відбувається в кореляції з трактуванням цієї пори року як періоду підбивання підсумків сільськогосподарської діяльності людини: *Та ще горять вогнем червоним канни / І веселять нас кольори жоржин... / Так! Осінь – творчий спокій довгожданий, / А не безсилля, не журба, не тлін. / Це ж осінь, як розумна господиня, / В засіки зерно запашне склада, / Це ж восени нас тішить далеч синя / І рунь на полі сходить молода (М. Рильський).*

Образ зими в поезії неокласиків естетизований передусім через зображення метеорологічних явищ – *приморозок, мороз, крига*, пор.: *Скрадаючися, приморозок ранить. / Дзвенить земля, як кований копит. / Зима прийде – і серця не обманить (М. Рильський); А там морози знов і небо в сивій ризи, / Мороз*

прибрав весь учорашній бруд (М. Драй-Хмара). Метафори *мороз прибрав весь бруд; дзвенить земля, як кований копит* – це мовно-естетичні вербалізатори «чуттєвого» (візуального, аудіального, тактильного) сприймання *зими*. Вербалізація його підтверджує ускладненість метафоричної мови неокласиків.

Загалом актуалізована в поетичних текстах М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, Юрія Клена семантика темпоральних поетизмів (номінації час, назв пір року та місяців) не тільки корелює із зафіксованими в СУМІ прямими та переносними значеннями, а й засвідчує оказіональні значеннево-оцінні прирощення.

Войтович Л.В. Українська міфологія. Київ, 2002.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки культури. Київ, 2009.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Київ, 2006.

Зіневич Л.В. Традиції та новаторство у поетичній мовотворчості М. Зерова. Київ, 2011.

Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків, 2010.

Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

REFERENCES

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Malenko, O.O. (2010). Linguistic-aesthetic interpretation of existence in Ukrainian poetic language (From folklore to postmodernism). Kharkiv (in Ukr.).

Siuta, H.M. (2017). Quoted thesaurus of the Ukrainian poetic language of the 20th century. Kyiv (in Ukr.).

Voitovych, L.V. (2002). Ukrainian mythology. Kyiv (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of culture. Kyiv (in Ukr.).

Zhaivoronok, V.V. (2006). Signs of Ukrainian ethnoculture. Kyiv (in Ukr.).

Zinevych, L.V. (2011). Traditions and innovation in the poetic language of M. Zerov. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 19.10.2023

Alyona Palash

LINGUISTIC AND AESTHETIC REPRESENTATION OF TIME IN THE POETIC TEXTS OF THE NEOCLASSICISTS

The article carries out a multi-aspect functional-semantic analysis of lexical units and tropeic structures, which in the poetic texts of the neoclassics represent the thematic sphere “time”, and testify to the peculiarities of the individual author’s perception, understanding, and description of time.

The main structural and semantic types of epithet and metaphorical mini-texts, which in the texts of the neoclassicists are related to the linguistic aestheticization of artistic time, are considered in detail. The author’s associative correlations, which are most decisive for the formation of the researched tropic models, are indicated. Mechanisms of aestheticization of time names in autological and metalogical contexts are consistently traced.

Special attention is devoted to the study of the artistic meanings of timepieces. The corpus of fixed epithets is structured into thematic subgroups of units with the core schemas of content modeling ‘proper temporal sign’, ‘duration’, ‘temperature’, ‘meteocharacteristic’, ‘color’, ‘connotative evaluation’, etc. The regularities of the individual-author expansion of the adjectival conjugation of tenses in the poetic texts of the neoclassicists are noted.

The perspective of researching the means of linguistic representation of time is connected with the need for an in-depth study of the semantic-associative potential of time nouns and establishing the regularities of their contextual image-aesthetic and expressive development.

Key words: language creation of neoclassicists, poetic dictionary, poeticism, time nomen, epithet, metaphor, a linguistic and aesthetic sign of national culture.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.14>

УДК 811.161.2:[81'37+81'373]:801.631.5

СЛОВЕСНО-ОБРАЗНА ПАРАДИГМА ЧОЛОВІК В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

ДЯДЧЕНКО

Ганна Вікторівна,

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян, Сумський державний університет; вул. Заливна, 31, Суми, 40033; e-mail: annad2004@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5325-1434

Hanna

DIADCHENKO,

Ph.D. in Philology, Senior Lecturer at the Department of Language Training for Foreign Citizens, Sumy State University; 31, Zalyvna St., Sumy, 40033; e-mail: annad2004@ukr.net

РУДЬ

Ольга Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка; вул. Роменська, 93, Суми, 40002; e-mail: olgarud2017@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5985-2422

Olha

RUD,

Ph.D. in Philology, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko; 93, Romenska St., Sumy, 40002; e-mail: olgarud2017@ukr.net

У статті здійснено лінгвостилістичний аналіз словесно-образної парадигми «чоловік» у поетичних текстах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Виявлено номінації, що представляють семантичні рівні «зовнішній портрет», «психоемоційний портрет» і «соціальний портрет» чоловіка. Схарактеризовано актуальну тенденцію до стилістично зниженого моделювання цього образу. Констатовано, що семантико-стилістичний розвиток словесного образу чоловіка засвідчує поєднання традиційних та інноваційних підходів сучасних авторів.

Ключові слова: словесно-образна парадигма, архісема, семантичний зріз, лексико-тематична лінія.

Словесно-образну парадигму *чоловік* в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття формують стилістично різнопланові номінації – і прямі (*хлопчик, підліток, легінь, муж-*

чина; господар, студент, мотоцикліст, солдат, медик, моряк; кумир, самотник, ловелас, хуліган), й образні, вторинні (теле-сик, буйтур, Буратіно та ін.). За стилістичною природою, це видові конкретизатори, які семантично або асоціативно підпорядковані родовій номінації *чоловік* – «1. Особа чоловічої статі; протилежне жінка. 2. Одружена особа стосовно до своєї дружини» (СУМ XI: 349).

Найбільш продуктивний розвиток образної мікропарадигми *чоловік* спостережено щодо позначення віку, фізичної сили, опису зовнішності та психоемоційних характеристик.

Зафіксовані в поетичних текстах **характеристики чоловіка за віком** охоплюють усі основні періоди фази біологічного життя людини та її соціального становлення: дитинство, підлітковий вік, юність, молодість, зрілість, старість. Стриженними в їх мовоописах виступають об'єктивно умотивовані загальнономовні номінації. Наприклад, із художнім зображенням осіб чоловічої статі в дитячому віці логічно корелюють лексеми *хлопчик*, *хлопчина*, *хлопча*, зменшено-зневажлива *хлопчисько*, фамільярне слововживання *пацан* тощо. Імпліковану в них вказівку на вік посилюють означення *малий*, *маленький*, пор.: *На черешні, що зрубана / й спалена давно, / малий хлопчик до стовбура / прихилив чоло* (І. Малкович); *в найпершому [видінні] маленький хлопчик / запитує гонорову темноволосу жінку на коні* (В. Герасим'юк); *Ти стояв собі на березі / Край села – малий хлопчина, / Всю довкола, аж до вересня, / Далечінь торкав очима* (Ю. Бедрик); *Задумало чудне оте хлопча / На крилах вище сонечка злетіти* (В. Чубур); *А хлопчисько зрадив, / Маленький і дурнений, / І почав бігати лугом / У білій сорочці до п'ят* (М. Гриценко); *і газетні хлопчиська в картузиках / тупочуть у такт босоногими черевиками* (Ю. Андрухович); *...грав би за моряків <...> вечорами / ходив би на міський пляж – кумир для вигорілих / від сонця пацанів* (С. Жадан).

Художня естетизація лексеми *підліток* відбувається в поєднанні з прикметниковими та іменниковими означеннями: *ми разом з тобою росли <...> змужнілі підлітки голені мокрі скроні / гімнастичні знаряддя в спортзалах* (С. Жадан); *Як підліток-принц в шатах кольору ранку вповні* (М. Кіяновська).

Вікову характеристику «юність, молодість» відтворюють однойменні автологічні означення або сполуки з числівником – вказівкою на вік людини: *Тореадор посеред арени. / Він молодий. Він всміхається кволо <...> Він усміхається, сильний і юний. / Очі зухвали виклично сяють* (М. Савка); *Задимлений студент в полоні двадцяти. / Любові ти шукав, кому ж молився ти?* (В. Неборак). В останній ілюстрації значення «молодість» увиразнене маркером соціального статусу особи *студент*, що теж є опосередкованим виразником семантики віку.

Серед зафіксованих у поетичних текстах означень чоловіків зрілого віку – прикметники *тридцятилітній, сорокалітній*, пор.: ну, ось ти – **сорокалітній** мужчина – ще / укладаєш слова / ще записуєш їх – що ж тут нового? (В. Махно); **Тридцятилітній Буратіно**, / Я все такий же **оптиміст**, / **Против** давно свою Мальвіну, / **Що мав – пустив коту під хвіст**. / Але щовечора я **п'яний** / **Сміюсь** в харчевні **на весь рот**, / **Веселий, гарний, дерев'яний**... (Ю. Позаяк). Звертаємо увагу на іронічне переосмислення закладеного у прикметнику *тридцятилітній* значення зрілості, що нівелюється внаслідок поєднання із вторинною номінацією *Буратіно*. Відповідний художній образ чоловіка набуває ознак інфантильності, недбалості, соціальної безвідповідальності. Текстові маркери цих рис – прикметник *п'яний*, дієслово *пропивати*, вислів *пустити коту під хвіст* [пор.: фразеологізм *собаці під хвіст* – «даремно, марно, без позитивних наслідків» (ФСУМ II: 924)]. Інфантильність головного героя вербалізована в шаржовано-гротескному описі його веселощів, з яким пов'язана розбудова текстової лінії *оптиміст – сміятися на весь рот – веселий* [пор.: *на весь рот (сміятися)* «дуже голосно, щосили» (СУМ VIII: 886)].

Носіями ознаки за віком 'старість' виступають епітети *сивий, посивілий, сивобородий*, які в аналізованих текстах зафіксовані щодо дистрибутивів *вояк, господар, старець*, пор.: *І тоді розповів мені сивий вояк / восени, уночі, про жінку* (В. Герасим'юк); *Увечері, <...> до камінної зали приходить господар – поважний / і посивілий / ще в тридцяті роки* (Г. Петросаняк); *сивобородий старець (хто він?) / вираховує день і годину / мого наступного народження* (С. Пант'юк).

Ознака **фізичної сили** – стрижнева у семантичній структурі означень *здоровий, сильний, дужий*, які в аналізованій поезії послідовно поєднуються із прямими й образними номінаціями чоловіка (*мужчина, буйтур*) та особовим займенником *він*: **Здоровий, сильний мужчина** <...> *що завиграшки радить собі із навалою впертих, тупих, непокірних предметів...* (О. Забужко); *з-під гумусу квилять буйтури суворі та дужі* (А. Бондар); **Він усміхається, сильний і юний** (М. Савка). Та сама ознака домінує у фольклорній характеристиці *богатирська сила*: *Був такий легінь, / який мав силу богатирську* (В. Герасим'юк).

Художніми маркерами фізичної сили чоловіка виступають також мікрообрази, що постають при поєднанні соматизмів *рука, торс* із означенням *міцний*, пор.: *...в тебе руки міцні і смагляві* (О. Башкирова); *ось вони – міцні чоловічі руки / зжовкли татуювання на міцних чоловічих торсах* (С. Жадан).

Значення «високий зріст» передають епітетні характеристики (*двометровий, довготелесий*), а також описова сполука *високого зросту*, пор.: *На розі кармелітської та Духа / Святого двометровий зимний хлоп / лежав* (Ю. Андрухович); *Все несправжнє – занадто просто. / Просто гірко і просто гірше. / Він красивий, високого зросту – / Клятий біль із поганого вірша* (Ю. Бурковська); *А ти смішний, довготелесий, / Не для кіна і не для преси / Встаєш і танеш у п'їтмі* (С. Пантюк). Помітною при цьому є емоційно-оцінна диференціація: схвальна (*красивий, високого зросту*) та насмішувата (*смішний, довготелесий*).

Пор. також гіперболізацію за ознакою «розмір» у фрагменті поезії Н. Неждани: *ти такий великий / що на тобі можна малювати планету* (Н. Неждана).

Деталізоване зовнішнє портретування чоловіка умотивовує увагу до портретних деталей *очі, губи / вуста, руки*, пор.: *В тебе ніжні вуста, <...> / Двійнику темноокий смішного кохання мого* (О. Башкирова). Окрім продемонстрованої композитної характеристики кольору очей *темноокий*, у поетичних текстах зафіксовано також традиційне означення *блакитноокий* [*і люди прославляють стоголосо / блакитноокого Царя* (Л. Стринаглюк)] та індивідуально-авторський образ *очі кольору завтра* [*Любий / у тебе очі кольору «завтра»* (Н. Неждана)]. Прикметно, що всі вони є вербалізаторами мотиву кохання.

Оказіональна словосполука *лазерні очі* – це іронічна авторська характеристика гострого, пронизливого погляду сучасного чоловіка: *У неї броньоване серце, / У нього лазерні очі* (А. Троян).

Зовнішньопортретну мовно-естетичну опозицію становлять епітетні образи *ніжні вуста* та *липкі губи*. Останній входить до складу ширшого негативно конотованого мінітексту із лексичним центром – розмовною номінацією *бабій* у формі множини: *Брудні, безпорадні, бліді бабії / Липкими губами торкають повітря* (С. Пантюк). Означення *брудні, безпорадні, бліді* – це різноаспектні і водночас оцінно сугулосні негативні характеристики *чоловіків*, нерозбірливих у стосунках із жінками.

Вторинні, однак показові деталі портретування *чоловіка* – назви одягу. Дуже часто їх присутність у тексті пов'язана не тільки з описом зовнішнього вигляду, але й із окресленням емоційно-оцінних характеристик або створенням загального колориту висловлення – лірично-піднесеного чи саркастично-зневажливого: *Чистими станемо. Сяйнем сорочками білими* – / *всі – музиканти, всі віртуози-красені...* (Ю. Андрухович); *Як підліток-принц в шахах кольору ранку вповні.* / *Любов-коломбіна вдвляється в липи, як в лиця* (М. Кіяновська) / *Зі старого під'їзду крізь розбиті двері / вийшов рожевий дегенерат.* / *Біла льоля.* / *На грудях дзвіночок.* / *А що треба ще для гарного хлопця?* (С. Жадан). Створення й інтенсифікацію колориту поетичності забезпечують семи 'світло', 'чистота', наявні експліцитно (*сяйнути білими сорочками*) чи імпліцитно (*шати кольору ранку вповні*). Водночас у поезії постмодерніста С. Жадана спостерігаємо показову нейтралізацію цих сем або навіть їх переакцентування. Зокрема, портретна деталь *біла льоля*, корелюючи із ліричним суб'єктом *рожевий дегенерат*, втрачає позитивну оцінність і набуває колориту зневажливості. У річищі такої трансформації слово-образ *гарний хлопець* також набуває зневажливого звучання.

Знаковими для психоемоційного портретування чоловіка є номінації та образи, що розвивають мотив кохання. Зокрема це номінація особи *ловелас* [«Спокусник, зальотник жінок» (СУМ IV: 537)], трикомпонентна генітивна метафора *темноокий двійник кохання*, формули-самоназви, що складаються з особового займенника *я* або неозначеного займенника *хтось* і

поширеного предиката-пояснення (часто за зразком фольклорної формули «той, хто [є кимсь]»). Пор.: гітара в пальцях лovelаса, / на звуки вишукані ласа (В. Неборак); В тебе ніжні вуста, в тебе руки міцні і смагляві, / Двійнику темноокий смішного кохання мого (О. Башкирова); Дівчина, розкуйовджена, як весняне деревце, / я - **той, хто одночасно і вітер, і гребінець**, / та **той, хто творить свято**, коли ми зустрічаємося (В. Голобородько); *Ти навіть не помітиш, ти ж бо – Жінка. / Й не відаєш, в божественність сповита, / Що є на світі хтось, хто на хвилинку / Твій погляд мріє на собі зловити* (М. Мошик).

Контекстуальна кореляція ключових дієслів *кохати / любити* та метафор *дихати нею* [жінкою], *прикипати серцем* інтенсифікує семантику «сила кохання»: **Він** цю жінку **кохав** і не міг, щоб не **дихати** нею, / і не міг не померти, коли не настало весни (С. П'ятаченко); *Чи він любив мене? Мабуть, без тями. / Юначе серце прикипало вечорами* (О. Рутецька).

Із проілюстрованими образами помітно дисонує саркастичне метафоричне самовизначення ліричного героя С. Пантюка: *посипавши ноги попелом / сміюся гіркими сльозами / обмиваю обличчя горілкою / я **почесний донор любови** / для всіх бажаних* (С. Пантюк). Негативну експресію, гротеск, формує сукупність кількох стилістичних компонентів: трансформована фразеосполука *посипати попелом ноги* [пор.: *посипати попелом голову* – «вдаватися в жалобу, в тугу; втрачати мужність, надію» (СУМ VII: 206)], оксюморон *сміятися гіркими сльозами*, побутовизм *горілка*, поєднання емотива *любов* з офіційною назвою *почесний донор*.

Для характеристики *коханого чоловіка* в «жіночій» поезії активно використовуються конструкції звертання, зокрема із субстантивованими формами *коханий, милий, любий* у позиції вокатива: **Коханий**, ми – останні українці?! / По нас – холодні зорі, дикий мак?! (Л. Ромен); **Милий**, вина меланхолії переповнюють чашу (Г. Петросаняк); *О, Кохання! Так розум зугблю! / Я страждаю, мій любий* (Л. Ромен).

Внутрішній портрет *чоловіка* дещо асиметричний щодо показу позитивних (радість, задоволення, щастя) і негативних почуттів (сум, безсилля, душевний біль) із переважанням останніх.

Кількісне домінування слово-образів із семами моделювання змісту ‘сум’, ‘безсилия’, ‘безпорадність’, ‘розчарування’ цілком узгоджене із постмодерною тенденцією до зображення сучасника як представника «розгубленого покоління». пор.: **Нещасний чоловік**, що в нього все позаду, / злітає журавлем у мокрі небеса / і дивиться згори **безсило та нерадо** (Н. Федорак); **Нещасний чоловік**, селянський остарбайко, / рушає по грибів канцерогенну пайку, / долаючи **судоми мозкових півкуль** (Н. Федорак); *І якщо у тебе кепський настрій, / і ти хотів би поліпшити його / присутністю жінки з квітами, / і не хотів би взяти двох нещасних чоловіків / у своєму таксі, / все ж спинися і підвези / самотнього чоловіка* (В. Голобородько). Крім означення *нещасний чоловік*, виразниками негативно-оцінних характеристик є прислівникові епітети *безсило, нерадо*, орудний порівняння *злітає журавлем* (згадаймо символіку орнітономена у відомій поезії Б. Лепкого «Журавлі»). Звернімо увагу на епітетний образ *селянський остарбайко*, що сигналізує про появу мотивів «нещастя» і «розлука з рідною землею». Авторська неолексема *остарбайко*, утворена від запозичення *остарбайтер* [СУМ-20: 1. іст. Мирні жителі зайнятих німецько-фашистськими військами регіонів Східної Європи, вивезені на примусові роботи до Німеччини. 2. ірон. Про тих, що їздять за кордон на заробітки; заробітчани (<https://sum20ua.com/?page=2142&searchWord=остарбайтер&wordid=186898>)] за допомогою українського суфікса *-к-*, вдало вписується у стратегію опису психоемоційного портрета *нещасного чоловіка* (актуалізовано 2-ге значення лексеми).

Своєрідну опозицію до розглянутих становлять слово-образи із емоційними архісемами ‘хижий’, ‘жорстокий’, ‘злочинний’. Знакові з цього погляду художні означення *хижий, злочинний, причинний*, порівняння з *василіском* [«казкова тварина, яка вбиває своїм поглядом» (СУМ I: 296)], інтегроване в текст ім’я відомого італійського психіатра Чезаре Ломброзо, який досліджував феномен людської злочинності (ЮЕ: 521). Пор.: *Як тобі убити самурайство, / Хижий, дивноокий азіят?* (О. Башкирова); *Тільки, знай, дивися в кожне обличчя: / ці хлопаки писані ще Ломброзом – // щось таке злочинне, таке причинне / прозирає з їхніх сумирних писків. / В них минуле*

каторжане, судочинне – / словом, вони схожі на василісків (Ю. Андрухович).

Серед актуальних для поетичної мови кінця ХХ – початку ХХІ століття психоемоційних характеристик чоловіка варто виокремити слово-образи, які формують тематичний сегмент «розумова діяльність». Відповідні сполуки протиставляються за ознаками «здатний до інтелектуальної діяльності» (замислений) та «розумово обмежений, нетямущий» (нерозумний, дурненький, із розумовим ганджем, з дуба вправ тощо) із виразним кількісним переважанням останніх. Пор.: *Веселим співом пташка зустріча / Злет сонечка у неземне безмір'я...* / *Замурзане замислене хлопча / Майструє крила з гусячого пір'я* (В. Чубур); *Подивися / в очі тієї, від ласки якої так вперто тікаєш: / в їх глибині, окрім ніжності, туги, печалі, / ти, нерозумний хлопче, побачиши найбільш досконалі / відображення того, кого ти безмірно кохаєш* (Г. Петросаняк); *А хлопчисько зрадів, / Маленький і дурненький, / І почав бігати лугом / У білій сорочці до п'ят* (М. Гриценко); *Гей, козаче, <...> чи ти від жиру молодого, як собака, сказився, / чи ти у лиху годину із розумовим ганджем уродився* (В. Голобородько); *Цей чоловік вродився, певно, з дуба. / Чи з дуба вправ – не знаю, / без різниці. / Його точила істина беззуба – / Одна із тих, що їм вночі / не спить* (Л. Мовчун). Позитивну оцінку розумової діяльності в першій ілюстрації вербалізує епітет *замислений*, ужитий щодо номінації особи *хлопча*. Зменшено-пестлива форма цієї номінації інтимізує поетичне висловлення, надає йому ліричності. Водночас у низці негативно-оцінних характеристик, поєднаних із лексемами *хлопець, хлопчисько, козак, чоловік*, простежуємо градаційну шкалу – від поблажливої зневаги (*нерозумний, дурненький*) до інвективи (*із розумовим ганджем; з дуба впасти*).

Знаковим для української поезії кінця ХХ століття (власне, для постмодерної поезії пізніх вісімдесятих – дев'яностих років) в аспекті мовного портретування чоловіка-сучасника є розвиток мотиву вживання алкоголю. Саме з ним пов'язана активна присутність у текстах прикметника *п'яний*, іменників *похмілля, оковита, самогон*, дієслова *впитися* [«п'ючи вино, горілку і т. ін., п'яніти, ставати п'яним» (СУМ Х: 458)].

Пор.: *Але щовечора я п'яний / Сміюсь в харчевні на весь рот* (Ю. Позаяк); *Їх газди мокрі в тихому похміллі. / Їх зорі вічні. Їх газдині злі* (В. Герасим'юк); *Гей, козаче, чи ти через міру на radoщах від перемоги / оковитої впився, / чи ти від жиру молодого, як собака, сказився* (В. Голобородько); *Нещасний чоловік – у нього все позаду – <...> обпалений вогнями самогону й – саду* (Н. Федорак).

Про актуальність теми й мотиву **самотності** для мовоопису чоловіка свідчить частотне вживання спільнокорених або синонімічних лексем: субстантива *самітник*, епітетів *одинокий*, *самотній*, які характеризують дистрибути *мужчина*, *чоловік* тощо. Наприклад: *Скляна коса, / скляні перса, / скляна уся – / отака тепер твоя жінка, / самітнику* (В. Голобородько); *щоб кожен в своїй ойкумені сягнувши зірок і / планет, / знайшовши предмет любові, любив собі цей / предмет, / окрім, звичайно, дебілів і одиноких мужчин* (С. Жадан); *Таксисте, якщо на розі тебе спинить / жінка з квітами у руці / або самотній чоловік з горем замість квітів, / то кому ти спиниш своє таксі? <...> все ж спинися і підвези / самотнього чоловіка* (В. Голобородько).

Окремий сегмент образної парадигми *чоловік* формують слово-образи, що тематично належать до площини «соціальний портрет». Із-поміж них на окрему увагу заслуговують текстові фрагменти, об'єднані значення «військові поняття». Наприклад, на належність до військової сфери вказують контекстуальні зв'язки номінації *чоловік* із військовими номінаціями осіб (*солдат*, *воїн*), також із батальною лексикою *полк*, *спис*, *штандарт* [«прапор кавалерійської частини, ескадрону» (СУМ XI: 533)] тощо. Пор.: *глянь – хоробрих воїнів полки / дозрівають в їхніх животах* (І. Малкович); *І стали зустрічатися чоловіки всі стрижені під «нуль» / (або іще називають таку зачіску «під Котовського»), / і не знав я, чи це все майбутні солдати / (так де їхні штандарти і барабани?)* (В. Голобородько).

Естетизація образу чоловіка-військового пов'язана з відомим перифразом *хлопці в беретах* [І підноситься стовп вулканічного ревного жару – / стоїмо й мовчимо, як по горло в ріці... / Просто хлопці в беретах мають вівчарок, / і вони роздерли б нас як зайців (Ю. Андрухович)], а також із уведенням в текст імен античних богів кохання і війни, що

стають компонентами метафори [*Чоловічу природу роздвоїли Ерос і Марс, / Як можливість для ролі відбутися грою, / Як важливість актору овацій, чи «браво!», чи «клас!» / О кохана, ти ж знаєш, як прагнем цього після бою!..* (С. П'ятаченко)]. Для експресивізації висловлення такі одиниці можуть поширюватися оцінними епітетами (*хоробрі воїни*).

Водномузпоетичних текстів В. Голобородька спостерігаємо акцентування відмінностей жіночого і чоловічого світоглядів. До елементів жіночої картини світу у цій художній концепції уналежнені *маскарад, свято*, до чоловічої – *маска, автомат, шинель, каска* тощо, пор.: *Дівчата гукали: маскарад! / Хлопці стали чіпляти на обличчя маски. / (Та їй смішні ж ці хлопці!) <...> Дівчата їм клали на плечі руки, – / ті руки світилися святом, – / та хлопці (такі дивні!) / скидали їх обережно / і брали автомати, шинелі і каски* (В. Голобородько). Акцентовано також нерозуміння жінками сутності війни, що виявлено в епітетних оцінках хлопців *смішні, дивні*.

Специфічну тематичну групу формують слово-образи з архісемою 'козацтво'.

Частотне в поетичній мові звертання до осіб чоловічої статі *козаче* успадковане від народної поезики і на сьогодні вже фактично десемантизоване, не має традиційного історичного змісту, синонімізується із *хлопче, чоловіче*. Пор.: *Гей, козаче, чи ти через міру на radoщах від перемоги / оковитої впився, / чи ти від жиру молодого, як собака, сказився* (В. Голобородько); *А ти ж, козаче, випив мене вщертъ. / Одну шаблюку мав при кунтуші, – / за що ж сподобивсь мати дві душі?! (Л. Голота).*

У частині поетичних текстів усе-таки спостерігаємо своєрідну художню реконструкцію фольклорного образу козака Мамає через порівняння з ним чоловіка-сучасника; *Козаком Мамаєм вичікую зустрічі з нинішнім днем. Заправляю оселедця за вухо, складу ноги по-турецькому на гуртожитськiм ліжку. Змахну шабелькою-сестричкою, бренькну струною вірної бандури, вкушу кінчик вуса* (І. Ципердюк). Архетипний образ козака Мамає доповнюють мовні деталі *оселедець, шабелька-сестричка, бандура*; зрештою, весь контекст становить типізоване портретне зображення легендарного козака-лицаря.

Цілісність розгортання мотиву «козацтво» підтримує текстовий маркер *Широкий Луг* (очевидно, авторська трансформація топоніма *Великий Луг* – низовини на лівому березі Дніпра, нижче острова Хортиця, на території якої містилася Запорізька Січ [Жайворонок 2006: 70–71; Кащенко 1017: 4–5]). Пор.: *Отож кружеляю тут sake з полпотівцем і / чайкаништом / Були б непогані хлопці – друзі в Широкому Лузі / Ковтнемо бува й привидиться: ідемо степом чистим / А вранці прочунаєш голову і все під тією ж Фудзі* (О. Ірванець).

Мовно-естетичну повновимірність образної парадигми *чоловік* доповнюють образи із тематичної площини «професія, рід занять» – *медик, ворожбит, моряк, мореплав, купець, тореадор* та ін. Пор.: *в ротову мою порожнину від крику аж пурпурову / зазирали медики ворожбити та інші знаючі хлопці* (Ю. Андрухович); *і моряків чужоземних зграї та сонми / гупають в двері – скиглять – і фрази лайливі / діти збирають із мушлями в цьому заливі* (В. Махно); *Узявши на плечі сувій дорогої парчі, / Ти сходиш на берег багатим купцем-мореплавом* (М. Савка); *Ритми напружені. Зір – тятивою. / Сотні очей запалились хворо. / Хвиля судомна йде за ходом / Чорноволого тореадора* (М. Савка).

Іноді для художнього опису роду занять ліричного героя використовуються метафори: *Хор* – це класична виставка *горлянок / на тлі у фраки схованих мужчин, / що нарізно – абсурдні. Їхній чин – / пліч-о-плічність, гармонія, порядок* (І. Малкович). Мовоопис чоловіка-хориста – це кількаступеневе нарощення іронійно забарвлених художніх деталей: генітивна метафора *виставка горлянок*, зовнішньопортретний образ *мужчини, сховані у фраки* (зауважмо знаковість семантичної трансформації *мужчина, вдягнений у фрак* → *мужчина, схований у фрак*), оказіональна характеристика *пліч-о-плічність*.

Важливий штрих мовної характеристики *чоловіка* – його *мова*. Традиційне уявлення про небалакучість чоловіків вербалізує дієслівна метафора *ліниво перекидуються словами*, де основну оцінку мовлення виявляє прислівник *ліниво*, пор.: *чоловіки – покурюючи товсті сигари з-під / широких капелюхів / у чоботях зі скошеними обцасами – ліниво / перекидуються словами / про фієсту* (В. Махно).

Низка контекстів містять виразно негативні, іноді підкреслено зневажливі номінації чоловіків – лайливі слова, жаргонізми, сленгізми: *Ой розкажи-но, Яри, у, у, но / (це ніби сповідь моя), – / яка полюбе дівчи, у, у, на / такого **кретина**, як я?* (І. Малкович); *в залі / на старих продавлених кріслах сидять кілька / пенсіонерок / і **збоченців** і дивляться на цих вічно молодих / дівчаток, / чії обличчя запам'ятовувались із перших / дитячих переглядів* (С. Жадан); *І знов імена **блюваків** і повій / З'являються на реставрованих титрах* (С. Пантюк); *Як **останній мудила**, гризеш посторонки й вудила. / Чим, епохо, крім СНІДу, іще ти нас нагородила?* (О. Ірванець). Прикметник *останній* маркує найвищий вияв оцінності, закладеної в номінації *мудила*.

Отже, образні засоби парадигми *чоловік*, реалізованої в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття, засвідчують різноаспектні характеристики однойменного мовообразу на семантичних рівнях «зовнішній», «внутрішній», «соціальний портрет». Загалом моделювання слово-образу чоловіка відповідає мовно-світоглядним настановам авторів до стилістичної розбудови образу людини-сучасника. До особливостей парадигми *чоловік* зараховуємо потужний розвиток семантичного рівня «військові поняття» і тематичної групи «професія, рід занять». Нанашу думку, це засвідчує зв'язок з українською народнопісенною та літературною традицією, для якої образ українського *козака* є типовим, еталонним, а також підтверджує патріархальність національного світогляду, у рамках якого виконавцем суспільних, професійних ролей є передусім чоловік. Отже, семантичні зв'язки і стилістична оцінність образу *чоловіка* в сучасній українській поезії зумовлені органічним поєднанням елементів традиції та інновацій в національному постмодерному мовомисленні.

Білоноженко В.М. (укладач). Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наукова думка, 2003.

Білоноженко В.М. (укладач). Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 1999.

Блаженний. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Блаженний> (дата звернення: 20.05.2023).

Бурячок А.А., Гнатюк Г.М. (укладачі). Словник синонімів української мови: у 2 т. Київ: Наукова думка, 2001.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Каценко А. Великий Луг Запорозький. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=13208> (дата звернення: 20.05.2023).

Пастушенко Т.В., Першина Т.С. Остарбайтери. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V (дата звернення: 20.05.2023).

Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 3: К – М. Ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.). Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2001.

Foley L. The Last Serious Thing: Modernist Responses to the Bullfight. London: Queen Mary, 2014.

REFERENCES

Bilonozhenko, V.M. (Ed.). (1999). Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 vol. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Bilonozhenko, V.M. (Ed.). (2003). Dictionary of Ukrainian Phraseology. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Blessed. *Great Ukrainian Encyclopedia*. URL: <https://vue.gov.ua/Blessed> (accessed: 20.05.2023) (in Ukr.).

Buriachok, A.A., Hnatiuk, H.M. (Eds.). (2001). Thesaurus of synonyms in the Ukrainian language: in 2 vol. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Foley, L. (2014). The Last Serious Thing: Modernist Responses to the Bullfight. London: Queen Mary (in Eng.).

Kashchenko, A. The Great Zaporizhian Meadow. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=13208> (accessed: 20.05.2023) (in Ukr.).

Legal Encyclopedia: in 6 vol. (2001). Vol. 3: К – М. Kyiv: Ukrainska Entsyklopediia im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Pastushenko, T.V., Pershyna, T.S. Ostarbeiters. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V (accessed: 20.05.2023) (in Ukr.).

Zhaivoronok, V.V. (2006). Symbols of Ukrainian Ethnoculture: Dictionary-Guide. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Статтю отримано 22.05.2023

Hanna Diadchenko, Olha Rud

METAPHORICAL PARADIGM MAN IN THE UKRAINIAN POETRY FROM THE LATE 20TH TO THE EARLY 21ST CENTURY

The paradigm of images united by the archiseme ‘man’ in the analysed corpus of poetic texts is represented by stylistically diverse nominations. These nominations include both functionally desemantized terms and units having powerful associative-imagistic potential.

Epithetic and metaphorical combinations, which are components of the mentioned paradigm, encompass various external portrait and internal psychological characteristics. Within the semantic level of the “external portrait”, they provide indications of age, outline physical traits such as strength, height, eye colour and shape, describe clothing and mannerisms.

The semantic level of the “internal portrait of a man” represents the linguistic description of moods and feelings of contemporary man. The strongest among them is the feeling of love. It includes moral evaluations of individuals, characterization of their thinking and speech, activation of folklore motifs, as well as the incorporation of the “signifying” motifs of alcohol consumption and solitude, typical for 1990s poetry.

The analysis of the textual segment with the meaning of “social life” reveals a significant development of imagery related to “military concepts” and “profession and occupation”. Among other semantic-imagistic vectors observed within the paradigm of a man, there is an active development of the lexico-thematic line of person → nature and the presence of a considerable number of contexts saturated with obscene vocabulary.

In general, the modelling of the image of a man corresponds to the linguistic and worldview orientations of authors in the stylistic construction of the image of a contemporary person. The particular features of the paradigm of a man include the significant development of the semantic level of “military concepts” and the thematic group of “profession and occupation”. In our opinion, this indicates a connection with Ukrainian folk and literary traditions. Thus, semantic associations and stylistic evaluations of the image of a man in contemporary Ukrainian poetry are determined by the organic combination of tradition and innovation in national postmodern linguistic thinking.

Key words: imagery paradigm, archiseme, semantic slice, lexical-thematic line, intertextual connections.

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.15>

УДК 811.161.2

МОВНА ГРА І МОДАЛЬНА ГРА: КОРЕЛЯЦІЯ ПОНЬЯТЬ І ТЕРМІНІВ

ГОРГОЛЮК

Ніна Георгіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
заступник директора Інституту
української мови НАН України з
наукової роботи;
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ,
01001;
e-mail: gorgoluk@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7229-3066

Nina

HORHOLIUK,

PhD in Philology, Associate Professor,
Deputy Director for Research of the
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4, Mykhaila Hrushevskoho Str., Kyiv,
01001;
e-mail: gorgoluk@ukr.net

У статті схарактеризовано кореляцію понять «мовна гра» – «модальна гра». Проаналізовано механізми, що вможливають мовну гру та її творчий характер. Термін модальна гра витлумачено як маніпулятивну тактику стратегії інформаційного впливу мовця на читача/слухача, свідоме й заплановане мовне маніпулювання, яке здійснює мовець, унаслідок чого в реципієнта змінюється ментальний ракурс відображення дійсності. Закцентовано на кореляції базових диференційних ознак мовної і модальної ігор – мовному маніпулюванні та лінгвокреативності мовця. Визначено й описано правила, механізми та прийоми модальної гри на матеріалі ЗМІ, зокрема проаналізовано усічення модусного складника речення в заголовках ЗМІ та заступлення модусних предикатів іншими предикатами. Висловлено припущення щодо статусу модальної гри як мовної антигри, що потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: мовна гра, модальна гра, модальність, маніпулювання, лінгвокреативність, розуміння.

Можна сказати, що поняття «гра» є поняттям із розпливчастими обрисами. Але чи розпливчасте поняття є взагалі поняттям? А чи нечіткий знімок є взагалі зображенням людини? І чи заміна нечіткого зображення чітким завжди корисна? Чи не буває часом нечітке зображення саме тим, що нам потрібно?

Людвіг Вітгенштайн

Поняття «мовна гра», попри доволі давню традицію дослідження, і досі має статус «розмитого, складного й неоднозначного» [Космеда 2013: 6], а через частотність використання терміна *мовна гра* в лінгвістичних працях його уналежнюють до «модних термінів» [Зирка 2005: 125]. Традиційно *мовну гру* аналізували на лексичному рівні, а часто й ототожнювали з *грою слів, каламбуром*, що засвідчують наукові студії та фіксації терміна *мовна гра* в лінгвістичних енциклопедіях, словниках тощо [Тараненко 2000: 100–101]. Сьогодні дослідники зацентровують на *широкому* підході до потрактування *мовної гри*, оскільки в ній можуть бути залучені ресурси всіх мовних рівнів. Відповідно виокремлюють і різні типи мовних ігор – графічна, фонетична, словотвірна, лексична, фразеологічна, ономастична, морфологічна, синтаксична, пунктуаційна, а також ігри на текстово-дискурсивному рівні та ін. (див.: Космеда 2013; Кондратенко 2019 та ін.).

Когнітивний підхід до витлумачення граматичних категорій, зокрема категорії модальності, уможливив виокремлення *модальної гри*, що її витлумачуємо як *маніпулятивну тактику стратегії впливу на свідомість реципієнта*. Зауважимо, що *модальність* у контексті когнітивної теорії модальності – це ментально-чуттєвий ракурс відображення дійсності мовцем; модальність виражає способи ментально-чуттєвого відбиття дійсності мовцем або її ментально-чуттєвого моделювання [Бріцин 2015: 79].

Мета пропонованої студії – установити кореляцію понять і термінів *мовна гра* і *модальна гра*.

Розпрацюванню теорії мовної гри, механізмів і прийомів створення мовної гри, специфіки її реалізації на всіх мовних рівнях присвячено чимало праць (Т.А. Космеда, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Т.Ю. Ковалевська, Н.В. Кондратенко, Ж.В. Колоїз, В.В. Зірка, А.А. Таран, О.Т. Тимчук, Н.Ф. Непийвода, І.Е. Сніховська, О.В. Халіман та ін.).

Постання терміна *мовна гра* пов'язують насамперед з іменем Людвіга Вітгенштайна. *Мовна гра* – це сукупність мови й діяльності [Вітгенштайн 1995: 95]; термін *мовна гра* підкреслює, що «мовлення є частиною діяльності, способу життя» [там само: 101]. Учений пропонує усвідомити розмаїття мовних ігор на різних прикладах, зокрема й таких як: давати накази й діяти згідно з ними; описувати предмет за його виглядом або розмірами; виготовляти предмет за його описом (малюнком); розповідати про хід подій; снувати здогади про хід подій; висувати й перевіряти гіпотезу; демонструвати наслідки досліду таблицями й діаграмами; вигадувати й читати оповідки; прикидатися; співати в хороводі; відгадувати загадки; вигадувати, розповідати жарт; розв'язувати приклади з арифметики; перекладати з однієї мови на іншу; просити, думати, лаяти, вітати, молитися та ін¹. «Можна легко уявити собі мову, що складається із самих наказів та рапортів на полі бою, – зауважує Л. Вітгенштайн. – Чи мову, що складається із самих запитань і якогось ствердного чи заперечного слова. І безліч інших. А уявити собі якусь мову означає уявити собі якийсь спосіб життя» [там само: 98].

У сучасних лінгвістичних студіях *мовну гру* витлумачують як «умисне заплановане відхилення від мовних норм із метою створення прагматичного ефекту» [Космеда 2013: 23–24], «порушення правил за правилами» [Космеда 2014: 10]. Закцентують також на потрактуванні *мовної гри* як «процесу створення за допомогою мови нових, віртуальних, світів» (зокрема, у контексті дослідження мовної парадигми маніпулятивної гри в рекламі) [Зірка 2005: 125], засобу психологічного впливу в мовному маніпулюванні [Стехіна 2010].

¹ Пор. із перформативними висловленнями-діями, описаними в теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна в праці «Як щось робити за допомогою слів» [Austin 1962].

Одним із найважливіших критеріїв, що вможливають *мовну гру*, уважаємо активність мовної особистости, зокрема її здатність творчо використовувати мовні знання, тобто лінгвокреативність, або майстерність мовця добирати прийоми і засоби кодування інформації, що спрогнозує максимальний ефект реалізації його комунікативного задуму – правильного (необхідного мовцеві) декодування інформації реципієнтом.

Окрім того, спрямованість *мовної гри* на адресата сфокусовує на його обов'язковій участі в цій грі; мовна гра «не відбудеться» без адресата, бажаного ефекту не буде досягнуто без його розуміння та усвідомлення мовної гри, правильного декодування «ефектних» мовних засобів, що їх використав мовець. Адресат повинен «упізнати» *мовну гру*, правильно декодувати задум мовця.

У цьому контексті особливої значущости набуває витлумачення поняття «розуміння» в працях В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, Л. Вітгенштайна та ін. «Між наказом і виконанням пролягає прірва, – зауважував Л. Вітгенштайн. – Її треба заповнити розумінням». «Лише розуміння визначає, що ми маємо зробити ЦЕ» [Вітгенштайн 1995: 215]. О.О. Потебня з опертям на ідеї В. фон Гумбольдта *розуміння* як «тотожність думки в тому, хто говорить, і в тому, хто слухає», називає *ілюзією*, так само ілюзією є і сприйняття власних відчуттів за зовнішні предмети»; «думати при слові те, що думає інший, означало б перестати бути самим собою» [Потебня 1985: 267]. В. фон Гумбольдт зазначав: «Ніхто не думає при слові саме того самого, що інший», «тому всяке розуміння є разом нерозуміння; усяка згода в думках – розбіжність» [Humboldt's 1848, т. 6: 78]. «Однак наше слово діє на інших. Воно встановлює зв'язок між замкнутими в собі особистостями, не зрівнюючи їх змісту, а, так би мовити, “настроюючи їх гармонійно” [Humboldt's 1848, т. 6: 68]» (цит. за [Потебня 1985: 267]).

Отже, наявність мовця і адресата, «гармонійність налаштувань» мовця і адресата (мовець свідомо маніпулює мовою, адресат «розуміє» мовне маніпулювання) – це передумови і водночас правила мовної гри.

Аналіз дефініцій поняття «мовна гра», наявних у сучасних студіях, уможливив виокремити такі базові диференційні ознаки

мовної гри: відхилення від мовних норм, яке відбувається за правилами («порушення правил за правилами»); лінгвокреативність мовця; свідоме й заплановане мовне маніпулювання, що його здійснює мовець; усвідомлення мети й ефекту мовної гри адресатом.

У студії зацентруємо на мовному маніпулюванні – свідомому й цілеспрямованому використанні мовцем мовних інструментів та усвідомленні процесу, зокрема й ефекту мовного маніпулювання, адресатом.

Мовне маніпулювання, що його потрактовують як «соціальну силу, потужний засіб впливу та нав'язування поглядів, спокушання, привернення та утримання уваги, підтримання зацікавленості і, відповідно, важливого чинника життєдіяльності людини» [Зирка 2005: 6], ґрунтовано на *маніпулятивній грі* [Зирка 2005: 113]. Мета маніпулювання за прихованих справжніх намірів – спонукати іншу людину до здійснення певних дій, зміни ціннісних установок, уявлень і думок тощо, одночасно зберігаючи в ній ілюзію незалежності чи самостійності ухвалених рішень та дій, упевненості в тому, що вона діє з власної волі [Зирка 2005: 6–7].

Продемонструємо прийоми модальної гри на матеріалі ЗМІ, які завжди були і сьогодні є так званим *прокси-світом* (англ. *proxy world*), вони пропонують споживачам інформації альтернативний «опис»¹ світу і мають потужний вплив на свідомість читачів / слухачів. Оскільки йдеться про процес маніпулювання, який здебільшого кваліфікують як негативну дію з огляду на стереотипне сприйняття терміна *маніпуляція*, вважаємо за необхідне звернути увагу на типи маніпуляцій, що їх дослідники виокремлюють у ЗМІ: *мутація* як позитивний або нейтральний вплив на поведінку реципієнта (додавання, модифікація і трансформація) та *інмутація* як негативний вплив (знищення, руйнування) [Холод 2011: 26–27].

Модальну гру, унаслідок якої в споживача інформації відбувається зміна ментального ракурсу відображення дійсності, витлумачуємо як маніпулятивну тактику стратегії інформаційного впливу мовця на свідомість реципієнта.

¹ Пор: «...те, що ми вважаємо світом, – насправді лише його опис» [Кастанеда 2019: 9].

На відміну від мовної гри, лінгвокреативність мовця в модальній грі не увиразнена; мовець добирає такі мовні засоби або використовує такі прийоми модальної гри, які не привертатимуть уваги реципієнта, оскільки маніпуляція має бути прихованою, без «порушення правил», що уможливить бажаний ефект – вплив на свідомість реципієнта.

Зауважимо, що з-поміж способів маніпулювання інформацією виокремлюють: спотворення інформації через подання неповної інформації, висвітлення інформації лише з одного боку; редагування інформації – додавання власних домислів та коментарів; інтерпретування інформації у вигідному для маніпулятора світлі; супроводження матеріалу заголовком, який не відповідає змісту; подання неточної цитати – «виривання» її із контексту, унаслідок чого вона змінює свій зміст та ін. [Лігачова 2003: 42–43].

Проаналізуємо такі ходи-дії модальної гри: 1) усічення модусного складника речення в заголовках ЗМІ (зміна експліцитного статусу модальності на імпліцитний) та 2) заступлення модусних предикатів іншими предикатами, унаслідок чого відбувається трансформація або модифікація модального значення речення-висловлення.

І. Заголовки, як відомо, насамперед скеровані на привернення уваги читача. Напр., заголовок на ресурсі *Volyn24: Армія Польщі планує вторгнення на західну Україну наприкінці липня* (<https://www.volyn24.com/news/188052-armiia-polschi-planuie-vtorgnennia-na-zahidnu-ukrainu-naprykinci-lypnia>, 22.06.2022). Подібні заголовки часто називають *клікбейт* (пор. відповідники: *клацоловка / приклацка / тицявка / клац-лап / мишоловка / заманка / клікобман / кліколовка / клікпастка / примана / принада / лацонаста / клацоман / клацомана* (slovotvir.org.ua/words/klikbeit)); такі заговки-інтриги спонукають читача до прочитання допису. Пор. текст інформаційного допису *Зрадник України та позбавлений депутатського мандату ВР Ілля Ківа вкотре відзначився «блискавичним розумом». Він заявив, що армія Польщі планує напасти на Західну Україну наприкінці липня. Ківа розповів, що український генштаб та польське командування закінчили планування операції із заходу армії Поль-*

ці на територію Західної України (<https://www.volyn24.com/news/188052-armiia-polschi-planuie-vtorgnennia-na-zahidnu-ukrainu-naprykinci-lypnia>, 22.06.2022).

У заголовкові *Україна переможе до жовтня* (Любко Петренко, https://zaxid.net/statti_tag50974/, 07.04.2023) наведено фрагмент цитати з інтерв'ю німецько-швейцарського військового й економічного експерта доктора Маркуса Койпа телеканалу ZDF. Подання в заголовкові лише диктумної частини речення-висловлення часто прогнозує модальність знання. Експліцитний модус у реченнях, що репрезентують модальність знання, здебільшого надлишковий. Зауважимо, що стан суб'єкта, який позначають дієсловом *знати*, дослідники кваліфікують як пасивний, зумовлений інформацією, яка надійшла до нього. Інформацію сприймають як факт об'єктивної дійсності, оскільки під час читання новин (як і книг), за спостереженнями медіааналітика Ганни Ульори, у споживачів інформації «аналітичні механізми не працюють» (докладніше див. інтерв'ю Ганни Ульори «Радіо Свобода», <https://www.radiosvoboda.org/a/29889602.html>).

Модальність знання в системі епістемічних модальностей за силою інтенсивності визначено як «середню», тобто «нульову» категорію; через знання витлумачено інші модальності [Епштейн 2001: 297]. Пор.: *припущення* ← *знання* → *упевненість* → *віра*: «слабка» – *припущення* (можливість знання, перехід від незнання до знання (припущення, що я можу щось знати): **Я припускаю, що Україна переможе до жовтня** – модальність припущення; «середня» – *знання*: **Я знаю, що Україна переможе до жовтня** – модальність знання; «сильна» – *упевненість* (я не просто знаю, а не можу не знати): **Я впевнена, що Україна переможе до жовтня** – модальність упевненості; «надсильна» – *віра* (не можу знати, але знаю): **Я вірю, що Україна переможе до жовтня** – модальність віри.

Декодувати модальність читач може з контексту, а в разі проаналізованої публікації вже з підзаголовка: *Оптимістичні прогнози німецько-швейцарського військового експерта*. Пор.: *прогноз* – ‘передбачення на основі наявних даних на пряму, ха-

рактеру й особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві»; *прогнозувати* – ‘на основі наявних даних передбачати напрям, характер і особливості розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві’ (СУМ VIII: 152). Можемо також зробити висновок, що автор допису правильно декодував модальність висловлень прямої мови, зацентрувавши на високому ступені впевненості доктора Маркуса Койпа на підставі конкретних фактів, наведених у дослідженні (*втрата тисяч одиниць важкого озброєння, масове жертвування резервів, розконсервовування та відправлення на фронт архаїчних танків на кшталт Т-55 та Т-64, неймовірні темпи виснаження російських резервів та ін.*).

«Україна переможе не пізніше жовтня цього року», – такий прогноз зробив цього тижня німецько-швейцарський військовий і економічний експерт, доктор Маркус Койп в інтерв’ю телеканалу ZDF. <...>

Висновок, якщо у двох словах, такий: російська армія перебуває в жалюгідному стані.

Згідно з підрахунками військових аналітиків, які використовує доктор Койп, Росія якщо вже не втратила, то досить швидко втратить 10 тисяч одиниць важкого озброєння, включно з танками. Тож він стверджує: «Це темпи виснаження, які Росія не здатна компенсувати. Насправді це лише питання часу, коли у них вичерпаються резерви».

Другим аргументом на користь швидкої поразки росіян є їхня катастрофічна наступальна кампанія взимку.

«Якщо зараз подивитися на цілий фронт, то це просто катастрофа (для Росії. – Ред.). Насправді це не має нічого спільного з військовою логікою, а є масовим жертвуванням резервів – як матеріальних, так і людських – заради мінімального поступу», – аналізує Койп.

Описуючи ситуацію з оновленням російського військово-технічного парку, Маркус Койп вживає словосполучення «технологічна ескалація додолу».

Нині дійшло до того, що в Росії почали розконсервовувати та відправляти на фронт архаїчні танки на кшталт Т-55 та Т-64. <...>

Зважаючи на темпи виснаження російських військ, Койп методом екстраполяції вираховує, що вже в жовтні, а то й раніше, російська окупаційне армія зазнає поразки. «Якщо подивитися на неймовірні темпи виснаження російських резервів, то стає зрозуміло, що скоро Росія взагалі не зможе вести військових дій. Єдине, що вони зможуть тоді зробити, це зариватися в окопи», – висновує німецький науковець. <...>

Отже, до жовтня, якщо вірити словам доктора Маркуса Койпа, ми переможемо (https://zaxid.net/ukrayina_peremozhe_do_zhovtnya_n1561288).

Такий прийом модальної гри в проаналізованому тексті (усічення модусного складника речення в заголовкові) з огляду на змістове наповнення заголовка кваліфікуємо як позитивний вплив на свідомість українських читачів.

Принагідно зазначимо, що експліцитний модус також здебільшого надлишковий і у власне оцінних судженнях, що їх уводить предикат *уважати* (*Я вважаю, що...*), оскільки для мовця такі судження є фактично аналогом істини, пор.: *Альона Романюк: путін – це зло, але не єдине. Днями вечеряла у данській родині разом з колегами з Британії, Німеччини та Ірландії. <...> Мене завжди запитують про Україну, про те, що у нас відбувається і як ми реагуємо. І от данка каже щось на кшталт: «Це ж який цей путін! Ця війна нікому не треба, тільки путіну. Це одна людина, через яку стільки жахіття».* Запитую, як вважають усі, хто присутні на вечері, чи це путін гвалтував українських жінок? Чи це путін робив звірства у Бучі та Ірпені? Чи це путін знищив Маріуполь? Чи путін випустив ракети з Каспійського та Чорного морів, з території Білорусі на мирні українські міста, школи, дитсадки, будинки та торгові центри? Ні, це роблять конкретні люди. *Тому, так, путін – це зло, але не єдине* (<https://poglyad.tv/alona-romanyuk-putin---ce-zlo-ale-ne-iedine-article>, 10.07.2022).

II. Інший приклад демонструє трансформацію модальності в заголовкові та в інтерпретації автора допису.

Пор. заголовок, фрагмент тексту і пряму мову:

ДАНІЛОВ СУМНІВАЄТЬСЯ, ЩО КИТАЙ ПОГОДИТЬСЯ БУТИ «СПІЛЬНИКОМ РФ» У ВІЙНІ ПРОТИ УКРАЇНИ [заголовок]

Секретар Ради національної безпеки і оборони Олексій Данілов висловив сумнів, що Китай повною мірою буде втягнутий у війну РФ проти України [фрагмент тексту].

«Ще раз наголошую, що ми вважаємо, що Китай – це окрема країна, вона не буде спільником Росії» (<https://www.radiosvoboda.org/a/news-danilov-rnbo-kytaya-viyna/32319860.html>, 15.03.2023).

Експліцитна модальність у реченні прямої мови *Ми вважаємо* оприявнює високий ступінь упевненості мовця («сильної» модальності): у модусному предикаті *уважати* (*Я вважаю / Ми вважаємо, що...*) увиразнений семантичний складник лексеми *впевнений* – ‘який має **тверде переконання** в чомусь, щодо чогось, віру в кого-, що-небудь’ (СУМ X: 456). Звернімо увагу й на предикат *наголошувати* – ‘виділяти, підкреслювати, ставити на перший план якусь думку, якість положення і т. ін.’ (СУМ V: 52), за допомогою якого зацентровано на предикаті *вважати*; підсилювальну функцію виконує також конструкція *ще раз* (ще, іще, присл. 1. Додатково до того самого; знову, заново, повторно. Ще (іще) [один] раз – вдруге, повторно [СУМ XI: 575]).

Автор допису через власну інтерпретацію модальності речення прямої мови трансформував її – змінив «сильну» модальність на модальність *сумніву*, яку разом із модальністю *припущення* в системі епістемічних модальностей кваліфіковано як «слабку» за силою інтенсивності. Пор.: *сумніватися* – ‘відчувати, висловлювати сумнів щодо вірогідності, можливості чого-небудь; не бути впевненим у чомусь’ (СУМ IX: 840); *сумнів* – ‘непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь’ (СУМ IX: 839); *сумнів* – «можливість незнання, перехід від знання до незнання (припущення, що я можу чогось не знати)» [Епштейн 2001: 297].

Отже, через заголовок і перше речення допису, у якому автор наводить свою інтерпретацію (свій варіант) модальності, у читача сформовано знання про *сумнів* Данілова щодо статусу

Китаю як спільника Росії у війні проти України. Утім, позиція Данілова – це **впевненість** (а не сумнів!) у тому, що Китай не буде спільником Росії у війні проти України.

Така маніпуляція має прихований характер через вдале «жонгливання» автором предикатами – репрезентантами епістемічної модальності, через що читач із високою імовірністю «не розпізнає» маніпулятивний характер такого заступлення.

Отже, на відміну від мовної гри, лінгвокреативність мовець в модальній грі **не** увиразнена, він добирає такі мовні засоби або використовує такі прийоми модальної гри, які **не** привертатимуть увагу реципієнта; мовець, свідомо маніпулюючи мовою, **не** «претендує на певну мовленнєву оригінальність», **не** розраховує на додатковий, *понадкомунікативний* ефект, **не** розраховує на належну оцінку своєї лінгвокреативності; модальна гра **не** повинна бути «гарною», оскільки маніпуляція має бути прихованою, без «порушення правил», адресат **не** повинен «розпізнати» її, що уможливить досягти бажаного ефекту – зміни (трансформації, модифікації) ментального ракурсу, або ментальної оптики, відображення дійсності.

З огляду на запропонований аналіз кореляції понять «мовна гра» і «модальна гра», зокрема й відсутність єдиної загальноприйнятої дефініції терміна *мовна гра*, постає проблемне й дискусійне питання про статус *модальної гри* як *мовної антигри*, що потребує подальшого дослідження.

Бріцин В.М. Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 77–85.

Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження. Пер. з нім. Євген Попович. Київ: Основи, 1995.

Зирка В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс. ... доктора филол. наук: Ин-т языкознания НАН Украины. Киев, 2005.

Кастанеда К. Подорож в Ікстлан. Уроки дона Хуана. Пер. з англ. Івана Кричфалушія. Львів: Terra Incognita, 2019.

Кондратенко Н.В. Мовна гра в рекламному теледискурсі як вияв лінгвокреативу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2019. № 38. Т. 3. С. 83–86.

Космеда Т. Класичне і модерне: актуалізація вчення Л. Щерби про мовний експеримент як про мовну гру. *Мова: класичне – модерне – постмодерне: збірник наукових статей*. Київ: ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2014. Вип. 1. С. 4–13.

Космеда Т.А., Халіман О.В. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики). Дрогобич: Коло, 2013.

Лігачова Н., Черненко С., Іванов В., Дацюк С. Маніпуляції на ТБ. Київ: Телекритика Інтерньюз, 2003.

Потебня О.О. Естетика і поетика слова: збірник. Київ: Мистецтво, 1985.

Стехіна В.К. Парадокси як мовна гра в сучасних медіатекстах. *Теле- та радіожурналістика*. 2010. Вип. 9. С. 336–341.

Тараненко О.О. Гра слів. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 100–101.

Холод О.М. Зібрання наукових праць: у 10 т. Т. 10: Теорія інмутації суспільства. Київ: КиМУ, 2011.

Эпштейн М.Н. Философия возможного. Санкт-Петербург: Алетея, 2001.

Austin J.L. *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered in Harvard University in 1955*. Oxford, England: Oxford University Press UK, 1962.

Wilhelm Von Humboldt's. *Gesammelte Werke*. Bd. 1–6. Berlin, 1848.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Austin, J.L. (1962). *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered in Harvard University in 1955*. Oxford, England: Oxford University Press UK (in Eng.).

Britsyn, V.M. (2015). Modality and predicativity: the lines of delimitation and opposition. *Movoznavstvo*, 2, 77–85 (in Ukr.).

Epstein, M.N. (2001). *A Philosophy of the Possible. Modalities in thought and culture*. St. Petersburg: Aletheia (in Russ.).

Kastaneda, K. (2019). *Journy to Ixtlan. The lessons of Don Juan*. Lviv: Terra Incognita (in Ukr.).

Kholod, O.M. (2011). *Collected scientific works: in 10 vol. Vol. 10: Theory of Society Immutation*. Kyiv: KМУ (in Ukr.).

Kondratenko, N.V. (2019). *Language game in advertising TV discourse as a manifestation of linguistic creativity*. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser: Philology*, 38(3), 83–86 (in Ukr.).

Kosmeda, T.A. (2014). *Classical and Modern: Actualization of L. Shcherba's concept of a linguistic experiment as a language game*. *Language: classical – modern – postmodern: a collection of scientific articles*, 1, 4–13. Kyiv (in Ukr.).

Kosmeda, T.A., Haliman, O.V. (2013). *Language game in the paradigm of interpretive linguistics. Grammar of evaluation. Grammatical games (theoretical understanding of discursive practice)*. Drohobych: Kolo (in Ukr.).

Lihachova, N., Chernenko, S., Ivanov, V., Datsiuk, S. (2003). *Manipulations on TV*. Kyiv: Telekrytyka Internews (in Ukr.).

Potebnia, O.O. (1985). *Aesthetics and poetics of the word: a collection*. Kyiv: Mystetstvo (in Ukr.).

Stekhina, V.K. (2010). *Paradoxes as a language game in modern media texts*. *TV and radio journalism*, 9, 336–341 (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2000). *Wordplay. Ukrainian language. Encyclopedia* (pp. 100–101). Kyiv: Bazhan Ukrainian Encyclopedia (in Ukr.).

Wittgenstein, L. (1995). *Tractatus logico-philosophicus; Philosophical investigations*. Translated from German by Yevhen Popovych. Kyiv: Osnovy (in Ukr.).

Zirka, V.V. (2005). *Linguistic paradigm of the manipulative game in advertising*: diss. D. in Philology: Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv (in Ukr.).

LEGEND

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Vol. I–XI. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 22.11.2023

Nina Horholiuk

LANGUAGE GAME AND MODAL GAME: CORRELATION OF CONCEPTS AND TERMS

The article characterizes the correlation between the concepts of *language game* and *modal game*. The mechanisms that make language play possible and its creative character, and language game tools are analyzed. The term *modal game* is interpreted as a manipulative tactic of the speaker's strategy of informational influence on the reader/listener, a conscious and planned linguistic manipulation carried out by the speaker, resulting in the recipient's mental perspective of reality changes. The study focuses on the correlation of the basic differentiating features of language and modal games – language manipulation and the speaker's linguistic creativity. It emphasizes the obligatory participation of the addressee in such games.

It is determined that, in contrast to language game, the speaker's linguistic creativity in a modal game consists in the creative selection of such linguistic means or the choice of such modal game techniques that will not attract the recipient's attention since the manipulation should be hidden, without "breaking the rules", which will make it possible to achieve the desired effect of influence on the recipient's consciousness.

The rules, mechanisms and techniques of the modal game in the media are defined and described, in particular, the truncation of the mode sentence component in media headlines (change of the explicit status of the modality to the implicit one, which predicts the modality of knowledge) and the substitution of the modal predicates with other predicates, which results in the transformation or modification of the modal meaning of the sentence-utterance.

Given the proposed analysis of the correlation of the concepts of "language game" and "modal game", including the lack of a single generally accepted definition of the *language game* term, the article identifies a problematic and controversial issue of the status of modal game as a linguistic antgame that requires further research.

Keywords: language game, modal game, modality, manipulation, linguistic creativity, understanding.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.16>

УДК 811.161.2'373

ІРРЕАЛЬНІ ПЕРСОНАЖІ ТА ЙМОВІРНІ МІФОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІЙ КАЗЦІ (ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИСТЕМНИЙ ПІДХІД)

СЕРДЕГА

Руслан Леонідович,

кандидат філологічних наук,
доцент, докторант кафедри
українознавства і лінгводидактики,
Харківський національний
педагогічний університет імені
Г.С. Сковороди;
вул. Валентинівська, 2, Харків, 61168;
e-mail: ruslan.serdega@ukr.net
ORCID: 0000-0001-7064-4547

Ruslan

SERDEHA,

PhD in Philology, associate professor,
Doctoral Candidate at the
Department of Ukrainian Studies and
Linguodidactics,
H.S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University;
2, Valentynivska Str., Kharkiv, 61168,
Ukraine;
e-mail: ruslan.serdega@ukr.net

У статті представлено дослідження назв надприродних істот – персонажів українських народних соціально-побутових казок. Визначено семантико-функціональні особливості назв ірреальних персонажів і ймовірних міфонімів, звернено увагу на їх міфопоетичну генетику. Відзначено, що аналізовані назви стосуються й активних персонажів, що беруть безпосередню участь у дії твору, і тих, які перебувають поза дієвим планом казки.

Констатовано, що ономастикон української соціально-побутової казки поєднує і назви міфологічних істот, і найменування надприродних істот, пов'язаних із християнством. Також у соціально-побутових казках діють персонажі реально-ірреального типу (Правда, Неправда), основу яких становлять поняття реальної дійсності, що за певних обставин (за умови активної участі в подіях твору, виконанню дій, властивих людині) зазнають антропоморфізації, а в інших випадках залишаються абстрактними узагальнювальними поняттями. З'ясовано, що зафіксовані в текстах соціально-побутових казок назви міфічних істот часто виступають не прямою назвою міфічної істоти, а складником лайки, стійкого виразу або вільного словосполучення, що підпорядковано досягненню комічного ефекту.

Ключові слова: українська народна казка, соціально-побутова казка, ймовірний міфонім, назва ірреального персонажа, теонім, агіонім.

Ономастикон – важливий корпус мовних одиниць української народної казки, проте його функціональні особливості вивчені поки що недостатньо і жанрово несиметрично. Здебільшого об'єктом лінгвістичної уваги слугують власні назви, зафіксовані в текстах чарівних народних казок ([Порпуліт 1999], О.М. Тиховська [Тиховська 2009], М.А. Курушина [Курушина 2012]), натомість ономастика соціально-побутової казки потребує докладнішого дослідження.

Характеризуючи міфічний простір чарівної казки, О.О. Порпуліт виділяє два основні типи міфонімів: 1) безсумнівні міфоніми, назви ірреальних персонажів (духів, демонів, інших фантастичних істот потойбічного світу); 2) ймовірні міфоніми (імена реально-ірреальних персонажів, основу яких становить реальний об'єкт – феномен живої чи неживої природи, який унаслідок певного мисленнєвого зрушення набуває ознак живої істоти, людини). Такі міфічні персонажі пов'язані з найбільш абстрагованими функціями, що дозволяє розглядати їх у контексті ключових опозицій [Порпуліт 1999: 75]. У соціально-побутових казках до таких належать поняття *правда* і *кривда* (неправда) – абстракти, які набувають реальних ознак через

антропоморфізацію, тобто уподібнюються людині. Показова з цього погляду казка «Правда та Неправда».

Правда – базова одиниця української концептосфери, яка поєднує елементи релігійного і язичницького (дохристиянського) змісту. За допомогою правдивої віри християнин пізнає істину й освячується благодаттю Духа Святого. Однак люди завжди були допитливими, бажаючи зрозуміти сенс буття, навколишнього живого і неживого світу. Одухотворення правди й неправди (кривди) ґрунтується на анімізмі як універсальній властивості міфологічного мислення. Щоправда, в окремих соціально-побутових казках (наприклад, «Про правду і кривду») ці абстрактні поняття не антропоморфізуються, а виступають атрибутом тла, на якому розгортаються події. Через опосередкування діями людських персонажів вони стають своєрідними аргументами того, як краще у світі правильно жити: правдою чи неправдою.

Висловлюємо припущення, що давнішими є казки, у яких *Правда* і *Неправда* функціонують як живі істоти, що є виявом давнього міфологічного мислення. Це міфологічні персонажі реально-ірреального типу, які іменуються загальною назвою, що за певних обставин сприймається як власна [Порпуліт 1999: 75]. Власними такі найменування стають, коли названі ними персонажі починають виконувати активну функцію в реалізації сюжету казки і перестають бути узагальнювальним поняттям, оскільки позначають лише конкретний об'єкт і пишуться з великої літери. Також варто зауважити, що назви *Кривда*, *Правда* пов'язані з давніми слов'янськими словами *кривий*, *правий* і мають паралелі в інших слов'янських мовах: білор. *правда* – *криўда*, болг. *правда* – *кривда*, польськ. *prawda* – *krzywda*, чеськ. *pravda* – *krivda*.

Уявлення про правду та кривду показово відображені в українській фразеології та пареміології. Прикметно, що прислів'я, приказки, фразеологізми з цими компонентами не тільки стають одиницями текстів казок, а й часто слугують своєрідним прогностичним або підсумувальним гаслом розгортання казкового сюжету. Наприклад, казку «Правда та неправда» завершує народне прислів'я *Брехнею світ перейдеши, а назад не вернешся*. Персонаж *Правда* у кінці цього твору, висловлюється

про Неправду так: *пройшла вона світ – назад не вернулась!* Це переконливо засвідчує важливу морально-ціннісну засаду українського народу.

Художньоомовна актуалізація власного імені в народних казках підпорядкована принципам народнопоетичної типізації дійсності. Як зауважує О.Ю. Бріцина, зображення героїв у соціально-побутовій казці ґрунтується «на максимально широкій і місткій типізації, коли прагнення до індивідуалізації того чи того персонажа відсутнє» [Бріцина 1987: 6]. Описувані в таких текстах явища часто настільки узагальнені, що не потребують власного імені як носія певної диференційної інформації (наприклад, про конкретне місце подій, про дійових осіб тощо). Казкові істоти майже не фігурують, хоча є ціла група соціально-побутових казок, де одним із головних персонажів виступає чорт, якого часто перемагає кмітливий герой-людина («Кріпак і чорт», «Як баба чорта дурила», «Попівський наймит»). Однак дуже рідко таку перемогу все-таки здобуває нечиста сила – наприклад, у казці «Як чорт оддячив чоловікові (Жінка не вірний товариш)» лихий зумів перехитрувати рибалку (СПК: 40). Наявність «нечистого» персонажа в соціально-побутових казках – це відгомін міфологічного світогляду. Відносно пізніше походження цих казок зумовило їх своєрідність – спрямованість на соціальну дійсність, буденність.

За народними уявленнями, *чорт* – це «надприродна істота, що втілює зло і має вигляд темношкірої людини з цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом, козячими різками, свинячим рилом, собачою мордою...» [Жайворонок 2006: 643]. Етимологія цього міфоніма залишається суперечливою. Часто його походження виводять від прикметника *чорний* – назви кольору, що асоціюється зі злом. Також його пов'язують зі слов'янським богом темряви Чорнобогом. Існує й інша версія: чорт є сином Чорнобога й богині смерті Мари, або ж «первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магичною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами і різамми)» [Войтович 2005: 591]. Пристаючи до цих версій, варто враховувати істотну трансформацію язичницького образу під впливом християнства.

У давніх писемних пам'ятках слово *чорт* майже відсутнє. Чи не єдине джерело його фіксації – пам'ятка «Великое Зерцало», переклад польської книги «Wielkie zwierciadło przykładów», що дає підстави для припущення про польське походження лексеми (порівняймо пол. *czart*). Зазвичай її походження пов'язують із праслов'янським **čertь*, яке розглядається як прислівник на *-to* «проклятий», споріднене з литовським *kyrēt* «злитися», *apkyrėti* «набридати», *kyrėti* «наврочити, зачарувати».

У соціально-побутових казках натрапляємо й на похідний аугментатив *чортяка* і його синонім *гаспидяка*. У народнорозмовній практиці ці номінації часто вживаються як лайливі вторинні назви людини.

Ще один синонім до номінації *чорт* – це *біс*. Таку синонімічність спостерігаємо, наприклад, у казці «Попівський наймит». Порівняймо контексти: *Розсердився пін, що й з чортами робітник справився та й каже: «– Хай тобі біс! То біс не гуля, він держить вісь, – каже робітник»* і «*Чорт, сердешний, дременує додому, тільки пил схвативсь*». Наведені приклади свідчать про те, що це слово може вживатися як назва надприродної істоти або ж як вторинна лайлива номінація.

Із прийняттям християнства всіх без винятку поганських (язичницьких) богів почали називати бісами. В.В. Жайворонок припускає, що за стародавніх часів *бісом* могли іменувати служителя язичницького культу, якому доручали запалювання священного дерева на жертovníку, коли проводилося богослужіння з магiчними заклинаннями, пов'язане з пророкуванням майбутнього [Жайворонок 2006: 40]. Етимологія слова *біс* (ст.-слов. бѣсъ) не зовсім прозора. Ймовірно, воно походить від індоєвропейського кореня **bhōi-* (**bhəi-*, **bhī-*). У наведеному вище контексті маємо звукове обігрування словесних елементів (римування слів *біс* – *вісь*), що увиразнює комізм ситуації.

У казці «Служба за три коржики» одним із головних героїв є малий Антипко. За крадіжку трьох коржиків із тайстри бідного чоловіка старий дідько покарав його трьома роками служби (рік за кожен украдений коржик) у цього злидаря. Лексема *Антипко* – діалектний відповідник до слова *чорт*, адже відомо, що в народній уяві *антипко* – це чорт, якому дверима відбито п'яти [Жайворонок 2006: 16]. Очевидно, цей міфонім є

результатом народної трансформації імені супротивника Бога – Антихриста. Але ця лексема могла постати й унаслідок переосмислення імені біблійного Ірода Антипи, що стратив Івана Хрестителя. На думку М.І. Зубова, «походження назви *антипко* “чорт” через контамінацію демонічного образу з постаттю святого *Антипи* видається безсумнівним фактом» [Зубов 2010: 121]. Наведені дослідником аргументи переконливо засвідчують генетичний зв'язок міфоніма *Антипко* і з народними уявленнями про ворожих людині болотних духів, і з християнським світоглядом. Давні язичницькі уявлення переплітаються з пізнішими християнськими поглядами.

Зрідка в соціально-побутовій казці натрапляємо на теонім *Сатана*. Нарівні з лексемами *біс*, *дідько* він є синонімом до *чорт*. Пор. тлумачення в академічному «Словнику української мови»: «уявна надприродна істота, яку зображують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; є уособленням злого начала; біс, диявол, чорт, злий дух» (СУМ ІХ: 60).

Розглядувана номінація має давньоєврейське походження і в перекладі з івриту означає «супротивник». У християнському розумінні *Сатана* – це диявол, супротивник Бога і всіх, хто в нього вірує. У соціально-побутових казках він не виступає як активна надприродна істота, окремий персонаж чи герой твору, однак персонажі «вгадують» його за певнимит міфологізованими ознаками – роги, копита, волохате тіло тощо. Зокрема, в казці «Дурному ні в людях, ні дома» згадка про ці ознаки стає основою для опису комічної ситуації, у яку втрапив обдурений зрадливою дружиною Хома: – *Що ж це воно таке сидить на мені? – Та то, куме, сатана! Ось полапай його, якщо волохате, так то небезпрямно сатана! Лапнув кум Петро, аж воно волохате... Як кинеться ж тоді Петро від вікна, як хокне з себе Хому та давай тікати. Біжить та хреститься: «А господи Сусе Христе, це ж мене сатана осідлала...»* (СПК: 70).

Активний компонент текстів соціально-побутових казок – теонім *Бог*. Він теж не функціонує як назва окремого персонажа. Навіть у казці «Як бідняк грошей від Бога випросив», де теонім *Бог* винесено в заголовок, гроші чоловік отримав не від Бога, а від пана (почувши молитву, він поклав їх біля хреста). В інших текстах цей теонім є компонентом стійких словоспо-

лук: – *Ну, жінко, молись Богу: я отеливсь! Та ще як? Так, що й не чув.* – *Що ж тобі Бог дав* (що народилося?), *чоловіче, чи бичка, чи теличку?* («Дурному ні в людях, ні дома»); *Ану, що Бог дасть; що Бог дасть, те і буде* (що буде, те буде); *Господь дасть* (вираження надії, сподівання на добре завершення чогось), – *піду в город, та там і зароблю; слава ж тобі, Господи, що тебе Бог приніс* (добре, що так сталося, що повернувся) («Два брати»); *Господь Бог дав* (пояснення появи чого-небудь) («Казка про одного чоловіка, який давав на божее вола, щоб Бог дав йому сторицею»); *та Бог з ним* (формула згоди, примирення, прощення; хай так і буде, дарма і т. ін.); *слава тобі Господи, слава Богу* (все гаразд, добре); *Спасибі тобі, дядечку, що тебе Господь надоумив* (підкреслення правильності зробленого) *мене викупить; дай Бог здоров'я* (побажання здоров'я), *Неси з Богом!* («Шапка-платка») (побажання успіху; хай щастить), *Ну, нехай же його Бог покарає* («Два брати»), *Най тебе Бог скарає на цьому світі...* («Про великого грішника»), *Бог за це вас покарає!* («Аби гроші – гріха не буде») (побажання кари); *святий Господь мене покарав* (справедлива кара за поганий вчинок) («Як бідний Манько святив паску»), *Бог милостивий* (прощає тих, хто покався) («Про великого грішника»), «*От, Господи милостивий, де в Бога правда?!*» (формула вербалізації розпачу), *Бог з тобою* (формула вербалізації докору) («Два брати»), *раб божий* (християнин) («Аби гроші – гріха не буде»).

У казці «Аби гроші – гріха не буде» контекст із теонімом *Бог* посилює сатиричну спрямованість твору: – *Собаку теж бог сотворив, – заспівав владика глухим голосом, – а тому гріха ніякого не буде, як її коло церкви похоронено.*

У тексті казки «Дурному ні в людях, ні дома» фіксуємо актуальний для народної мови фонетичний варіант теоніма *Ісус Христос*, що є компонентом вигуківих конструкцій – вербалізатора емоції переляку (*Біжить та хреститься: – А господи Сусе Христе, це ж мене сатана осідлала*) чи здивування (*Господи Сусе Христе!.. Як же це я отеливсь, що й не чув?*).

Також ім'я Христа входить до складу стійких зворотів: *ради Христа* (формула вербалізації наполегливого прохання) («Казка про попівське залицання»).

Зафіксовано також розгорнуту словесну формулу з одночасним уживанням теонімів *Христос* і *Матір Божя*. Зокрема, фраза *дарувати на Христа, на Матір Божу* вживається зі значенням «жертвувати на потреби церкви» («Казка про одного чоловіка, який давав на божес вола, щоб бог дав йому сторицею»).

І в загальномовній практиці, і в текстах соціально-побутових казок із теонімами тісно корелюють агіоніми (імена святих), іконіми (назви ікон), геортоніми (назви церковних свят).

До найбільш активних агіонімів, спостережених у текстах соціально-побутових казок, зараховуємо імена *Миколай-угодник* (святий, римський християнський священник грецького походження, єпископ Мирський), *Іван Хреститель* (пророк, мученик, предтеча Ісуса Христа).

Прикметним вважаємо вживання агіоніма *Іван Хреститель* як компонента римованого каламбуру: *А я Іван Хреститель – гріхам одпуститель*. Стилістично цей каламбур максимально узгоджений із комічністю описуваної в казці побутової ситуації: святий (чоловіків брат) починає «хрестити» (лупцювати) ліниву жінку: *А роби! Не лежи! Не гуляй!* (СПК: 50–51).

Приєм комічно забарвленої мовної гри застосований також у казці «Нетямущий піп». Компонентом цієї гри стає агіонім *Ілля* (Ілля Фесвитянин – пророк, свято якого припадає на 2 серпня). Основа розвитку ситуації – священник не може згадати, яке саме свято випадає на цей церковний день: *І піп думає: яке свято, бо забув. Але то церква була стара, дерев'яна, і свиня зачала чухатися в стіну, аж ся стіна трусить. То староста стояв під стіною і крикнув: – Алля! А піп каже: – Так, так, панове парафіяни! Добре староста каже: Ілля! Ілля!* (СПК: 230–231). Стилістичний механізм цієї мовної гри спирається на паронимазійне зближення агіоніма *Ілля* та вигуку *алля* (ним відганяють свиней), що формує комізм оповіді.

Міфоніми, рідше теоніми, похідні від них лексеми й семантично пов'язані з ними елементи часто стають складниками лайки. У текстах соціально-побутових казок спостережено такі висловлення: *ну його к бісу!*; *вражий, гаспидів* (чортів, бісів) *сину!*; *та ну тебе к чортовій матері!*; *ну тебе к божій матері!*

Отже, в текстах українських народних соціально-побутових казок функціонують і оніми, пов'язані з християнством (*Ісус Христос*, імена святих та ін.), і назви міфологічних істот (*чорт*, *дідько*). Це засвідчує синкретизм язичницьких (дохристиянських) і християнських уявлень, інтегрування старозавітних і новозавітних переказів, апокрифів у народну словесну культуру.

Назви надприродних істот у соціально-побутовій казці активно виконують власне номінативну функцію (називають персонажів, що беруть активну участь у подіях твору) або ж актуалізуються в позадієвому статусі (дію виконує не надприродна істота, а людина, яку сприймають за таку істоту (сатана, антихрист) або яка видає себе за неї (чорт, Іван Хреститель)).

Важливо, що розглядувані найменування входять до складу стійких оцінних формул вербалізації певних значень, емоцій чи модальностей.

Зображення героїв у соціально-побутовій казці ґрунтується на максимально широкій і місткій типізації, персонажі у багатьох казках цього типу не індивідуалізовані, а отже, немає потреби давати їм ім'я.

Бріцина О.Ю. Світ мрій і сподівань. *Соціально-побутова казка*. Упоряд. О.Ю. Бріцина. Київ: Дніпро, 1987. С. 5–16.

Войтович В.В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Зубов М.І. Кілька етимологічних зауважень до назв слов'янських міфологічних персонажів. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 113–123.

Курушина М.А. Мовно-культурна специфіка онімів українських чарівних казок. *Studia Linguistica*. 2012. Вип. 6(2). С. 61–67.

Портуліт О.О. Міфонімічний простір чарівної казки: безумовні та ймовірні міфоніми. *Записки з ономастики: зб. наук. праць*. 1999. Вип. 1. С. 70–78.

Тиховська О.М. Система персонажів чарівних казок Закарпаття: психоаналітичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2009.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СПК – Соціально-побутова казка. Упоряд. О. Бріцина. Київ: Дніпро, 1987.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Britsyna, O.Yu. (1987). A world of dreams and hopes. *Social and household fairy tale* (pp. 5–16). Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Kurushyna, M.A. (2012). The linguistic and cultural specificity of the Ukrainian fairy tales. *Studia Linguistica*, 6(2), 61–67 (in Ukr.).

Porpulit, O.O. (1999). The mythonymic space of a fairy tale: Unconditional and probable mythonyms. *Notes on onomastics: a collection of scientific works*, 1, 70–78 (in Ukr.).

Tykhovska, O.M. (2009). The system of characters in trans Carpathian fairy tales: psychoanalytic aspect: abstract of the dissertation for the Candidate of Philological Sciences. Lviv (in Ukr.).

Voitovych, V.V. (2005). Ukrainian mythology. Kyiv: Lybid (in Ukr.).

Zhaivoronok, V.V. (2006). Signs of Ukrainian ethnoculture: a dictionary and reference book. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

Zubov, M.I. (2010). Some etymological remarks on the names of Slavic mythological characters. *Linguistics*, 2–3, 113–123 (in Ukr.).

LEGEND

СПК – Britsyna, O. (Ed.). (1987). Social and household fairy tale. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Vol. I–XI. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 21.09.2023

Ruslan Serdeha

UNREAL CHARACTERS AND POSSIBLE MYTHONYMS IN THE UKRAINIAN SOCIAL AND HOUSEHOLD FAIRY TALE (FUNCTIONAL AND SYSTEMIC APPROACH)

Proprietary vocabulary plays a significant role in the texts of folk tales. The most studied to date are the peculiarities of the functioning of omniums in fairy magic tales. However, in order to carry out a comprehensive analysis of the linguistic embodiment

of the genre specificity of different types of folk tales, to find out what is common and different in the language of these works of oral folk literature, it is necessary to pay due attention to other tales, in particular social and household ones. The article deals with the names of supernatural beings functioning in the structure of social and household tales of the Ukrainian people. The peculiarities of the functioning of unreal characters and probable mythonyms in Ukrainian folk social and household tales are determined, and draws attention to their origin. We have noted that in the studied fairy tales, the analyzed names can denote both active characters who are directly involved in the action of the work and those who are outside the effective plan of the fairy tale. The article shows that, on the one hand, Ukrainian social and household tales retain the names of mythological creatures, and, on the other hand, they have added those associated with Christianity. Social fairy tales also feature characters of the real and unreal type, for example, Truth and Falsehood. Such characters emerge from the concepts of real life, which in certain circumstances (subject to active participation in the events of the work, i.e. performing actions inherent in humans) are anthropomorphised, while in other cases they remain abstract generalised concepts of real life. The names of mythical creatures described in this article are very often used in the texts of social and household tales not as a direct name of a mythical creature, but as a component of a swear word, a stable expression or a free phrase that creates a comic effect in the work. The depiction of characters in social and household tales is characterised by the broadest possible and most comprehensive typing, so in many tales of this type there is no individualisation of certain characters, and therefore no need to give them names.

Key words: Ukrainian folk tale, social and household fairy tale, probable mythonym, unreal character, theonimus, name of a saint.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.17>

УДК 81'42

ПІСНЯ ЯК МОВНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗНАК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В ДІАСПОРНИХ ЩОДЕННИКОВИХ ТЕКСТАХ

СИРКО

Ірина Мирославівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови та методики її навчання, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка; вул. Тараса Шевченка, 24, Дрогобич, Львівська область, 82100; e-mail: irynasyrko@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7622-425X

Iryna

SYRKO,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the English Language Practice and Methods of Its Teaching Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University; 24, Taras Shevchenko St., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine; e-mail: irynasyrko@ukr.net

У статті здійснено лексико-семантичний аналіз образу «пісня» як мовно-естетичного знака української культури. З'ясовано, що в текстах щоденників, створених у діаспорі, стилістичні механізми актуалізації аналізованого образу показово відбивають особливості індивідуального світогляду й мовомислення діячів української культури, які через соціополітичні та соціокультурні причини змушені були жити й творити поза природним національним середовищем.

Ключові слова: діаспора, щоденниковий текст, мовно-естетичний знак національної культури, семантико-аксіологічна парадигма, діаспорний світогляд.

Щоденники, створені в діаспорі, – це знаковий і з погляду мовно-інтелектуальної самоідентифікації авторів, і як об'єкт лінгвоаналізу фрагмент національного щоденникового дискурсу. Адже відомо, що в різні періоди становлення української державності через соціокультурні та соціополітичні причини багато діячів науки, культури, освіти, політики тощо змушені були емігрувати й тривалий час перебували поза межами етнічної України. Унаслідок кількох хвиль економічної та політичної еміграції кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. сьогодні в діаспорі маємо вже кілька поколінь діячів, які народилися й

виросли у діаспорі, але чітко визнають і послідовно позиціонують свою українську ідентичність. Виявлення й повноаспектний опис мовних одиниць такої етноідентифікації на рівні текстової організації щоденників – актуальне завдання, що постає на перетині пізнавальних зацікавлень сучасної української діаріумології (щоденникознавства), етнолінгвістики, лінгвокультурології, текстолінгвістики.

Загалом досвід лінгвоаналізу діаспорних щоденникових текстів поки що незначний (Т.А. Космеда, Н.В. Мазур, І.М. Сирко) і засвідчує потребу їх значно активнішої об'єктивації як предмета мовознавчого вивчення. Адже щоденники письменників, журналістів, громадсько-політичних діячів українського зарубіжжя (наприклад, В. Винниченка, О. Воропая, О. Кошиця, Ю. Луцького, О. Ізарського, А. Любченка, У. Самчука, М. Шаповала, М. Галабурди-Чигрин та ін.) становлять непересічну пізнавальну цінність як джерела історикомовної, лінгвокультурологічної, лінгвософської інформації.

Щоденникові записи, здійснені в діаспорі, – тематично різнопланові й стилістично багатогранні, однак незаперечною об'єднавчою стилістичною домінантою щодо них є наповнення текстів мовно-естетичними знаками національної культури. Серед актуальних для щоденникових записів різних авторів, – образ *пісня*, «у загальній семантиці якого органічно поєднуються мовні (лексико-стилістичні) та позамовні (культурні) значеннєві компоненти» [Голікова 2020: 84].

Як слушно стверджує Т.А. Космеда, пісня – «це значущий для української мовної свідомості культурний концепт, <...> не тільки естетична категорія, але й пам'ять, джерело життя, основа національної свідомості» [Космеда 2012: 280]. Ретроспективно ця думка суголосна із послідовно висловлюваною в етнографічних працях і щоденникових записах мовно-свідомісною позицією О. Воропая – українського фольклориста, мемуариста й письменника в еміграції. Зокрема, у «Щоденнику нового поселенця» він неодноразово вказував на необхідності *виховувати виконавців народних дум з народними інструментами, організовувати хори народних пісень* (В. 1969: 948) і наголошував на особистому внескові: *<...> в ділянці народної творчості я буду збирати народні пісні <...>*

(В. 1969: 952). У щоденникові вченого зафіксовано результати його зусиль у цій царині, порівн.: *Рано був дома і написав «Загадки в народних піснях»* – це розділ для книжки «Українські народні загадки» (В. 1971: 204); *День провів у бібліотеці Британського музею і писав статтю: «Одеса в народних піснях часів кріпаччини»* (В. 1971: 215) та ін.

Численні фрагменти «Щоденника...» засвідчують його знання народних пісень (звернімо увагу на назви конкретних відомих і менш популярних пісень) і щире їх інтелектуально-емоційне поцінування як свідчень зв'язку з українською етнокультурою: *Проспівав він три пісні, а серед них «Три шляхи» <...> з таким почуттям, що більшість публіки заплакала. Я сам ледве стримав сльози* (В. 1969: 499); *Оце Вам пишу листа і чую через вікно гарну пісню: «По синьому морю байдаки гуляють...»*. *Аж сльози на очі навертаються* (В. 1969: 626); *Ця пісня* [«Чайка». – І.С.] *була виконана з таким чуттям і з такою силою голосу, що не тільки ми, українці, а й присутні англійські гості були захоплені* (В. 1969: 1075); *<...> одна з пань заспівала чудову пісню «Сік землі» <...> і своїм співом зворушила не тільки мою душу, а всіх присутніх на тому прийнятті. Я зауважила, що дехто витирив сльози* (Г. 2000: 41). Ностальгійну емоційність проілюстрованих записів визначають оцінки ситуації з експресемами *плакати, сльози – більшість публіки заплакала; я сам ледве стримав сльози; дехто витирив сльози; сльози на очі навертаються*.

У праці «Нариси з української словесності» С.Я. Єрмоленко формулює концептуальну тезу про те, що «мовне середовище впливає на постійність відтворення усталених моделей спілкування, а також на природну потребу індивідуальної мовотворчості» [Єрмоленко 1999: 8]. Мовна особистість та мовна свідомість щоденниківів так званого другого й третього покоління в діаспорі сформувалася поза етномовним середовищем. Їх природний комунікативний код був уже частково соціально периферизований, а проте *пісня* залишилася одним з основних феноменів (а відповідно й мовно-естетичних знаків), які зберігають і оприявнюють етногенетичну пам'ять. Саме таку функцію виконує цей образ у щоденниково-публіцистичних текстах відомої журналістки й громадської

діячки української діаспори М. Галабурди-Чигрин. Зокрема, це засвідчують кілька фрагментів її щоденника зі знаковою назвою «Україно, моя Україно...», які апелюють до прецедентного тексту пісні «Родимий краю»¹: **пісня «Родимий краю»** стала так званим гимном мого побуту в Україні (Г. 2000: 31); Під підлогою купе колеса відстукували в шини мелодію пісні: **«Родимий краю, села родимі! / Вас я вітаю, місця любимі!»**. Так, слова цієї пісні я потім не раз повторювала чи не під час кожного мого виступу (Г. 2000: 15); Я до сліз зворушена виконанням пісні про Рідну землю (Г. 2000: 23); Коли я співала цю пісню <...>, тоді не думала, що слова її чи не найповніше й найсердечніше висловлюють любов і шану кожного, хто хоч раз відвідав столицю нашої Батьківщини (Г. 2000: 21).

Прикметно, що словами (рядками або й цілими строфами) українських народних і авторських пісень М. Галабурди-Чигрин часто починає або завершує щоденникові записи про Україну або роздуми, пов'язані з Україною. Зазвичай це спосіб акцентування певної емоційної тональності – елегійно філософської (як у записові, датованому 14 червня 1990 року: *Три тополі на три сторони – / Три струни в моїм серці натужено, / Три шляхи у моєї весни – / Та не знаю, який мені суджено! / Мерехтять в даліні три дороги, / У білому світі... / У якому краю я шукатиму – / Долю свою?* (Г. 2000: 11)) чи оптимістично-мажорної (як у пісенному епіграфі до запису від 3 травня 1991 року: *Земле, матінко моя, / Я люблю Твої поля – / Я люблю твої простори, / Ріки і високі гори, / Вірним серцем назавжди!* (Г. 2000: 99)). Тобто образ пісня – це особливий емоційно-експресивний код, одиниця оприявлення національно-культурної самоідентифікації М. Галабурди-Чигрин – однієї з діаспорних діячок культури, які «намагалися нагадувати, зберігати в слові, повертати народові його власне духовне єство» [Денисенко 2012: 103].

Знаковість пісні як невід'ємного звичаєво-культурного атрибута в житті українців засвідчують у щоденникових рефлексіях та спогадах узагальнювальні позитивно-оцінні образи –

¹ *Родимий краю, села родимі! / Вас я вітаю, місця любимі, / зелені ниви, ліси, могили, / Щасливі з вами дні ми прожили!*

епітетний образ *співучий народ* (часто згадував Україну, її села, її степи і талановитий *співучий народ* (В. 1971: 1175)) та ототожнювальна метафора *Україна – це пісня* (*Україна – це пісня, яка вічна на цій землі* (Г. 2000: 93)).

Народна пісня в аналізованих щоденникових записах часто репрезентована як джерело інформації про Україну, її звичаї, побут, людей: *Збулася моя довголітня мрія відвідати Батьківщину, яку знала лише з переказів, розповідань батьків, чоловіка, принагідних туристів з України, а також з пісень* (Г. 2000: 10); *Щоденник Олександра Кошиця, що саме тепер друкується у канадському «Новому Шляху», дає нам незвичайно цікаві відомості... про «мистецьких амбасадорів», що піснями розповідали світові про Україну* (В. 1970: 1320); *селяни із захопленням розповідають про ту щедру природу степів, земля яких «молоком і медом текуча». Згадані оповідання звучать для нас на чужині чарівною казкою, колисковою піснею тої землі, що ми її називаємо своєю Батьківщиною* (В. 1971: 216). У ширшому лінгвокогнітивному вимірі це код історично-інтелектуальної та художньо-емоційної пам'яті народу, код повернення до своєї ідентичності, пор.: *Люди йшли, співали націоналістичні пісні, яких роками ніхто не співав. Здавалося, що вже призабули їх. Та ні, лишилися вони в народній пам'яті* (Г. 2000: 42); *слухаючи дуже близькі мотиви старовинного «пісно-пінія», про це якимось забувається і серця і думки відлітають і ширяють там, де залишилось їх безконечне минуле* (С. 1979: 338); *бандури у цих таборах, звучать також символічно. Під звуки цих інструментів родилась і жила Україна де тільки вони дзвеніли* (С. 1979: 312); *Те, що було в піснях, у поезії, тепер воно у реєстрах політичних метрик плянети. Древня, поросла мохом Русь розплилась в Московії, захлинулась в Азії, розчинилась в інтернаціоналі* (С. 1979: 15).

С.Я. Єрмоленко слушно стверджує, що в психоемоційному вимірі *пісня* – це «своєрідна енциклопедія почуттів» [Єрмоленко 1999: 17]. Через неї дуже природно в усній мові і в писемних текстах передаємо почуття та настрої, пов'язані зі сприйманням етнічної Батьківщини. У досліджуваних текстах діаспорних щоденників в динамічно-дієслівних описах таких емоцій домінують семи:

- ‘радість’: *Коли в душі виростає образ Києва, <...> мені хочеться співати і співати...* (Г. 2000: 99); *Яксь радість, якісь неясні, бентежні пориви розтирали мені груди. Хотілося кудись летіти, співати* (Г. 2000: 43);
- ‘веселощі’: *Було навіть весело, не обійшлося без нашої пісні «Вдови»* (С. 1979: 118);
- ‘ностальгія’: *Дуже гарно співав хор і все виглядало справді по Великодньому, як колись у нас вдома* (В. 1970: 111); *<...> ніби живу серед свого народу, ніби чую народні пісні <...> Бодай в уяві входжу в свою рідну стихію* (В. 1970: 492);
- ‘захоплення’: *Хор Кошиця співав у тій церкві дуже добре. Величезна маса людей слухала українські молитви, як зачарована* (В. 1970: 1053); *Відчула, що навіть весела пісня чомусь смутком серце тисне* (Г. 2000: 172); *хор Колесниченка виконав кілька пісень. Стільки з тим пережитого, так багато смутних спогадів...* (С. 1979: 61);
- ‘зворушення’: *Співали і плакали <...> Мелодії наших пісень однаково впливають на всіх: усіх розчулюють* (В. 1969: 496). Згадаймо в цьому контексті спостереження Івана Франка про те, що серед народних українських пісень «зустрічаємо дуже багато так сумовитих, так жалібно болющих, розкриваючи нам таку многоту недолі, що, вдумавшись в ті пісні і в те життя, котре їх викликало, ми не можемо не вжахнутися, не можемо не спитати самих себе: невже се правда?» [Франко 1955: 2].

Очевидним у багатьох щоденникових записах є акцентування мелодійності, гармонійної ритміко-інтонаційної будови українських пісень: *За своє сімсотлітнє існування Кембріджський університет, мабуть, вперше почув мелодійні звуки української пісні і почув їх у доброму виконанні* (В. 1970: 504); *Вони цікавилися стилем української музичної класики та характером нашої народної пісні. їх особливо цікавило в піснях незвичайне для них звучання, особливі інтонації ніжності* (В. 1970: 504) та ін.

У трактуванні авторів щоденників емпатична резонансність пісні часто узалежнена від виконавського хисту співака. Цю залежність у текстах виявляють і лаконічні, й розлогі образ-

ні структури, в яких названі вище семи моделювання змісту ('зворушення', 'натхнення', 'естетична насолода', 'захоплення' тощо) поєднані, синкретизовані із семами 'талант', 'обдарування', 'майстерність, часто також із вживанням імен виконавців, назв піснених творів тощо. Пор.: *Співала Ліля Сандулеса з Чернівців. Я до сліз зворушена її виконанням пісні про «Рідну землю». Це музичне інтермеzzo піднесло мій настрій* (Г. 2000: 23); <...> *одна з пань заспівала чудову пісню «Сік землі» на слова Володимира Вихруца. Як ці слова підходили до мого побуту на рідній материнській землі! <...> Пані, яка співала, мала прекрасний голос – сопрано, і своїм співом зворушила не тільки мою душу, а всіх присутніх на тому прийнятті* (Г. 2000: 41); <...> *пані Ганна Шорей виконала серію народних пісень. Багато оплесків, багато доброго настрою і багато розмов* (С. 1979: 259); *Колишня солістка відомої «Думки» Городовенка, зі соковитим, як вишня, і пишним, як свіжий ранок, меццосопраном та багатючим репертуаром нашої славної пісенності, з якого мені особливо припало до густу «Ой, там на току, на базарі, жінки чоловіків продавали», що у виконанні моєї куми виходило вельми переконливо. А коли ми додали до цього ще й мою улюблену «Вдову», що ото «іди, смерте, іди проч, голови ти не мороч, нема часу вмирати, треба гостей приймати», то воно у нас вишло, далєбі, як опера з тим «запорожцем за Дунаєм», що ото «випив чарочку не більш», але якого «ледве вже на возі» привезли до Одарки. В загальному – шматок поезії у нашій крутій прозі* (С. 1979: 52); *Ревуцький збирав нас коло рояля і співав українські народні пісні <...> Це бувало щоразу справжнім святом – і не тільки для мене, що успадкував від батька й братів замилування в народній пісні, а й для найрізноманітніших моїх колег* (В. 1970: 1048–1049).

Водночас варто наголосити, що цей сегмент мовоопису *пісні* не обмежується тільки проілюстрованими позитивними або ідеалізованими характеристиками. Достатньо активно фіксуємо також несхвальні оцінки способу чи рівня майстерності виконання: *То тут, то там почулися безладні співи та вигуки, зовсім такі самісінькі, як десь на нашому хуторі після хрестин* (В. 1970: 496); *Якийсь диригент вимахує руками на всі боки, а*

натопи співає, тягне «хто в ліс, а хто по дрова». Та публіка цим не турбується, в неї святковий настрій, співають, не зважаючи на те, чи їхній спів комусь подобається (В. 1971: 527); Хор під керівництвом С-го, сольоспіву <...> все блідо, сіро, бідно. Нема у нас сил, нема людей потрібних, нема достатньої культури (Л. 1951: 45).

У текстах діаспорних щоденників показово оприявлено також ідею об'єднаної сили народної пісні: *На підвищенні, поміж двома кам'яними левами, стояли учні якоїсь школи зі своїм диригентом і колядували. За учнями підхоплювали спів усі, хто стояв на площі (В. 1970: 1143); Оркестра грає, а хор співає колядки. Спів підхоплюють усі люди, що зібрались на площі, і виглядає, що співає увесь Лондон (В. 1970: 1069); Десь в таборі грали на гітарі, молодь співала. І ми підхопили пісню... Гурток біля нас все побільшувався (Г. 2000: 73); Я співала пісню «Рушничок». <...> Всі підхопили пісню (Г. 2000: 115); Ревуцький збирав нас коло рояля і співав українські народні пісні, билини й думи. Це бувало щоразу справжнім святом (В. 1970: 1048–1049).*

Водночас у низці мікроконтекстів пісня набуває значення символу національного оптимізму, інструмента духовної насаги: *<...> сам він мав величезний успіх (бували демонстрації із співанням у залі українського гімну) (Л. 1951: 82); <...> у такій атмосфері краще співати пісні, ніж писати такі серйозні драми (С. 1979: 271).*

Ідею виразально-експресивної сили української пісні як мовно-естетичного «інструмента» вираження української ідентичності показово реалізує прийом інтертекстуалізації. Щоденникові записи переконливо засвідчують, що їх автори органічно мислять і висловлюються образами, рядками, а іноді й цілими куплетами українських народних і авторських пісень: *Видно, що він вже стукав та й стукав у ті двері, але якась англійська «Одарка» вирішила провчити свого «Карася» і до хати не пустила (В. 1970: 620); Отакі то наші, пане Уласе, справи, «виступають зо всіх боків вороги на нас», як то у тій пісні (С. 1979: 210); Євген ще трошки – і був би виніс мене на руках з квартири. Я йому приспівувала: «Я ж тебе,*

милая, аж до хатиноньки сам на руках понесу»! (Г. 2000: 152).

Традиційну й визначальну для української мовної свідомості позитивну оцінність *пісні* простежуємо в низці епітетів – *рідна, гарна, чарівна, чудова, всіми люблена, весела* та ін. Вербалізоване в таких означеннях романтично-захоплене ставлення до *пісні* характерне для мовостилю О. Воропая: «*Ой, дай забуття, рідна ньенько...*» – *пісня чудова, слухав би її без кінця* (В. 1971: 111); *На тому прийнятті одна з пань заспівала чудову пісню «Сік землі» на слова Володимира Вихруща* (Г. 2000: 41); *чую через вікно гарну пісню: «По синьому морю байдаки гуляють...»* (В. 1969: 626); *Далі – стрілецька пісня «Синя Чічка», а опісля всіма так люблені «Ой, три шляхи» та «Ой, у темнім гай» – що зовсім зачарували слухачів і викликали бурю оплесків* (В. 1969: 1075); *Сьогодні <...> співають релігійні гимни, псалми, або світські веселі пісні* (В. 1971: 527).

Цей ряд позитивно-оцінних логічних означень доповнюють образно-естетичні характеристики – *запашина, замріяна* тощо: *Докія має приємний, теплий голос і знає чимало запаших пісень* (С. 1979: 188); *Прощайте Карпати! <...> Я співала про вас пісні, безмежно замріяні* (Г. 2000: 116) та ін.

Суголосну позитивно-оцінну естетизацію образу *пісня* засвідчують різноманітні з погляду структурної організації метафори: *У Карпатах ходить осінь піснею трембіти* (Г. 2000: 163); *В часи визвольних змагань Одеса трохи віджила: знову почула свою рідну мову, побачила небесно-соняшний прапор, задзвеніла українськими піснями <...>, на жаль, не довго. Ворог переміг Україну і почав глумитися над Одесою: Ой, Одеса, ти Одеса, / Чего нос повесіла? / Єслі з голоду не здохнеш, / Будєт тебе вееєло* (В. 1970: 1145). Помітно, що виразний контраст до позитивно маркованих висловлень *почути рідну мову та українською піснею задзвеніти* становлять транслітеровані російськомовні сполуки з протилежним – негативним, зневажливим змістом *нос повесить, з голоду здохнуть* тощо. Вони формують аксіологічну опозицію, в якій протиставлене *рідне і чуже, національне і колоніальне, сприятливе і вороже* тощо. Показово, що для акцентування на негативній оцінці явищ, понять, процесів автори щоденників

(а серед них дуже активно – О. Воропай) часто застосовують саме згаданий уже прийом транслітерації пісенних рядків за російським фонетичним прототипом, при цьому їх запис часто відтворює ненормативну вимову, що увиразнює зневажливо-інвективну тональність записів, зокрема й із застосуванням мовної гри. Пор.: *Ви знаєте одеську пісеньку «Буржуй»: «Єслі я імею сторубльовку, Сам себя буржуєм назову...»* (В. 1969: 1404); *як в Одесі співали: «Не сіжу тепер я у «Франконе» / І не п'ю я чай у «Робіно»* (В. 1969: 1404); *Нема яйка, нема віна – / Досвіданія, Україна. / Нема пива, нема сала – / Досвіданія, Полтава. / Нема водки, нема квас – / Досвіданія, Донбас. Колись пригадаю собі більше таких пісеньок* (В. 1970: 941); *він проспівав мені пісеньку на мотив: «Єслі завтра война»: «Єслі завтра война, / Ми вб'ємо кабана / І заріжемо останню корівку...»* (В. 1970: 950).

Підсумовуючи, зазначимо, що словесний образ *пісня* в діаспорному щоденниковому дискурсі концептуалізований як емоційно-експресивний код, мовно-естетичний знак національної культури. У ширшому вимірі він оприявнює той сегмент мови діаспорних щоденників, що максимально вияскравлює органічність мововияву національної ідентичності авторів, їх світогляду, сформованого поза природним етномовним та етнокультурним середовищем.

Голікова Н.С. Лінгвокультурема «пісня» в поетичному дискурсі Лесі Українки. *Культура слова*. 2020. Вип. 93. С. 77–87.

Денисенко Ю.М. Жіночі виміри культурологічних концепцій української діаспори. *Культура України*. 2012. Вип. 36. С. 101–107.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. Київ: Довіра, 1999.

Космеда Т.А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу: монографія. Дрогобич: Коло, 2012.

Франко І.Я. Вибрані статті про народну творчість. Київ, 1955.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Г. 2000 – Галабурда-Чигрин М. Україно, моя Україно... (Щоденник). Київ, 2000.

В. 1969 – Воропай О. Англія зблизька. Щоденник нового поселенця. Кн. I–XII. Лондон, 1969.

В. 1970 – Воропай О. Англія зблизька. Щоденник нового поселенця. Кн. I–XII. Лондон, 1970.

В. 1971 – Воропай О. Англія зблизька. Щоденник нового поселенця. Кн. I–XII. Лондон, 1971.

Л. 1951 – Любченко А. Щоденник. Книжка перша. Торонто, Онтаріо, 1951.

С. 1979 – Самчук У. Планета Ді-Пі. Вінніпег, Канада, 1979.

REFERENCES

Denysenko, Yu.M. (2012). Feminine dimensions of cultural concepts of the Ukrainian diaspora. *Culture of Ukraine*, 36, 101–107 (in Ukr.).

Franko, I.Ya. (1955). Selected articles on folk art. Kyiv (in Ukr.).

Holikova, N.S. (2020). The linguocultureme of “song” in the poetic discourse of Lesia Ukrainka. *Culture of the Word*, 93, 77–87 (in Ukr.).

Kosmeda, T.A. (2012). Ego and Alter Ego of Taras Shevchenko in the communicative space of daily discourse: monograph. Drohobych: Kolo (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian language and literature: Stylistics and language culture. Kyiv: Dovira (in Ukr.).

LEGEND

Г. 2000 – Halaburda-Chyhryn, M. (2000). Ukraine, my Ukraine... (Diary). Kyiv.

В. 1969 – Voropai, O. (1969). England from up close. New settler's diary. Book I–XII. London.

В. 1970 – Voropai, O. (1970). England from up close. New settler's diary. Book I–XII. London.

В. 1971 – Voropai, O. (1971). England from up close. New settler's diary. Book I–XII. London.

Л. 1951 – Liubchenko, A. (1951). Diary. The first book. Toronto, Ontario.

С. 1979 – Samchuk, U. (1979). Planet Di-Pi. Winnipeg, Canada.

Статтю отримано 18.10.2023

Iryna Syrko

“SONG” AS A LINGUAL-AND-AESTHETIC SIGN OF THE NATIONAL CULTURE IN THE DIARY TEXTS OF DIASPORA

The article deals with peculiarities of the lexical-and-semantic realization of the image *song* as a lingual-and-aesthetic feature of national culture in the diary discourse of Ukrainian diaspora. It has been emphasized that peculiarities of the diarists' individual styles are determined by extralingual factors, in particular the diasporian worldview. *The song* often verbalizes their genetic memory, acts as a specific aesthetic category, a source of life and basis of national consciousness.

In the article the functioning of the image *song* in different trope structures has been traced. Its epithetization and metaphorization indicate the immersion of the diarists in the aesthetic essence of the national literature (both – the folk and the authors'). Through the *song*, the authors' feelings and moods related to the perception of the ethnic Motherland are most naturally conveyed. Their evaluation is clearly polarized into positive and negative. The traditional positive evaluation of the *song* is accentuated by its compatibility with the meanings *native, beautiful, wonderful*, etc. To emphasize its negative evaluation the authors often use transcriptional reproduction of song lines according to the Russian phonetic prototype, reproduction of non-normative pronunciation, etc.

Diaspora diarists often interpret the national *song* as a source of information about Ukraine, its customs and traditions. It is associated with artistic and emotional memory of the people, a unifying and spiritually strengthening force.

The *Ukrainian song*, as a means of self-expression, finds confirmation in the use of song lines in diarists' everyday speech, as they often think and speak using the *song* images.

Therefore, the image of a *song* in diaspora diary texts is conceptualized as an emotional-and-expressive code, a linguistic-and-aesthetic sign of national culture, a defining component of the authors' worldview.

Key words: diaspora, diary text, lingual-and-aesthetic feature of the national culture, semantic-and-axiological paradigm, diaspora worldview.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.18>

УДК 811.161.2.81'37/392-55

ВПЛИВ РОДИННОЇ ТРАДИЦІЇ НА ВИБІР ІМЕНІ (НА МАТЕРІАЛІ ІМЕННИКА ПЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

ГОЛОТОВА

Ірина Олександрівна,

аспірант, молодший науковий співробітник,

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України;

вул. Вокзальна, 142, кв. 16,

м. Хмельницький, 29025;

e-mail: rina.logos@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6721-1991

Iryna

HOLOTOVA,

PhD. Student, Junior Researcher,

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine;

142, Vokzalna St., flat 16, Khmelnytskyi,

29025, Ukraine;

e-mail: rina.logos@gmail.com

Статтю присвячено вивченню впливу родинної традиції на вибір імені серед представників польської спільноти м. Хмельницького. Шляхом аналізу системи особових імен новонароджених 1991–2019 рр. у середовищі польської спільноти м. Хмельницького з'ясовано склад особових імен, які найчастіше обирають для іменування за родинною традицією. Визначено основні типи найменування за родинною традицією (на честь когось із родичів), проаналізовано роль родинної традиції як чинника вибору імені в середовищі поляків м. Хмельницького на початку ХХІ ст.

Ключові слова: ономастика; власна назва; антропонімія; особове ім'я; польська спільнота в Україні; родинна традиція.

Останнє десятиліття ХХ та перші десятиліття ХХІ ст. – це час, коли українська антропонімія переживає епоху суттєвих трансформацій. Упродовж 1990–2000-х рр. до системи української антропонімії входить значна кількість іншомовних імен, нетипових для української традиції, зокрема: *Еліза, Емілі, Габріель, Ельдар, Ринат, Аврора* та ін. Панування моди на незвичні, екзотичні імена спричиняє заміну українських традиційних імен на іншомовні відповідники, такі як *Даніель* замість *Данило*; *Елізабет* замість *Єлизавета* тощо. Поряд із тим, спостерігаємо протилежну тенденцію: вибір для іменування

новонароджених традиційних імен, таких як *Олександр, Андрій, Володимир, Юлія, Анастасія, Анна, Софія*, що були актуальними упродовж ХХ ст. і продовжують посідати панівні позиції в українському іменнику на початку ХХІ ст. Вибір імені новонародженому за родинною традицією, тобто на честь когось із рідних, віддзеркалює важливі аспекти функціонування особового імені в суспільстві, зокрема ставлення до імені та позиції певного імені в системі особових імен різних поколінь. Вибір імені когось із батьків для іменування новонароджених свідчить про сприйняття імені як актуального впродовж тривалого періоду та потужні позиції цього імені в системі українського іменника.

Родина є першим соціальним інститутом, із яким людина взаємодіє одразу після народження. У родині особа також уперше зіштовхується з потребою ідентифікації. Зазвичай родина виконує основну роль під час надавання імені, а члени родини обирають особове ім'я для іменування новонароджених. Метою статті є проаналізувати вплив родинної традиції на вибір імені в середовищі поляків м. Хмельницького наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У межах поставленої мети виокремлюємо такі завдання: визначити та охарактеризувати основні вияви родинної традиції в іменнику поляків м. Хмельницького на сучасному етапі; проаналізувати кількісне співвідношення та якісний склад імен, обраних за родинною традицією, в іменнику поляків м. Хмельницького кінця ХХ – початку ХХІ ст. Об'єктом дослідження є система особових імен поляків м. Хмельницького кінця ХХ – початку ХХІ ст., предметом – відображення родинної традиції у виборі імені представників польської спільноти м. Хмельницького зазначеного періоду. Матеріалом дослідження слугують записи особових імен у свідоцтвах про хрещення римо-католицької парафії Св. Ганни м. Хмельницького 1991–2019 рр. Методологія дослідження охоплює метод десятирічних зрізів, яким послуговуються українські ономасти, зокрема І.С. Шоля [Шоля 2017: 262], Т.В. Буга [Буга 2012: 154] та ін. під час вивчення динаміки особових імен, кількісно-статистичний та метод соціолінгвістичної реконструкції.

В Україні роль держави в процесах найменування дитини зводиться до визначення правового статусу імені дитини та

термінів, упродовж яких дитина повинна бути названа. Держава не втручається у вибір імені, залишаючи батькам право вільного вибору імені своїй дитині. Відповідно до ст. 144 Сімейного кодексу України, «батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану» [СК України, ст. 144]. Стаття 146 Сімейного кодексу України регулює визначення імені дитини: ім'я дитини визначається за згодою батьків. Крім того, згідно із законодавством, дитині може бути надано не більше двох імен [СК України, ст. 146]. Відповідальність за вибір та надавання імені цілковито покладено на батьків та залежить від індивідуальних преференцій, смаків та уподобань. До найголовніших мотивів вибору імені, поряд із модою на ім'я, релігійною та національною традиціями зараховуємо й сімейну традицію.

Особливості спорідненості, прагнення підкреслити належність до однієї групи людей та вирізнення з-поміж інших груп зумовило виникнення традицій найменування, придатних до застосування в межах однієї родини. Такі родинні традиції найменування виникли значно раніше за спадкове право та були пов'язані, на нашу думку, з формуванням родини як суспільного інституту. Як зазначає С.М. Пахомова, «одним із найтиповіших засобів родинного зв'язку в межах однолексемної антропонімійної системи були однакові імена, які позначали членів певної сім'ї» [Пахомова 2012: 24–25]. До сімейних традицій, зафіксованих у пам'ятках східних слов'ян, належить звичай надавати однакові імена рідним братам [там само: 25]. П.П. Чучка фіксує однойменність у родинах Закарпаття аж у другій половині ХХ ст. На думку дослідника, мотиви надання однакового імені двом і більше дітям у родині були пов'язані з небажанням мати дітей певної статі: лише хлопчиків, або лише дівчаток. Називаючи дітей однаковими іменами, намагалися у такий спосіб припинити народження дітей певної статі [Чучка 2008: 68]. Утім найчастіше за допомогою однакових імен прагнули підкреслити родинний зв'язок. Сьогодні однакові імена рідних братів та сестер є неприпустимими.

Однаке, звичай однойменності представників однієї родини різних поколінь зберігся до наших днів. С.М. Пахомова вважає,

що корені цього звичаю сягають раннього праслов'янського, або й індоєвропейського періоду, оскільки звичай сімейного одноймення відомий не лише слов'янам, а й багатьом іншим європейським народам [Пахомова 2012: 26]. У болгар існувала традиція називати першу дитину на честь діда або бабусі по батьківській лінії, а другу – на честь діда або бабусі по материнській лінії. У поляків дітям часто надавали ім'я померлого родича, тоді як у східних слов'ян, навпаки, називання дитини на честь померлого родича намагалися уникати, щоб забезпечити дитину від повторення долі цього родича [Rzetelska-Feleszko 2006: 37]. Українці Закарпаття називали першого сина іменем батька, а першу дочку – іменем матері [Чучка, 2008: 68]. Італійці мають звичай називати першого сина на честь дідуся по батькові, першу дочку – на честь бабусі по батькові, другого сина та другу дочку, відповідно, на честь діда та бабусі по матері.

У своєму дослідженні ми спробуємо простежити вплив сімейної традиції на вибір імені в середовищі поляків м. Хмельницького, аналізуючи найменування однаковими або співвідносними іменами представників різних поколінь. У системі особових імен поляків м. Хмельницького кінця ХХ – початку ХХІ ст. найменування представників різних поколінь зафіксовано в таких різновидах:

- найменування сина на честь батька;
- найменування дочки на честь матері;
- найменування дочки на честь батька;
- співвідносні імена батька та сина;
- співвідносні імена батька та дочки.

На першому аналізованому зрізі (1991–2000 рр.) вияви сімейної традиції в іменуванні представників різних поколінь спостерігаємо в 5,4% випадків. На другому аналізованому зрізі (2001–2010 рр.) сімейна традиція охоплює 3,7% випадків вибору імені, на останньому (2011–2019 рр.) – 1,9% випадків надавання імен. Усього впродовж 1991–2019 рр. вплив сімейної традиції на вибір імені простежуємо в 4,2% випадків присвоєння імені новонародженим. В іменнику поляків м. Хмельницького 1991–2019 рр. сімейна традиція найчастіше виявляється

в надаванні імені синові на честь батька (4,8%). Це й не дивно, адже найменування на честь родичів за чоловічою лінією представлене в усіх народів Європи та властиве як простим, так і аристократичним верствам населення. Як зазначає польська дослідниця Є. Жетельська-Фелешко, «у польських королівських династіях існувала традиція передачі того самого імені від батька до сина або збереження цього імені в межах роду. Ця традиція не поширювалася на дівчаток, які після заміжжя змінювали родину, а отже, й рід. Також у XIX ст. існував звичай надавати дітям імена хресних батьків» [Rzetelska-Feleszko 2006: 45].

З-поміж сімейних традицій саме звичай надавати синові ім'я батька в середовищі поляків м. Хмельницького трапляється найчастіше. Упродовж 1991–2000 рр. ім'я на честь батька дістало 6,8% новонароджених хлопчиків. На честь батька надавали традиційні імена, частотні як на зрізах батьків, так і на зрізі новонароджених 1991–2000 рр. Найчастіше новонароджені, названі на честь батька, отримували імена *Олександр* (0,8%), *Сергій* (0,5%), *Володимир* (0,4%) та *Віталій* (0,4%). Частотним є також надавання імен *Віктор* (0,3%) та *В'ячеслав* (0,3%). Непопулярними виявилися імена *Петро* (0,2%), *Антон* (0,2%). Імена *Валерій*, *Олег*, *Руслан*, *Михайло*, *Микола* (0,1%) частотні на зрізах батьків, але нечастотні на зрізах новонароджених. Імена *Леонід*, *Василь*, *Іван* (0,1%) не є частотними ані на зрізах батьків, ані в іменнику новонароджених, при цьому їх теж надають синові на честь батька. Серед імен, наданих на честь батька, фіксуємо девіантний запис як імені батька, так і імені сина: *Вадім* замість нормативного *Вадим* (0,1%). Також на честь батька було надане національно марковане ім'я *Альфред* у складі подвійного імені *Альфред-Олек* (1995).

На зрізі новонароджених 2001–2010 рр. на честь батька було названо 3,5% хлопчиків. Ім'я, яке найчастіше надавали хлопчикам на честь батька, – *Володимир* (0,4%). Його також фіксуємо у складі подвійного імені *Володимир-Христу* (2007), де *Володимир* – на честь батька. Також частотним є ім'я *Олександр* / *Олександр* (0,2%). Усі решта, надані на честь батька, до частотних не належать. Це імена: *Олег*, *В'ячеслав*, *Валерій*, *Анатолій* (0,1%) та *Микола* (0,1%), надане на честь дідуся (2006).

На зрізі 2011–2019 рр. на честь батька було названо лише 1,7% хлопчиків. Кожне ім'я, обране на честь батька, було надане один раз. Це традиційні імена *Олександр, Дмитро, Павло* та запозичене *Артур*.

Упродовж аналізованого періоду (1991–2019 рр.) на честь батька було названо 4,8% новонароджених хлопчиків. Найчастіше на честь батька обирали імена *Олександр* (19,3%), *Володимир* (15,8%), *Сергій* (8,8%), *Віталій* (7%), *В'ячеслав* (7%), *Віктор* (5,3%), *Петро* (3,5%), *Антон* (3,5%), *Валерій* (3,5%), *Олег* (3,5%), *Микола* (3,5%). Рідко надаваними є імена *Василь, Леонід, Руслан, Іван, Вадим, Анатолій, Дмитро, Павло, Михайло, Артур* та національно марковане *Альфред* у складі подвійного імені *Альфред-Олек*.

Як бачимо, на честь батька надають здебільшого традиційні імена, частотні як на зрізах батьків, так і на зрізах новонароджених. Вибір імен *Олександр, Володимир, Сергій, В'ячеслав, Віталій, Віктор*, наданих на честь батька, свідчить про те, що ці імена в очах батьків продовжують залишатися актуальними для новонароджених. Імена *Дмитро, Павло, Руслан, Вадим, Валерій, Олег* є частотними на зрізах батьків, але на зрізах новонароджених втрачають свою популярність та їх рідше обирають на честь батька. Імена *Петро, Антон, Микола, Анатолій, Михайло* не є популярними ані на зрізах батьків, ані на зрізах новонароджених. Надавання цих імен на честь батька свідчить про індивідуальні уподобання в родинах. Надавання національно маркованого імені *Альфред* на честь батька засвідчує намагання зберегти та підкреслити національну ідентичність, репрезентантами якої є національно марковані імена.

Екстралінгвальними чинниками, що спонукають батьків називати сина іменем батька є намагання зберегти неперервність уживання імені в межах родини, ставлення до сина як до спадкоємця, бажання, щоб новонароджений хлопчик успадкував певні риси характеру батька, був на нього схожим тощо. До інтралінгвальних чинників надавання імені синові на честь батька зараховуємо усталеність та традиційність чоловічого іменника порівняно із жіночим. Для системи чоловічих особових імен характерна більша консервативність та менша кількість інновацій, порівняно із жіночим іменником. Відповідно,

ім'я, типове для покоління батьків, надане новонародженому, гармонійно увійде до системи іменника новонароджених, сприйматиметься як актуальне та не здаватиметься архаїзмом.

Вибір імені матері для іменування дочки трапляється найрідше з усіх сімейних традицій, зафіксованих у середовищі поляків м. Хмельницького. Система жіночих імен із кожним поколінням новонароджених містить значну кількість інновацій та загалом характеризується більшою відкритістю до запозичень та нетрадиційних імен, тому ім'я, типове для іменника матерів, надане новонародженій дівчинці, може сприйматися як застаріле, неактуальне. На зрізі 1991–2000 рр. ім'я на честь матері дістало 1,8% новонароджених дівчаток. Найчастіше на честь матері обирали ім'я *Олена / Альона* (0,4%), популярність якого в аналізованій період була високою як на зрізах матерів, так і в іменнику новонароджених, та ім'я *Анна* (0,2%), що належить до традиційних та частотних як в українській, так і в польській традиціях називання. Ім'я *Ірина*, надане на честь мами, досягло піку популярності в 90-ті рр. ХХ ст., тобто, на зрізах новонароджених, тому сприймалося як актуальне для новонароджених. Ім'я *Оксана* було надане на честь мами одній із дівчаток-близнюків (1998). Ім'я *Лілія*, надане на честь мами, не є частотним ані на зрізах матерів, ані на зрізах новонароджених. Вибір цього імені пов'язуємо з індивідуальними уподобаннями в межах певної родини. Вибір імені дівчинці на честь матері також можливий за допомогою надавання подвійного імені, друге з якого повторює ім'я матері. Як зазначають польські дослідники, звичай надавати подвійне ім'я, у якому перше ім'я є іменем святого, а друге – повторює ім'я матері чи хрещеної для дівчаток та батька чи хрещеного для хлопчиків, – був поширеним у Польщі до середини ХХ ст. [Rzetelska-Feleszko 2006: 32]. У нашому матеріалі фіксуємо лише один такий випадок: надавання подвійного імені *Марія-Наталія* (2000), у якому *Наталія* – повторює ім'я матері.

На зрізі 2001–2010 рр. на честь матері було названо 1% новонароджених дівчаток. Їм було надано лише три імені: *Анна*, *Аліна* і *Тетяна*, що є традиційними для українського іменника. Імена *Анна* і *Тетяна* є частотними на зрізах батьків та новонароджених. Ім'я *Аліна* не є частотним на зрізі матерів, нато-

мість в іменнику новонароджених є частотним. На останньому аналізованому зрізі (2011–2019 рр.) не зафіксовано жодного випадку іменування дівчаток на честь матері. На нашу думку, це пов'язано з тим, що останній зріз найбільш наповнений інноваціями, нехарактерними для попередніх років. Тоді як імена матерів останнього зрізу є традиційними і, можливо, не сприймаються як актуальні для новонароджених. Упродовж 1991–2019 рр. на честь матері було названо 1,2% новонароджених дівчаток. Найчастіше вони отримували імена *Олена / Альона* (30,8%) та *Анна* (23,1%). Також на честь матері було надано імена *Ірина, Оксана, Аліна, Тетяна, Лілія* у розмовній формі *Ліля* та *Наталія* у складі подвійного імені *Марія-Наталія*.

Ще однією сімейною традицією є надавання дітям імен, співвідносних або співзвучних з іменами батьків. Як співвідносні або співзвучні імена кваліфікуємо такі власні особові назви, що є близькими фонетично, за структурою та походженням. Наприклад, слов'янські імена з компонентом *-слав*, якщо вони трапляються в межах однієї родини. Також як співвідносні кваліфікуємо жіночі варіанти чоловічих імен, наданих у межах однієї родини, зокрема: *Віктор* та *Вікторія, Руслан* та *Руслана, Іван* та *Іванна* та ін. Говорячи про межі однієї родини, цілком імовірно, що ім'я батька стало основним для вибору імені сина або дочки.

Мотив вибору співвідносних імен, на нашу думку, напряму пов'язаний зі східнослов'янською традицією надавання, окрім імені, також і по батькові, що є офіційною формулою найменування, закріпленою юридично. Саме наявність в офіційній формулі найменування третього компонента – по батькові – спонукає батьків узгоджувати майбутнє ім'я сина або дочки з іменем батька. Найвідаліші з фонетичного та структурного погляду такі узгодження кваліфікуємо як співвідносні імена. На зрізі 1991–2000 рр. співвідносними іменами не було названо жодного новонародженого хлопчика, натомість імена на честь батька або співзвучні з іменем батька дістали 2,2% новонароджених дівчаток. Найчастіше на честь батька дівчинці надавали ім'я *Іванна* (0,3%). Також популярним було *Руслана* (0,2%), зафіксоване, зокрема, у складі подвійного імені *Руслана-Анна*, де *Руслана* – на честь батька. Менш популярним є ім'я *Валерія*,

надане на честь батька, яке загалом на цьому зрізі не було популярним. На зрізі 2001–2010 рр. на честь батька було названо 1,3% дівчаток. Дівчаткам на честь батька було надано лише два імені: *Іванна* (2007) та *Віталіна* (2009). На зрізі 2011–2019 рр. теж фіксуємо два жіночих імені, наданих на честь батька: *Олександра* (2012) та *Віталіна-Вероніка* (2016), де *Віталіна* – на честь батька. Усього на цьому зрізі на честь батька було названо 1% новонароджених дівчаток. Також фіксуємо співвідносні власні особові назви, що пов'язані з утворенням офіційних форм імені та по батькові. У системі українського антропонімікону склалася традиція називати дівчаток *Вікторія Вікторівна* та *Юлія Юрійвна*. Імена *Віктор* та *Вікторія* мають спільне походження [Скрипник, Дзятківська 2005: 47], а *Юрій* та *Юлія* етимологічно віддалені, але близькі за звучанням, тому такі пари вважаємо співвідносними іменами. Особливо виразно цю тенденцію простежуємо на першому зрізі (1991–2000 рр.), на якому пари *Віктор / Вікторія* (0,4%) та *Юрій / Юлія* (0,3%) є частотними. На другому аналізованому зрізі фіксуємо лише пару *Віктор / Вікторія* (0,2%), що вдвічі втрачає свою частотність. На третьому зрізі (2011–2019 рр.) таких співвідносних імен батька та дочки не зафіксовано. Усього впродовж аналізованого періоду (1991–2019 рр.) імена на честь батька або співвідносні з іменем батька отримало 1,7% новонароджених дівчаток. Найчастіше на честь батька дівчаткам надавали імена *Іванна* та *Руслана*, зокрема, й у складі подвійного імені *Руслана-Анна*, *Віталіна*, також у складі подвійного *Віталіна-Вероніка*. Найменше на честь батька було надано імена *Валерія* та *Олександра*. Жіночими іменами, співвідносними з іменем батька, називали переважно *Вікторія* (65%) та *Юлія* (35%).

Співвідносні імена, пов'язані з іменем батька, представлені не лише по лінії батько – дочка, а й по лінії батько – син. Уперше чоловічі імена, пов'язані з іменем батька, фіксуємо на зрізі новонароджених 2001–2010 рр. Наводимо їх у позиції батько / син. Це імена: *В'ячеслав / Ярослав* (2005), *В'ячеслав / Святослав* (2006), *Веслав / Владислав* (2006), *Станіслав / Ярослав* (2009), *Ярослав / Мирослав* (2010). На зрізі 2011–2019 рр. фіксуємо дві таких пари: *В'ячеслав / Станіслав* (2013) та *В'ячеслав / Святослав* (2015). Усього впродовж аналізованого

періоду співвідносними іменами по лінії батько – син було названо 0,6% новонароджених хлопчиків. Одна пара імен – *В'ячеслав / Святослав* – трапляється двічі, причому на двох аналізованих зрізах. Усі інші фіксуємо лише один раз. Як бачимо, традиція надавати новонародженим імена на честь батька в середовищі поляків м. Хмельницького є доволі поширеною. Найбільш яскравим виявом цієї традиції вважаємо надавання імен обом двійнятам (хлопчику та дівчинці) на честь батька: *Руслан та Руслана* (1995).

Як свідчить аналізований матеріал, у середовищі поляків м. Хмельницького досить часто дотримуються традиції в надаванні імені на честь батька або матері. Надавання імені новонародженому на честь батька трапляється найчастіше та є популярним мотивом під час вибору імені як для хлопчиків, так і для дівчаток. Частим також є надавання імен, співвідносних із батьківським, що пов'язуємо з наявністю в офіційній формі найменування компонента по батькові. Саме наявність по батькові спонукає батьків, обираючи ім'я новонародженим, узгоджувати його з іменем батька. Найрідше поляки м. Хмельницького вдаються до вибору імені дочки на честь матері. На нашу думку, це зумовлене більшою відкритістю до інновацій та частою зміною популярних імен у системі жіночого іменника, за якої ім'я, популярне та доречне в іменнику матерів, не сприймається як актуальне для називання дочок. Натомість для чоловічого іменника характерна більша усталеність, неперервність та традиційність, за якої ім'я, актуальне для іменника батьків, частіше сприймається як актуальне і для іменника новонароджених. Якщо ім'я батька, надане синові, є традиційним та гармонійно входить до системи іменника новонароджених, то ім'я матері, надане дочці, через меншу усталеність жіночого іменника може сприйматися як неактуальне або застаріле. Як чоловічі, так і жіночі імена, надані новонародженим на честь батька або матері, належать до традиційних. Традиційні імена менше залежать від модних тенденцій та сприймаються як актуальні для новонароджених упродовж усього аналізованого періоду, із чим пов'язуємо їх вибір для іменування новонароджених за сімейною традицією.

Буга Т.В. Динаміка жіночих особових імен (на матеріалі українсько-російського іменника Центральної Донеччини). *Мова*. 2012. № 18. С. 153–157.

Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012.

Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. С. 135.

Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005.

Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Київ: Папірус, 2008.

Шоля І.С. Динаміка частотного десятка чоловічих імен Ужгорода впродовж ХХ століття. *Записки з ономастики*. 2017. Вип. 20. С. 261–272.

Rzetelska-Feleszko E. *W świecie nazw własnych*. Kraków: Wydawnictwo naukowe DWN, 2006.

REFERENCES

Buga, T.V. (2012). Dynamics of female names (On the ukrainian-russian name system of the Central Donetsk region). *Mova*, 18, 153–157 (in Ukr.).

Chuchka, P.P. (2008). The antroponymy of Transcarpathia. Kyiv: Papirus (in Ukr.).

Pakhomova, S.M. (2012). The evolution of the anthroponymy formuls in the Slavic languages. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi (in Ukr.).

Rzetelska-Feleszko, E. (2006). In the world of proper names. Krakow: DWN Scientific Publisher (in Pol.).

Sholia, I.S. (2017). Dynamics of the frequency top ten of male names of Uzhhorod during the XX century. *Onomastic Notes*, 20, 261–272 (in Ukr.).

Skrupnyk, L.H., Dziatkiivska, N.P. (2005). Personal names of people: Dictionary-Handbook. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

The Family Code of Ukraine (2002). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 21–22, 135 (in Ukr.).

Статтю отримано 01.11.2023

Iryna Holotova

AN INFLUENCE OF THE FAMILY TRADITION ON THE NAME CHOICE (ON THE MATERIAL OF THE NAMES OF THE POLISH COMMUNITY OF KHMELNYTSKYI)

The article is devoted to the study of the influence of family tradition on the choice of a name among representatives of the Polish community of Khmelnytskyi. The composition of personal names chosen for naming according to family tradition has been clarified. The main types of naming according to family tradition were determined, the role of family tradition as a factor in choosing a name among the Poles of Khmelnytskyi at the beginning of the 21st century was analyzed. The aim of the research is to determine the influence of the family tradition on the name choice in the Polish national community of Khmelnytskyi at the beginning of the 21st century. The research materials are the personal names of the representatives of the Polish national community of Khmelnytskyi born in 1991–2019 registered in the Saint Anne Church registers.

Key words: onomastics, proper names, anthroponymy, personal names, the Polish national community in Ukraine, family tradition.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 99

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Головний редактор *С.Я. Єрмоленко*
Випусковий редактор *Г.М. Сюта*
Технічне редагування *Л.І. Петренко*

Комп'ютерна верстка *Т.І. Савенко*

Підписано до друку 30.05.2024 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 11.76. Ум.-друк. арк. 13.81.
Наклад 300 прим. Зам. № 2343.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41

